

”Vi må aldri glemme...”

*Kalendariske minnemarkeringer om
jødeforfølgelsene og Holocaust i Norge*

Marita Nygård-Wahl

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap

UNIVERSITETET I BERGEN

September 2018

© Marita Nygård-Wahl

2018

”Vi må aldri glemme...” Kalendariske minnemarkeringer om jødeforfølgelsene og Holocaust i Norge

Marita Nygård-Wahl

<https://bora.uib.no/>

“Never Forget...” Calendric commemorations in memory of the Holocaust and the persecution of the Jews

Abstract

This thesis analyses how the Holocaust, and the persecution of the Jews, has become an integral part of the collective memory in post-war Norway. Focusing on three major cities, namely Oslo, Bergen, and Trondheim, the present thesis explores the establishment of commemorative practices and memorial days commemorating the Jewish suffering before and during the Second World War. Three dates are significant in the Norwegian context: January 27th (Holocaust Remembrance Day), November 9th (“Crystal Night”, anti-Jewish pogroms in 1938) and November 26th (the first mass deportation of Norwegian Jews in 1942), although it should be noted that local variations apply. As such, the thesis has explored a subject that, until now, has remained outside the realm of research.

With the exception of religious rites within the Jewish communities, public commemorations in memory of the Holocaust and the persecution of the Jews have been initiated during the last 20-30 years. As such, the commemorations originated during a period when the number of survivors from the Holocaust was rapidly decreasing, and thus the need to institutionalize the memory of the past for the future was, and still is, eminent. It is noticeably that, with a few exceptions, all of the commemorations analyzed in this thesis are morally justified by their effort to “build a better future” by drawing on historical lessons from the Holocaust. Although the Norwegian political landscape reveals a broad consensus regarding this moral superstructure – where racism, discrimination, and hate speech are presented as parallels between contemporary society and the Holocaust – some commemorations, like the “Crystal Night”, have resulted in controversy. This has been a result of different political views regarding the conflict between Israel and Palestine, where arguments from both sides of the debate have drawn on historical parallels to the Holocaust.

The present thesis argues that the commemoration of the Holocaust and the persecution of the Jews can be seen as an example of the universalization of collective memory. Although only marginally affected by the Holocaust, the Norwegian population has come to integrate this historical event as part of its collective past, and uses the knowledge about this past as a moral responsibility with the hope to build a future, where the possibility of another Holocaust has been eliminated.

Forord

Jeg vil gjerne takke min veileder og motivator i arbeidet med denne oppgaven, Christhard Hoffmann, som har bidratt med gode spørsmål, kritiske kommentarer og en egen evne til å gi meg opplevelsen av at mitt prosjekt er det viktigste akkurat nå. Jeg er takknemlig for din grenseløse kunnskap, rasjonalitet og insisterende oppfordringer om å ”slappe av”.

Som i barneoppdragelse er oppgaven preget av prinsippet om at ”it takes a village”, og det er mange små og store bidrag som har resultert i at denne oppgaven lot seg ferdigstille. Jeg vil særlig takke Ralph Buchmann for tålmodig veiledning om de jødiske skikker, Gunnar Wiederstrøm for eksepsjonell innsats i jakten på kilder og Mari Linløkken for gode samtaler på Antirasistisk Senter. Sebastian Klein tok i mot meg med åpne armer og i tillegg til å overlevere hele Falstadsenterets digitale arkiv på egne markeringer av Holocaustdagen, har bidratt med gode refleksjoner rundt denne minnedagens budskap og signifikans. Jeg vil videre takke Julie, Elin, Solveig og Stine som har lest, kommentert og kritisert. Deres hjelp har vært uvurderlig, og uten tvil bidratt til å heve det akademiske nivået både på tekst og innhold.

I løpet av arbeidet med oppgaven ble familieførøkelsen et faktum, og jeg vil videre takke mamma og pappa, svigerforeldre og Ailin som har kommet langveis fra, stilt opp på kort varsel, og i det hele bidratt til at familieliv, arbeidsliv og studentliv har latt seg kombinere. Dere har en stor del av æren for at oppgaven nå er ferdigstilt. Avslutningsvis vil jeg rette en takk til mannen min, Thomas, som har minnet meg på at det finnes et liv der ute, som jeg nå gleder meg til å komme tilbake til.

Bergen, august 2018

Marita

Innholdsfortegnelse

Abstract	III
Forord	IV
1. Innledning	1
1.1 Tema for oppgaven	1
1.2 Problemstilling og avgrensning	2
1.2.1 Utfordringer	3
1.3 Teoretisk tilnærming til kollektiv erindring	4
1.3.1 Historiebevissthet og historiebruk	4
1.3.2 Erindring som fellesskap	6
1.3.3 Kommunikativ og kulturell erindring	8
1.3.4 Ritualer og transaksjonen av den kollektive erindringen	10
1.3.5 Kommemorasjon og performativitet	11
1.4 Begrepsavklaring	12
1.4.1 Holocaust	12
1.4.2 Krystallnatten	13
1.5 Metode	13
1.5.1 Organisasjoners arkivmateriale	14
1.5.2 Taler og appeller	14
1.5.3 Presse og sosiale medier	15
1.5.4 Intervju og korrespondanse	16
1.5.5 Kvantitativt datamateriale	17
1.5.6 Stortingsmeldinger og andre offentlige dokumenter	18
1.6 Disposisjon	18
2. Erindringen av Holocaust og andre verdenskrig i Norge – en historiografisk gjennomgang	20
2.1 Den umiddelbare etterkrigstiden (1945-1952)	21
2.1.1 Etableringen av en patriotisk kollektiv erindring	21
2.1.2 Jødenes plass i den patriotiske minnekulturen	22
2.1.3 Oppsummering	24
2.2 Ansiktene på utryddelsen – en begynnelse personifisering av Holocaust (1952-1978)	25
2.2.1 Anne Frank og personifiseringen av Holocaust	25
2.2.2 Eichmann og menneskeligjøringen av overgriperne	26
2.2.3 Holocaust i periferien?	27
2.2.4 Oppsummering	28
2.3 «Amerikanisering» av Holocaust (1979-1988)	28
2.3.1 Tv-serien <i>Holocaust</i>	29
2.3.2 Etableringen av en nasjonal skylddiskurs	30
2.3.3 Oppsummering	31
2.4 Mot en universalisering av minnet (1989-)	31
2.4.1 Den norske stats moralske oppgjør med det nasjonale Holocaust	32
2.4.2 Universaliseringen av Holocaust	33
2.4.3 Fortellingen om okkupasjonstiden og andre verdenskrig i Norge	34

2.4.4 Oppsummering	35
3. Minnet om de norske jødene	37
3.1 <i>Tradisjon og erindring i Jødedommen</i>	37
3.1.1 Jødisk tradisjon og erindring	37
3.1.2 Minnet om de døde	39
3.2 <i>Erindringen om Holocaust i de jødiske menighetene i Norge</i>	40
3.2.1 Det Mosaiske Trossamfund i Oslo	40
3.2.2 Det jødiske Samfund i Trondheim	43
3.2.3 Erindringens uttrykk og funksjon i de jødiske menighetene	44
3.3 <i>De bergenske jødene minnes på Møhlenpris</i>	45
3.3.1 Minnemarkeringer umiddelbart etter krigen	45
3.3.2 Minnemarkeringen på Møhlenpris	46
3.3.3 En tradisjonell og formalisert markering?	48
3.4 <i>"Vår Anne Frank" - Cissi Klein og erindringen i Trondheim</i>	49
3.4.1 Et monument i Trondheims bybilde	49
3.4.2 Monumentet og nasjonaldagen	52
3.4.3 Oppsummering	53
3.5 <i>Jødisk Museum i Oslo</i>	54
3.5.1 Kulturkveld i museet	54
3.5.2 Minnemarkering eller kulturarrangement?	55
3.6 <i>Navnene som aldri må glemmes</i>	56
3.7 <i>Oppsummering</i>	56
4. Krystallnatten – kampen om markeringen	59
4.1 <i>Et spontant initiativ – 9. november 1991</i>	60
4.1.1 "Snu ryggen til rasisten" – en markering startes	61
4.1.2 Hvilken funksjon hadde markeringen i 1991?	62
4.2 <i>Markeringen av Krystallnatten de følgende årene</i>	63
4.2.1 Etableringen av en kalenderisk erindring den 9. november	63
4.2.2 Kunst og kultur i markeringene av Krystallnatten	64
4.2.3 Demonstrasjon eller minnemarkering?	65
4.2.4 Nedslagsfelt	67
4.2.5 Ti år med markeringer - Oppsummering	67
4.3 <i>Kampen om budskapet – hvem markerer og for hvem?</i>	68
4.3.1 Markeringen i Bergen i 2002	68
4.3.2 Markeringen i Oslo i 2004	69
4.3.3 Kampen om markeringen	71
4.4 <i>"Vi tar krystallnatten tilbake"</i>	72
4.4.1 De jødiske menighetene involverer seg	72
4.4.2 Bruddet med SOS Rasisme	73
4.4.3 En mer åpen og inkluderende markering?	76
4.5 <i>Oppsummering</i>	78
5. Den internasjonale Holocaustdagen	80
5.1 <i>En samlende internasjonal minnekultur</i>	80

5.1.1 Holocaustdagen som internasjonalt ansvar	81
5.1.2 Innføringen og utformingen av Holocaustdagen i Norge	82
5.2.3 Holocaustdagen som obligatorisk minnedag	83
<i>5.2 Markeringen på Akershuskaia i Oslo</i>	85
5.2.1 De første årene på Akershuskaia	85
5.2.2 Minnedagen etableres som tradisjon	87
5.2.3 Den norske stat beklager Holocaust	90
5.2.4 Oppsummering	91
<i>5.3 Holocaustdagen markeres i Trondheim</i>	92
5.3.1 Samarbeid mellom Det Jødiske Samfunn i Trondheim og Falstadsenteret	92
5.3.2 Markeringene på Falstad	93
5.3.3 Markeringene i regi av DJST i Trondheim	95
5.3.4 Oppsummering	96
<i>5.4 Holocaustdagen markeres i Bergen</i>	97
5.4.1 Nordsjøfartmuseet	97
5.4.2 Stiftelsen Espeland Fangeleir	98
5.4.3 Oppsummering	99
<i>5.5 Oppsummering</i>	100
6. Konklusjon og videre forskning	103
6.1 Konklusjon	103
6.2 Videre forskning	107
7. Kilder og litteratur	108
<i>Kilder</i>	108
<i>Litteratur</i>	113

1. Innledning

1.1 Tema for oppgaven

Den 26. november 1942 ble 531 norske jøder deportert med skipet Donau fra Akershuskaia i Oslo mot Auschwitz og utryddelse.¹ Totalt ble 773 jøder, i overkant av en tredel av alle jødene som befant seg i Norge ved krigsutbruddet², deportert fra Norge til den nazistiske konsentrasjons- og dødsleiren i løpet av okkupasjonstiden. Kun 35 kom fra det med livet i behold.³ Deportasjonene foregikk med assistanse fra blant andre norske politimyndigheter, drosjer og sporveier. I alt var en rekke mennesker involvert i byråkratiet og effektueringen av arrestasjonene av de norske jødene. Umiddelbart før arrestasjonene ble det imidlertid, fra motstandsbevegelsens side, satt i gang tiltak for å redde de jødene som sto i fare for arrestasjon. Sett i lys av at rundt 6 millioner jøder ble systematisk forfulgt og utryddet under andre verdenskrig, utgjør det norske Holocaust kun en liten del. Likevel har denne delen av den nasjonale og europeiske fortiden etterhvert etablert seg som et bærende narrativ i den kollektive erindringen i Norge.⁴

Hvilke elementer fra fortiden som erindres og hvilken symbolverdi dette tilskrives, er sentral i en gruppes selv- og identitetsforståelse. En analyse av hvordan jødeforfølgelsene og Holocaust erindres i Norge kan dermed synliggjøre grunnlaget for en ”norsk” selvforståelse. I traderingen av den kollektive erindringen er minnedager sentrale, og i en kalendarisk erindring, hvor minnedager plasseres i et gjentakende årshjul, er det i 2018 flere markeringer som minnes forfølgelsen, arrestasjonene, deportasjonene og drapene på de norske og europeiske jødene. Eksempler på slike minnedager er Holocaustdagen – 27. januar, Krystallnatten – 9. november og Deportasjonsdagen i Norge – 26. november. Umiddelbart etter krigen ble det i landets to jødiske menigheter etablert kalendariske erindringspraksiser for å ivareta minnet om menighetsfellene som ble drept i Holocaust. Det var imidlertid ikke før på 1990-tallet at minnet om jødeforfølgelsene og Holocaust ble en mer integrert del av den kollektive erindringen blant den øvrige befolkningen i Norge. Hvorfor vokste slike

¹ Bruland, 2017: 360

² Bruland, 2017: 29-31. Bruland trekker imidlertid frem at 1584 jøder ble registrert i Norge etter at bestemmelsen om registrering kom fra Politidepartementet. Dette betyr at av de registrerte jødene, ble rundt halvparten deportert.

³ Bruland, 2017: 365

⁴ Reitan, 2016: 208. Historiker Jon Reitan avsluttet sin avhandling fra 2016 med at ”Det er på denne bakgrunnen rimelig å hevde at holocaust i dag er akseptert som en sentral og kanskje definerende del av vår historie og vårt kollektive minne”.

minnedager og markeringer frem på 1990-tallet? Hvordan ble de innført, og hvilke budskap og forståelser av fortiden blir formidlet i markeringene av disse dagene?

1.2 Problemstilling og avgrensning

Sosialantropologen Paul Connerton understreker at minnemarkeringer (commemorative services) har en essensiell funksjon i traderingen av den kollektive erindringen. I markeringene erindrer en gruppe sammen med utgangspunkt i forestillingen om en felles fortid.⁵ Samtidig er det, i følge Connerton, via ritet at den kollektive erindringen overføres fra en generasjon til den neste. I denne oppgaven undersøker jeg minnemarkeringer i Norge som erindrer jødeforfølgelsene og Holocaust, og ser på markeringenes initiativ, fremvekst og utvikling, samt tematiske og til dels politiske innhold. Det er med dette jødeforfølgelsene og Holocausts virkningshistorie og re-presentasjon i den norske minnekulturen som danner grunnlaget for oppgaven.

Av den etter hvert relativt omfattende forskningen som er gjort på kollektiv erindring i etterkrigstidens Norge, er det kun Jon Reitan som streifer innom slike minnedager i en kort diskusjon rundt markeringen av Holocaustdagen i Oslo.⁶ En dyptgående kartlegging og analyse av minnedager som en arena for forhandling om – og tradering av – den kollektive erindringen er ikke gjennomført. Minnemarkeringer skiller seg fra andre elementer som gjerne benyttes for å analysere den kollektive erindringen (aviser, monumenter, litteratur, museumsutstillinger, filmer osv.) ved at de krever *deltagelse*. I minnekulturens andre uttrykk er samfunnets borgere ofte passive mottagere og tilskuere, mens i minnemarkeringer og ritualer er de også ofte aktive deltagere som har som har tatt et valg om å være til stede og vise sin støtte til markeringen. På grunn av markeringenes deltagende dimensjon utgjør de et godt grunnlag for å forske på kollektiv erindring.⁷ Minnemarkeringene synliggjør hva som formidles om jødeforfølgelsene og Holocaust, men har også i visse tilfeller vært en direkte forhandlingsarena for forståelsen av fortidens signifikans og relevans i dagens samfunn.

Med utgangspunkt i det foregående har jeg utviklet følgende problemstilling: *Hvordan oppstod minnemarkeringer i Norge som kan knyttes til jødeforfølgelsene og Holocaust? Hvilke narrativ og budskap i den kollektive erindringen om fortiden synliggjør markeringene, og hvordan har historiebruken under slike markeringer blitt en kamp om erindringen?*

⁵ Connerton, 1989: 49-50

⁶ Reitan, 2016: 198-200

⁷ Connerton, 1989: 37-38

Undersøkelsene er avgrenset geografisk til Oslo, Trondheim og Bergen. Oslo og Trondheim hadde de største jødiske befolkningene i Norge i mellomkrigstiden og utgjør i dag sentrale samlingssteder for jødene i Norge, da landets to synagoger ligger her. Samtidig har begge byene jødiske museum som forvalter arkivmateriale, lager utstillinger, holder foredrag og andre arrangement knyttet til jødisk tradisjon og kultur. Bergen, som landets nest største by, hadde en nærmest ubetydelig andel jøder, med 20 registrerte blant en befolkning på 98 303 (1930).⁸. blant befolkningen i mellomkrigstiden og alle de som ble deportert fra Bergen ble også drept. På tross av det lave antallet jødiske innbyggere ble det også her, tidlig på 1990-tallet etablert kalendariske erindringspraksiser for å minnes jødeforfølgelsene og Holocaust.

1.2.1 utfordringer

Selv om det er spennende å trække opp tidligere utforsket terreng i forskningen på den kollektive erindringen i Norge, er det også utfordrende at det ikke eksisterer tidligere forskning på området. Flere av markeringene har vokst fram på grasrotnivå med utgangspunkt i initiativ fra små organisasjoner, sivilsamfunn og individer. Dette legger grunnlaget for en krevende jakt på godt kildemateriale da informantene og kildene som danner grunnlaget for denne oppgaven i liten grad systematisk har ivaretatt eget arkivmateriale. Foruten dokumentasjon via medier og pressen har jeg i stor grad vært avhengig av utvalgte personers hukommelse, samt evne til egenarkivering.

I utgangspunktet var ønsket å undersøke hele etterkrigsperioden med hovedvekt på jubileumsår og større markeringer. I det innledende arbeidet ble aviser lest fra perm til perm på mikrofilm, uten resultater. Etter hvert ble det tydelig at det ikke er før på begynnelsen av 1990-tallet at man kan diskutere en *kollektiv* erindringspraksis om jødeforfølgelsene og Holocaust, manifestert ved minnemarkeringer i Norge. Det var kun innad i de jødiske menighetene at det eksisterte etablerte minnepraksiser og riter før denne tid. Dette utelukker naturligvis ikke at sporadiske markeringer fant sted også før 1990-tallet, men som etablert kalendarisk erindringspraksis har det ingen hensikt å fokusere på tiden før 1990, foruten i de jødiske menighetene.

⁸ Sebak, 2008: 271

1.3 Teoretisk tilnærming til kollektiv erindring

I dette delkapittelet skal jeg diskutere de teoretiske forutsetningene for oppgaven. Med utgangspunkt i problemstillingen er det sentralt å diskutere omfanget og forståelsen av begrepet kollektiv erindring. Kollektiv erindring og minnekultur vil i denne oppgaven bli forstått som en kollektivt erindret fortidsforståelse som har en identitets- og tilhørighetsskapende effekt på medlemmene av en gitt gruppe, samfunn eller nasjon. I forlengelsen av dette vil jeg diskutere forutsetningene for *historiebevissthet* og *historiebruk* innenfor rammene av den kollektive erindringen. Jeg vil videre diskutere transaksjonen av den kollektive erindringen, samt dens ulike faser.

Jeg vil først diskutere historiebevissthetens og historiebrukens rolle som henholdsvis fundament og uttrykk for den kollektive erindringen. I denne diskusjonen er det også verdt å fremheve at det ikke er de realhistoriske hendelsene som er sentrale, men hvordan forståelsen og bruken av disse konstituerer og former et erindringsfelleskaps selvforståelse, identitet og samfunnsoppfatning.

1.3.1 Historiebevissthet og historiebruk

Professorer i historie Klas-Göran Karlsson og Ulf Zander definerer historiebevissthet som ”en mental prosess som knytter samtidens mennesker til det de oppfatter som ’deres’ fortid og ’deres’ fremtid”.⁹ Med dette mener de at den historiske bevisstheten gir en forståelsesramme for hvem man er i relasjon til andre generasjoner, grupper og verden for øvrig, og er dermed sentral for individets identitetsforståelse. Samtidig understreker de at historiebevisstheten er knyttet til ”forestilte fellesskap” og har en lengre varighet enn ett individuelt liv.¹⁰ Forestilte fellesskap blir beskrevet av statsviter og sosialantropolog Benedict Andersson som et forestilt politisk fellesskap som oppfattes som suverent. Fellesskapet er forestilt fordi alle medlemmene av gruppen ikke kjenner hverandre, men likevel opplever en tilknytning til hverandre og en tilhørighet til fellesskapet.¹¹ Historiebevisstheten er, som sådan, med å bygge og forsterke det forestilte fellesskapet.

Karlsson og Zander skiller *minne* (memory) fra *historiebevissthet* ved at minnet er en retrospektiv øvelse som mangler fremtidsaspektet som er tilstede i historiebevisstheten.¹² De hevder samtidig at instrumentaliseringen av minnet i langt større grad enn historiebevisstheten

⁹ Karlsson, Zander, 2003: 11

¹⁰ Karlsson, Zander, 2003: 11

¹¹ Andersson, 1996: 19-20

¹² Karlsson & Zander, 2003: 46

er knyttet til den politiske sfæren er smalere og mindre inkluderende enn historiebevisstheten. De skriver videre at ”In relation to historical consciousness, memory also has a tendency to reduce historicity, stressing continuity, repetition and recycling between what is remembered and the situation for the one individual or group who remembers”.¹³ Karlsson og Zander understreker likevel at historiebevissthet og minne er ulike dimensjoner av samme kategori. Jeg vil argumentere for at dersom man skal gi historiebevisstheten en kollektiv dimensjon, vil denne inneholde både en simplifisering av den historiske hendelsen med et forenklet budskap (minnet), og fremtidsaspektet hvor historien gjøres relevant i samtiden (historiebevissthet). I lys av dette vil jeg gjennom oppgaven synliggjøre hvordan forenkling av historiske hendelser blir brukt som et verktøy for å aktualisere markeringene i samtiden.

Historiebevisstheten er videre tett knyttet til *historiekultur*, som defineres av Karlsson og Zander ”as a concept denoting the artifacts, the social and institutional contexts and the arenas, scholarly, educational, political and others, in which history is represented and operated in society, as well as an activity to communicate and use history for various individual and societal purposes”.¹⁴ Sagt med historiker Jon Reitans ord er historiekultur ”den sosiale manifestasjonen av historiebevissthet”,¹⁵ på samme tid som historiebevisstheten dannes og kultiveres konteksten av en historiekultur. Historiekulturen som studieobjekt kan dermed blant annet synliggjøre hvordan fortiden benyttes for å skape solidaritet og fellesskap i samfunnet. Minnemarkeringer, som sosiale handlinger og kollektive uttrykk for historiebevissthet, er dermed et godt utgangspunkt til å studere historiekulturen.

Karlsson og Zander presenterer en typologi for ulike former for historiebruk. Ut fra denne kan fortiden instrumentaliseres på seks ulike måter: akademisk-vitenskapelig, eksistensiell, moralsk, politisk-pedagogisk, ideologisk og ikke-bruk.¹⁶ I tillegg til disse trekker de frem en kommersiell historiebruk, uten at denne inngår i typologien.¹⁷ Formålet med historiebruken legger føringer for hvilken strategi man benytter.¹⁸ Jeg skal ikke bruke tid på en dyptgående analyse av typologien, men en kort introduksjon til hver av disse er nyttig som verktøy for å analysere historiebruken som manifesteres under de ulike minnemarkeringene.

¹³ Karlsson & Zander, 2003: 46-47

¹⁴ Karlsson & Zander, 2003: 31-32

¹⁵ Reitan, 2016: 15

¹⁶ Karlsson & Zander, 2003: 38

¹⁷ Karlsson & Zander, 2003: 42

¹⁸ Karlsson & Zander, 2003: 38

Den *akademisk-vitenskapelige* historiebruken tar, i følge Karlsson og Zander utgangspunkt i at fortiden må undersøkes og forstås ved hjelp av tradisjonell historisk-vitenskapelig metode. Den *eksistensielle* historiebruken forteller om et personlig eller kollektivt opplevd behov for å minnes fortiden fordi minnet om en historisk hendelse i seg selv har en verdi. Den *moralske* historiebruken handler om å søke oppreisning for moralske overtramp i fortiden, mens den *politisk-pedagogiske* historiebruken på sin side arbeider med å gjøre fortidens historiske hendelser relevant i samtiden. Denne formen for historiebruk trekker ut elementer som på symbolsk eller annet vis kan oppleves relevant i en samtidig kontekst. Den *ideologiske* historiebruken benytter fortiden som utgangspunkt for å gi visse ideologier fotfeste og for å bygge opp legitimitet, mens *ikke-bruk* handler om at historien ikke skal gis relevans i en samtidig kontekst, og forsøkes dermed oversett og tilsidesatt.¹⁹

Jon Reitan konkluderte sin avhandling fra 2016 med at det norske møtet med Holocaust i etterkrigstiden i all hovedsak kan analyseres ved hjelp av tre av disse typologiene; den eksistensielle, den moralske og den politiske.²⁰ Jeg vil senere diskutere hvorvidt dette er en aktuell konklusjon sett fra minnemarkeringsenes perspektiv.

1.3.2 Erindring som fellesskap

At man som individ opparbeider seg en historiebevissthet, både gjennom egne erfaringer og kunnskap, samt sosialiseringen i samfunnet, forklarer ikke nødvendigvis erindringens kollektive dimensjon. Den franske sosiologen og filosofen Maurice Halbwachs var blant de første og viktigste forskerne på kollektiv erindring og minnekultur. Han skiller mellom en *kollektiv erindring* (collective memory) og *historie* (history). Den kollektive erindringen foregår, i følge Halbwachs, på gruppenivå og strekker seg ikke lenger tilbake enn et gjennomsnittlig menneskeliv.²¹ Halbwachs hevder at man i sosiale situasjoner erindrer ved å plassere seg selv i gruppens perspektiv og forventninger. Han trekker frem at hvordan fortiden erindres, altså hvilke meninger, holdninger og symbolverdi som tillegges minnet, fargelegges av hvordan individet opplever gruppens forventninger. Halbwachs understreker at dette ikke betyr at individet *ikke* har personlige minner, men at *hvordan* personlige minner erindres er fargelagt av individets ulike gruppemedlemsskap.²²

¹⁹ Karlsson & Zander, 2003: 39-41

²⁰ Reitan, 2016: 219

²¹ Halbwachs, 1980: 86

²² Halbwachs, 1980: 59-62

Halbwachs trekker frem at når gruppen erindrer som et kollektiv oppleves gruppens identitet og fellesskap stabilt og vedvarende.²³ Med utgangspunkt i markeringer av jødeforfølgelsene og Holocaust vil man ut fra dette perspektivet kunne si at *hvordan* markeringene foregår, og med hvilke budskap, er med på å konstruere en felles forståelse av hva jødeforfølgelsene og Holocaust innebar for jødene som gruppe, men også Norge som samfunn.

Kulturviter Aleida Assmann og egyptolog Jan Assmann videreutviklet Halbwachs teorier om kollektiv erindring på 1990-tallet og understreker at kollektiv erindring ikke oppstår spontant, men *konstrueres* via symboler, tekster, ritualer, bilder, seremonier, steder og monumenter. Det er med utgangspunkt i dette at man skaper en opplevelse av felles identitet, samhold og tilhørighet.²⁴ At den kollektive erindringen er konstruert innebærer at det er noen som foretar et utvalg, bygger og videreutvikler konstruksjonen.

Statsviter Claudia Lenz, som har arbeidet med norsk minnekultur og den norske didaktiske formidlingen om andre verdenskrig, skriver at i konstruksjonen av den kollektive erindringen foregår det ”forhandlinger mellom forskjellige perspektiver - som følge av at historiebruk også handler om autoritet og makt oppstår det rett og slett en ’slåsskamp om minner’”.²⁵ Historiker Synne Corell trekker også frem maktstrukturenes tilstedeværelse i den kollektive erindringen, og hevder at begrepet kan benyttes som et analytisk verktøy for å undersøke nettopp hvem som har makt til å bestemme hvilke historier om fortida som formidles.²⁶ Hvem har utformet innhold og budskap på minnedagene jeg undersøker? Har det noen gang blitt en kamp om hvilke elementer fra fortiden som skal trekkes frem, og hvilken symbolverdi skal ilegges fortiden i en samtidig kontekst?

Som et eksempel på hvordan den kollektive erindringen kan instrumentaliseres for å skape solidaritet og samhold i et samfunn studerte professor i historie Pieter Lagrou den patriotiske minnekulturen som oppstod i Frankrike, Belgia og Nederland i den umiddelbare etterkrigstiden²⁷. I prosjektet konkluderte han med at de traumatiserte europeiske statene trengte et nasjonalt epos (national epic) i gjenoppbyggingen av landet. Et slikt epos kunne bare funderes i en moralsk seier, og dermed også i motstandskampen.

²³ Halbwachs, 1980: 86

²⁴ Assmann, Aleida, 2008: 55

²⁵ Lenz, 2007: 23

²⁶ Corell, 2010: 12-14

²⁷ Lagrou, 1997: 196

Sosiologen Jeffrey C. Alexanders har, på motsatt side, forsket på hvordan samfunn etablerer og utvikler et kulturelt traume som en del av en kollektiv identitet. Her blir det dermed, i motsetning til Lagrous epos, den kollektive lidelsen som danner grunnlaget for fellesskapet.²⁸ Spesifikt har Alexander undersøkt hvordan vestlige land har etablert Holocaust som en del av egen traumehistorie til tross for at Holocaust kun var en perifer del av okkupasjonsopplevelsen for majoritetsbefolkningen i disse landene. Traumatet "Holocaust" kan, i følge Alexander, brukes til å skape solidaritet og samhold. Det kulturelle traumatet er heller ikke avhengig av å ha vitner som selv har opplevd hendelsene for å vedvare som et kollektivt kulturelt traume.²⁹ Lagrou og Alexander synliggjør, på hver sin måte, hvordan både heltennarrativet og det kollektive traumatet kan danne grunnlaget for en kollektiv erindring og den opplevde tilhørigheten i et forestilt fellesskap. Disse to svært ulike tilnærmingene til konstruksjonen av et opplevd fellesskap vil diskuteres videre i de empiriske kapitlene.

1.3.3 Kommunikativ og kulturell erindring

I følge Halbwachs har det kollektive minnet en levealder som tilsvarer et drøyt menneskeliv. Den kollektive erindringen er dermed i konstant forhandling via de sosiale relasjonene og er med dette flyktig og flytende. Historie er, på motsatt side, universell, konstant og faktabasert.³⁰ Hvor den kollektive erindringen er ivaretatt av de sosiale gruppene, blir forvaltningen av historien ivaretatt av et fåtall spesialister, eksempelvis historikere. Halbwachs mener med dette at historikeren ikke velger ut materiale og kilder ut fra interesse, men arbeider mot en objektiv sannhet om fortida.³¹

Å påstå at historikeren evner å avdekke en objektiv sannhet om fortiden er en fåfengt tanke. Fortiden som en historisk avsluttet hendelse vil aldri i sin helhet kunne gjenskapes eller rekonstrueres, og historikere, som andre, vil også formes av sine omgivelser og sine forutsetninger i den vitenskapelige rekonstruksjonen av fortiden. Halbwachs skille mellom den *objektive* historien og den *subjektive* kollektive erindringen møter også kritikk hos A. Assmann, som understreker at det i en postmoderne virkelighetsforståelse ikke eksisterer objektive sannheter, hverken om samtiden eller i historikerens rekonstruksjon av fortiden.³²

²⁸ Alexander, 2016: 4

²⁹ Alexander, 2002: 53

³⁰ Halbwachs, 1980: 78

³¹ Halbwachs, 1980: 83

³² Assmann, Aleida, 2008: 60

Som en motsats til Halbwachs' presenterer ekteparet Assmann et konsept hvor den kollektive erindringen kan deles inn i to faser: *kommunikativ* og *kulturell* erindring.³³

Den kommunikative erindringen er ikke-institusjonell, flytende og konstrueres i sosiale relasjoner.³⁴ Hvordan erindringen forvaltes innenfor den kommunikative erindringen er dermed avhengig av formen på de sosiale relasjonene hvor den konstitueres.³⁵ Også ekteparet Assmann understreker at individet til en hver tid tilhører ulike sosiale grupper som påvirker den kollektive erindringen, og dermed også den individuelle identitetsforståelsen.³⁶ Den kommunikative erindringen er, i sin muntlige karakter, dermed forbigående fase og vil vedvare i maksimum 3-4 generasjoner, eller i en tidsakse på 80-100 år.³⁷

Ved utgangen av den kommunikative perioden vil erindringen i større grad formaliseres i en kulturell erindring, hvor erindringen forvaltes av utvalgte spesialister.³⁸ Dette kan minne om Halbwachs' historie, men J. Assmann argumenterer for at dette ikke er en vellykket sammenligning: "For in the context of objectivized culture and of organized ceremonial communication, a close connection to groups and their identity exists which is similar to that found in the case of everyday memory".³⁹ Altså har den kulturelle erindringsfasen de samme sentrale identitetskapende funksjonene og mekanismene som den kommunikative erindringen, og formes av samfunnets forutsetninger og relasjoner til fortiden. Samtidig trekker A. Assmann frem at erindringen har gjennomgått en kanonisering, som sikrer at erindringens moralske innhold og betydning forankres gjennom flere generasjoner. I denne kanoniseringsprosessen blir, ifølge A. Assmann, "key events" i den historiske fortiden trukket frem og forankret i den kollektive erindringen, og får med dette en forhøyet status i den kollektive fortellingen om fortiden.⁴⁰

J. Assmann trekker frem at det i den kommunikative fasen vil være en konstant forhandling om meningsinnholdet og symbolverdien av erindringen. I overgangen til den kulturelle fasen er forhandlingen avsluttet og erindringen har fått en tilnærmet varig symbolverdi og mening.⁴¹ Han understreker at i transformasjonen fra kommunikativ til

³³ Assmann, Jan, 2010: 110

³⁴ Assmann, Jan, 1995: 127

³⁵ Assmann, Jan, 2010: 111

³⁶ Assmann, Jan, 2010: 113

³⁷ Assmann, Jan, 1995: 127

³⁸ Assmann, Jan, 1995: 131

³⁹ Assmann, Jan, 1995: 128

⁴⁰ Assmann, Aleida, 2010: 100-101

⁴¹ Assmann, Jan, 1995: 129

kulturell erindring, kan noen signifikante historiske hendelser skrives inn i den kulturelle erindringen som "figures of memories" som igjen danner "islands of time". Dette kan forstås med at enkelte hendelser fremstår som så symboltunge at de løsrives fra sin opprinnelige kontekst og erindres som moralsk og universelt viktige hendelser. Jeg vil senere diskutere hvordan og hvorvidt Holocaust har fått status som en moralsk meningsskapende historisk hendelse med et gjennomgripende universelt nedslagsfelt.

I tillegg til å ligge som et fundament i konstruksjonen av en identitetsforståelse, fungerer også den kulturelle erindringen i følge J. Assmann refleksivt, blant annet ved at fortiden blir benyttet som en forklaringsmekanisme i samtiden.⁴² I forlengelsen av dette kan man undres over hva det er i vår samtid som fordrer at markeringer av nettopp jødeforfølgelsene og Holocaust har fått fotfeste, og hvilke narrativ, budskap og samtidsforståelse man kan lese ut av disse markeringene.

1.3.4 Ritualer og transaksjonen av den kollektive erindringen

I diskusjonen rundt kanoniseringen og transaksjonen av den kulturelle erindringen trekker A. Assmann blant annet frem seremonier og minnedager som essensielle praksiser i den kulturelle erindringen.⁴³ "Commemorative ceremonies" (minneseremoniers) ankepunkt i den kollektive erindringen (det *sosiale minnet*) understrekes også, som nevnt, av Connerton. Han trekker frem at det er via disse at den kollektive erindringen konstitueres og opprettholdes.⁴⁴ Connerton peker også på mangler i Halbwachs forskning knyttet til hvordan den kollektive erindringen opprettholdes og videreføres, og understreker at ritene og markeringene, via deres performativitet og kroppsliggjøring av erindringen, skaper en direkte tilknytning til fortiden.⁴⁵ Til tross for at markeringene er konstruert og i mange tilfeller relativt nye, gir markeringenes struktur og innhold et inntrykk av kontinuitet og tradisjon.⁴⁶ Dette forsterkes ved at riter og markeringer er formaliserte, ofte stilisert, stereotypiske og repetitive. Deltagerne har dermed forventninger og kunnskap om hva som skal skje til en hver tid. Denne forutsigbarheten er en del av ritets natur og forsterker opplevelsen av tilhørighet til fortiden.

⁴² Assmann, Jan, 1995: 132

⁴³ Assmann, Aleida, 2008: 55-56

⁴⁴ Connerton, 1989: 4-5

⁴⁵ Connerton, 1989: 38-40

⁴⁶ Connerton, 1989: 45

Kulturviter Line Førre Grønstad trekker frem at minnemarkeringene ofte viser til historier om samhold, likhet og en ide om noe nasjonalt som man har felles⁴⁷. Dette fører til – og forsterker – en forståelse av at ”vi” hører sammen og deler en felles fortid med en gitt moralsk betydning. Grønstad viser til Douglas James Davies som kaller dette for ”moralske fellesskap”. Slike fellesskap forsterkes ved at eksempelvis en statsminister eller lignende deltar ved, og gir sin støtte til, markeringen. Jeg vil senere diskutere hvordan og hvorvidt dette er relevant med utgangspunkt i minnemarkeringene for jødeforfølgelsene og Holocaust.

Kyrre Kverndokk har analysert markeringen av Holocaustdagen i Sverige med utgangspunkt i markeringene i Norrköping i 2003. Han understreket at ettersom minneritene i seg selv gir lite konkret informasjon og kunnskap, må man i utgangspunktet være en del av det erindringsfellesskapet som markeringen har sprunget ut fra om det skal gi mening å delta på markeringene. Han fant blant annet at kunnskapsarrangement, som eksempelvis foredrag, i forkant av mer ritualiserte minnemarkeringene bidro til å skape et slikt erindringsfellesskap.⁴⁸

1.3.5 Kommemorasjon og performativitet

Folklorist og kulturviter Jack Santino har undersøkt opprinnelsen av spontane minnesteder (public shrines), som oppstår spontant etter et plutselig dødsfall. Han trekker frem at i denne formen for umiddelbar erindringspraksis ligger det to dimensjoner ved minnet: en kommemorativ (commemoration) og en performativ (performativity).⁴⁹ Kulturviter Olaf Aagedal benyttet denne terminologien i sin analyse av det offentlige sorguttrykket som oppstod i den umiddelbare tiden etter terrorangrepene i Norge 22. juli 2011 og trekker frem at i den kommemorative dimensjonen uttrykker ritet sorg over det tapet som har skjedd, og nettopp sorgen og erindringen er i sentrum. Dersom den rituelle erindringen også inneholder et (politisk) budskap rettet mot en sak eller verdi man vil kjempe for får dette en performativ dimensjon, og handler ikke lenger alene om erindring.⁵⁰ Dette kan dermed også sees i sammenheng med Karlsson og Zanders politiske historiebruk.

Connerton diskuterer også ritets performative aspekt, men begrepet har en annen betydning i hans analyse. Her handler ritets performativitet om hvorvidt man via ritet ytrer seg verbalt.⁵¹ I lys av denne oppgaven kan slike ytringer eksempelvis være slagord og

⁴⁷ Grønstad i Aagedal mfl., 2013: 54

⁴⁸ Kverndokk i Amundsen mfl., 2006: 188-192

⁴⁹ Santino, 2004

⁵⁰ Aagedal i Aagedal mfl., 2013: 88

⁵¹ Connerton, 1989: 58

paroler, men også repetitive formuleringer i taler og appeller som gjentas år etter år. Connerton trekker videre frem at ritets performativitet også er knyttet til kroppen og kroppens bevegelser og holdninger, dermed blir også kroppslige handlinger en del av ritets uttrykk.⁵² Denne definisjonen av begrepet ”performativitet” er langt mer relevant i lys av denne oppgaven, og det vil dermed være på bakgrunn av dette jeg benytter begrepet videre i oppgaven.

Med utgangspunkt i den foregående teorigjennomgangen kan det tenkes at minnemarkeringene som undersøkes i denne oppgaven har to grunntyper. I den første er selve erindringen i fokus og skaper en tilhørighet mellom deltageren og den historiske hendelsen via ulike erindringspraksiser. Denne erindringsformen får betydning for hvordan personen opplever og ser seg selv, sin samtid og fortid, og grenser dermed til Karlsson og Zanders eksistensielle historiebruk. I den andre grunntypen vil ikke den eksistensielle tilhørigheten til fortiden være i fokus, men erindringen blir en instrumentalisering av den fortidige hendelsen for å oppnå politiske mål. I denne typen vil markeringene inneha kvaliteter hentet fra Karlssons og Zanders politisk-pedagogiske historiebruk, men et politisk mål kan også være en moralsk oppreisning av den fortidige urettferdigheten. Denne typen markeringer vil samtidig fortelle det deltagende individet viktige elementer om identitet og gruppetilhørighet, og dermed kunne knyttes til den eksistensielle historiebruken, og i noen tilfeller også den moralske. Begge disse formene for erindringsuttrykk vil kunne være både kommemorative (Santino) og performative (Connerton)

1.4 Begrepsavklaring

I denne oppgaven er begrepene ”Holocaust” og ”Krystallnatten” gjennomgående. Bakgrunnen for dette er at flere av markeringene som analyseres bærer begrepet i navnet, samtidig som begrepene er sentrale for å forstå hva markeringene minnes og re-presenterer. I det følgende vil de to begrepene diskuteres

1.4.1 Holocaust

På hebraisk hadde begrepet *Shoah* blitt introdusert allerede på slutten av 1940- tallet som navnet på folkemordet på de europeiske jødene.⁵³ Shoah betyr total

⁵² Connerton, 1989: 59

⁵³ Alexander, 2002: 28

ødeleggelse/tilintetgjørelse og er i dag ofte foretrukket og benyttet av jøder.⁵⁴ Likevel ble begrepet Holocaust på 1960-tallet introdusert som betegnelsen på folkemordet på jødene under andre verdenskrig. Ordet *Holocaust* kommer fra det greske ordet *holókauston* og betydde i utgangspunktet ”brennoffer”.⁵⁵ Til tross for den jødiske preferansen av begrepet Shoah vil jeg i denne oppgaven benytte Holocaust. I forskningslitteraturen, og kanskje spesielt i en norsk kontekst, er det hovedsakelig Holocaust som benyttes. Dette er også tilfellet i de fleste kildene jeg benytter, både i form av taler, presse og samtaler. Begrepet er eksplisitt tilknyttet den internasjonale Holocaustdagen, som utgjør et eget kapittel i oppgaven. Som var Holocaust folkemordet på jødene under andre verdenskrig, likevel har også andre grupper og ofre for nazistenes draps- og utryddelsespolitikk tidvis blitt inkludert i begrepet.

1.4.2 Krystallnatten

Et annet begrep som er sentralt for denne oppgaven er *Krystallnatten*. Navnet kommer fra det tyske ”Reichskristallnacht”. Begrepet var i utgangspunktet ironisk og ikke en del av den nazistiske sjargongen, som heller refererte til ”jødeaksjonen”. Navnet refererer til det knuste glasset som lå i de tyske gatene morgenen 10. november 1938.⁵⁶ Begrepet er omdiskutert og i dag er det flere som vegrer seg for å benytte begrepet og anser det som politisk ukorrekt.⁵⁷ Skepsisen mot begrepet er imidlertid tydeligere i eksempelvis Tyskland og Østerrike, enn i norsk sammenheng. I forbindelse med markeringene i ettertid har jeg valgt å beholde formuleringen *Krystallnatten*, da arrangørene benytter dette navnet på markeringene. Det er også dette navnet som benyttes av litteraturen og datamaterialet jeg støtter meg på

1.5 Metode

Analysen av kollektiv erindring i Norge med utgangspunkt i minnemarkeringer kan gjennomføres både kvantitativt og kvalitativt. I denne masteroppgaven har jeg valgt å legge hovedvekten på en kvalitativ tilnærming, men i de tilfellene det har vært aktuelt og konstruktivt har jeg satt det kvalitative og kvantitative materialet opp mot hverandre for på denne måten å kunne analysere minnekulturen i Norge. Kvalitativt er grunnlaget for analysen det tematiske innholdet i markeringene, herunder budskap og symbolverdi, samt hvordan den historiske hendelsen re-presenteres for deltagerne. Kvantitativt tar analysen utgangspunkt i

⁵⁴ http://www.yadvashem.org/yv/en/holocaust/resource_center/the_holocaust.asp#!prettyPhoto (besøkt 19.10.2016)

⁵⁵ <http://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-nazismen/holocaust/holocaust> (besøkt 19.10.2016)

⁵⁶ <https://www.britannica.com/event/Kristallnacht> 26.8.2018

⁵⁷ Hatikva nr. 4 2013 s. 32

antall minnedager i et repetitivt årshjul, antall markeringer som gjennomføres og deltagerne på disse. På denne måten vil jeg kunne si noe om hvor stor plass disse kalendariske erindringspraksisene tar i den kollektive erindringen i Norge. I dette delkapittelet skal jeg diskutere arbeidsmetoden og kildene som danner grunnlaget for denne oppgaven.

1.5.1 Organisasjoners arkivmateriale

Flere av markeringene i denne undersøkelsen er vokst frem på grasrotnivå med initiativ fra individer eller sivilsamfunn. Små organisasjoner kan ofte være relativt flytende enheter med til dels overskridende organisasjonsstrukturer og i mange tilfeller har det vært langt større fokus på gjennomføringen av en begivenhet, enn å bevare sporene av det arbeidet som er gjort. Khalid Salimi, grunnlegger av blant annet Antirasistisk Senter i Oslo, beskriver senterets egne aksjoner på 1990-tallet ved at man ”løp fra aksjon til aksjon” uten å tenke over at de gjennomførte aksjonene skulle bevares for ettertiden.⁵⁸ En del av arbeidet har dermed bestått i å kartlegge hvem som har vært initiativtakere til de aktuelle markeringene og be om tilgang til deres arkivmateriale. Tilgangen til slikt arkivmateriale har dermed vært meget begrenset. Med god hjelp fra enkelte velvillige aktivister har jeg imidlertid lyktes å få tak i noe materiale.

Noen av de aktuelle organisasjonene utgav medlemsblader i perioden 1990-2018. Eksempler på disse er Norsk Folkehjelp, Antirasistisk Senter og SOS rasisme, samt Hatikva, som er medlemsbladet til de jødiske menighetene i Norge. Utfordringen er imidlertid at slike blader ofte utgis kun 3-4 ganger i året, og dekker dermed ikke alt av organisasjonenes arbeid i løpet av et år. I noen tilfeller bekrefter medlemsbladene gjennomførte markeringer, men de kan altså ikke benyttes for å avkrefte at markeringer har funnet sted. De få artiklene jeg har funnet bærer preg av å være små og informative, uten at de redegjør spesielt for bakgrunnen for markeringene eller arbeidet som er gjort i forkant.

1.5.2 Taler og appeller

I analysen av markeringenes budskap, symbolverdi og meningsinnhold vil talene som er holdt ved de ulike markeringene være et godt utgangspunkt for analyse. Litteraturprofessor Arild Linneberg trekker frem at i konstruksjonen av minnetalen ligger det en forventning om hva talene skal inneholde. I en minnetale bevarer man minnet ved å rose den/de som minnes. Det er ikke tid til å tale om det kontroversielle, men fremhever aspekter som kan sies å inngå i

⁵⁸ Intervju Khalid Salimi 13.3.2018

konsensus.⁵⁹ Undersøkelse av disse minnetalene kan dermed også muligens synliggjøre en utvikling av konsensus. I og med at dette er taler som ofte inngår i tradisjonsbetonte arrangement, kan man forvente at det eksisterer et sett forventninger til hva taleren skal prate om. En analyse av de gjennomførte talene kan dermed gi svar på hvordan appellanter og talere selv har tolket dagens meningsinnhold og samtidig hvordan de har tolket forventningene blant publikum. Det vil også være mulig å undersøke hvorvidt det er en koherens mellom ulike taler diakront og synkront, og hvorvidt man kan spore en utvikling av markeringenes narrativ over tid.

Å få tak i dette materialet har imidlertid vist seg å være utfordrende. I jakten på taler har jeg vært avhengig av den aktuelle talers evne til egenarkivering og det har kun vært få tilfeller hvor den spurte kandidaten fremdeles har dette materialet tilgjengelig. Dette skyldes blant annet teknologiske fremskritt og utviklinger som har ført til at gamle lagringsenheter (pc og disketter, samt gammel software) er utdatert og materialet er tapt. Under de offisielle markeringene av Holocaustdagen 27. januar har både HL-senteret og regjeringen i stor grad bevart digitaliserte kopier av taler eller, i HL-senterets tilfelle, gjort filmopptak fra de enkelte markeringene. Under de andre markeringene som analyseres i denne oppgaven er dette materialet på nåværende tidspunkt dessverre mangelfullt.

1.5.3 Presse og sosiale medier

Store deler av kildegrunnet i denne oppgaven stammer fra pressen. Aftenposten, Bergens Tidende og Adresseavisen, som representanter for henholdsvis Oslo, Bergen og Trondheim, er undersøkt systematisk, først årlig i rundt aktuelle kommemorative datoer i perioden 1945-1950 og etter 1950 – hvert 10. år, da i forbindelse med aktuelle jubileumsår. Publikasjoner fra 1970-tallet og fremover er i stadig større grad digitalisert og dermed søkbare, noe som har forenklet prosessen, og samtidig gitt treff i andre aviser. Jeg har da benyttet utvalgte søkeord i de digitale databasene Retriever/Atekst og Nasjonalbiblioteket. Da mitt fokus er Oslo, Trondheim og Bergen vil denne ekstra informasjonen kun benyttes for å komplimentere funn i de tre byavisene.

Fordelen med å arbeide med kildemateriale fra pressen er at avisartikler synliggjør gjerne deltagerantall og paroler under markeringene, og kan dermed være grunnlag for å trekke ut en generell forståelse av arrangementets meningsinnhold. Ved å analysere budskapet som trekkes frem i pressen er det mulig å hente ut en forståelse av hvordan initiativtakerne

⁵⁹ Linneberg, i Hansteen m.fl., 2007: 35

ønsker at markeringen skal benyttes og forstås. Pressen kan samtidig synliggjøre talere og appellanter og gir dermed en pekepinn mot hvem som har blitt tiltrodd mandat til å uttrykke seg på vegne av erindringen. Pressen kan videre være en ypperlig kilde til å identifisere en debatt rundt markeringene.

Det må imidlertid understrekes at det som presenteres er pressens perspektiv og en analyse av pressen krever dermed et kritisk blikk. For det første er artiklene små, ofte notiser, og svært mangelfulle. Videre kan meningsinnhold misforstås og journalister kan komme til skade for å gjengi feil. Dermed blir også pressens presentasjon av markeringene nettopp pressens perspektiv. I noen tilfeller har også pressen blitt instrumentalisert i kampen om hvilken forståelse av erindringen som skal etableres, og hvordan denne erindringen skal danne grunnlaget for praktisk politikk i samtiden. Det er videre viktig å ta hensyn til at en avisdebatt ikke nødvendigvis representerer en generell opinion og kan også romme ytterliggående stemmer.

Etter sosiale mediers inntog har det i forkant av flere av markeringene blitt opprettet såkalte "facebook-arrangement". Selv om markeringene er overstått, er disse arrangementene fremdeles tilgjengelig. Her er det mulig å se arrangørens beskrivelse av markeringene, som ofte er mer utfyllende enn i avisnotiser, samt publikum og deltagere har anledning til å skrive på "veggen" til arrangementet. Her vil det dermed være mulig å se diskusjoner og spørsmål både i forkant og etterkant av markeringene, samt bilder og filmer som publiseres i etterkant.

1.5.4 Intervju og korrespondanse

I arbeidet med denne oppgaven har mangelen på skriftlige kilder ved flere anledninger vært påfallende. Av den grunn har det vært nødvendig med bidrag fra personer som selv var involvert i de aktuelle markeringene. Denne utfordringen har blitt løst ved skriftlig korrespondanse (hovedsakelig per epost) og delvis strukturerte intervju. Formålet med denne kontakten har i de fleste tilfeller vært å bekrefte faktiske gjennomførte markeringer, samt undersøke underliggende motivasjoner. En utfordring i dette arbeidet har vært å få tak i aktuelle og relevante informanter. I de tilfellene hvor markeringene har vokst frem på grasrotnivå, med ulike involverte organisasjoner og individer, har det vært vanskelig å avdekke initiativtakere og sentrale aktører. I forlengelsen av dette er det få av de forespurte som har akseptert invitasjonen og latt seg intervju. Kommunikasjonen har ved flere tilfeller foregått via e-post, hvor den aktuelle informantene har fått spesifiserte spørsmål knyttet til deres bakgrunn og virke.

Masteroppgaven er meldt til Norsk Senter for Forskningsdata, og det transkriberte materialet fra intervjuene blir arkivert i henhold til personopplysingsloven. Det transkriberte materialet blir bevart i 5 år, mens den digitale korrespondansen blir bevart ut 2018. Intervjuene som er gjennomført er ekspertintervju, hvor kandidatene er intervjuet nettopp på grunn av deres rolle og bidrag under markeringene. Intervjuguiden har vært tilpasset de ulike informantene, ettersom intervjuene har handlet om deres egen rolle under de ulike markeringene. Deres identitet er, som følge av dette, ikke anonymisert. Informantene har fått mulighet til å komme med tilbakemeldinger på den delen av oppgaven de selv har bidratt til.

I arbeidet med subjektive kilder kreves det en refleksjon rundt at disse markeringene ble initiert flere år tilbake. Dersom man følger Halbwachs teorier kan endringer i forståelsen av Holocaust andre verdenskrig, samt endringer i det politiske og sosiale samfunnet, påvirke minnet om egen motivasjon. Dermed er det mulig at initiativtakere minnes egen motivasjon i lys av samtidens opplevde forventninger, til fordel for den faktiske drivkraften bak initieringen av markeringen. Dette understreker også historiker John Tosh i utsagnet: "His or her memories, however precise and vivid, are filtered through subsequent experience".⁶⁰ Erfaringer kombinert med en spesifikk samtidsforståelse, endrer altså forutsetningene for minnet om fortiden. Gjengivelse av motivasjonen bak initieringen av slike markeringer risikerer dermed å fortelle like mye om den intervjuedes samtidsforståelse som den opprinnelige motivasjonen.

1.5.5 Kvantitativt datamateriale

For å undersøke Holocaustdagens tilstedeværelse i norske skoler tok jeg våren 2018 kontakt med alle kommunale ungdomsskoler i Oslo, Trondheim og Bergen. Skolene ble spurt om å svare JA/NEI på spørsmål om hvorvidt de markerte Holocaustdagen, samt fortelle hvordan de eventuelt markerte dagen. Jeg valgte å ikke inkludere spørsmål som "hvorfor" og "hvorfor ikke" de markerte dagen, da dette med all sannsynlighet ville ført til en lav andel responser. På grunn av få umiddelbare respondenter ble forespørselen sendt ut fire ganger i perioden februar-juni 2018. Av totalt 117 skoler til sammen i Oslo, Trondheim og Bergen svarte 73 av dem på henvendelsene i løpet av denne perioden.

⁶⁰ Tosh, 2015: 269

1.5.6 Stortingsmeldinger og andre offentlige dokumenter

Stortingsmeldinger blir fremlagt av regjeringen som rapporter til Stortinget, blant annet i forbindelse med et utført arbeid eller forslag til fremtidig politikk.⁶¹ Disse, og andre offentlige dokumenter, er mulige kilder til den politiske forhandlingen om norsk minnepraksis tilknyttet jødeforfølgelsene og Holocaust i statlig regi. De vil også, i noen tilfeller, kunne vise til gjennomførte arrangement og oppfordringer til påfølgende år. Slike kilder forteller imidlertid lite om hvordan bestemmelsene er gjennomført i praksis.

Slike dokumenter er særlig relevant i forbindelse med gjennomføringen av Holocaust-dagen, en markering som er innført i et ovenfra og ned perspektiv, ikke bare i nasjonal sammenheng, men også internasjonalt. Det er dermed interessant hvordan offisielle dokumenter legger føringer for hvordan markeringen skal gjennomføres og hvordan og hvorvidt de tilrettelegger for en fremtidig gjennomføring av slike markeringer.

1.6 Disposisjon

I avslutningen av kapittelet vil jeg nå synliggjøre oppgavens videre struktur og disposisjon. Etter flere diskusjonsrunder besluttet jeg å strukturere oppgaven tematisk. Denne tilnæringsmetoden ble valgt for å gi leseren en god oversikt over innholdet og analysen i oppgaven. Alternativet var en kronologisk tilnærming, men fordi slike markeringer har økt i omfang de siste årene, stod analysen da i fare for å bli uoversiktlig, med glidende overganger mellom ulike markeringene. Den kronologiske tilnæringsmetoden kunne imidlertid vært nyttig for i større grad å synliggjøre koherens mellom de ulike markeringene, og kanskje på den måten fått frem hvordan markeringene står i dialog med samfunnet for øvrig. Dette ble imidlertid valgt bort til fordel for å kunne gi en langt grundigere analyse av de enkelte markeringene. Oppgaven videre struktureres som følger:

Kapittel 2 er en kort historiografisk oversikt over etablert forskning på norsk kollektiv erindring i etterkrigstiden som danner grunnlaget for premissene for ulike minnemarkeringer i Norge beskrevet i de påfølgende tre kapitler. Kapittel 3 undersøker minnemarkeringer med lokalt nedslagsfelt, og tar utgangspunkt i datoer eller steder som er relevant for bestemte grupper, eller som med annet grunnlag har etablert seg som lokale minnedager. I kapittel 4 diskuterer jeg fremveksten av markeringen av Krystallnatten. Markeringen har sitt utspring i den antirasistiske bevegelse, og har i mange tilfeller vært en eksplisitt forhandlingsarena for

⁶¹ Tilgjengelig via: <https://www.stortinget.no/no/Stortinget-og-demokratiet/Arbeidet/Om-publikasjonene/Regjeringens-publikasjoner/>

den kollektive erindringens innhold. I kapittel 5 er blikket rettet mot den institusjonaliserte Holocaustdagen og implementeringen av denne, samt hvordan markeringen av dagen også utgjør en politisk formidlingsarena både nasjonalt og internasjonalt. I avslutningskapittelet vil jeg i tillegg til å konkludere om egne funn, forsøksvis sette funnene i kapittel 3-5 opp mot den etablerte forskningen som presenteres i kapittel 2, og det teorigrunnlaget som ble gjennomgått tidligere i dette kapittelet.

2. Erindringen av Holocaust og andre verdenskrig i Norge – en historiografisk gjennomgang

Etter invasjonen av Norge 9. april 1940 flyktet den norske regjeringen og HKH Kong Håkon til Storbritannia hvor de arbeidet i eksil til krigens slutt. I regjeringens fravær utnevnte Hitler NSDAP-veteranen Josef Terboven til Rikskommissær i Norge, hvor han videre opprettet et Rikskommissariat i 1942, med Vidkun Quisling som oppnevnt ”ministerpresident”. Militær motstand mot okkupasjonsmakten utgjorde i Norge en perifer del av okkupasjonsopplevelsen for de langt fleste, men ble i løpet av krigen utbygd og støttet av eksilregjeringen. Den sivile motstanden artet seg på motsatt side på mangfoldig vis med alt fra store organiserte aksjoner til private uttrykk for motstand mot okkupantene.

I dette kapittelet vil jeg diskutere tidligere forskning på den kollektive erindringen i Norge i forbindelse med okkupasjonstiden og Holocaust. Historikerne Daniel Levy og Natan Sznaiders har arbeidet med forståelsen av Holocaust i den kollektive erindringen med utgangspunkt i Tyskland, Israel og USA.⁶² De hevder at erindringen i etterkrigstiden har utviklet seg fra et nasjonalt til et mer kosmopolitisk og overnasjonalt perspektiv, hvor narrativet i erindringen har gjennomgått en transformasjon fra det partikulære til det universelle. Med utgangspunkt i denne forskningen har de delt etterkrigstidens erindring inn i fire perioder.

Jeg har, i likhet med Levy og Sznaider, valgt å strukturere kapittelet i fire delkapitler som representerer ulike faser, kjennetegnet med ulike tilnærminger til erindringen. Delkapitlene tar utgangspunkt i vesentlige hendelser, publiseringer, eller annet som representerer viktige bidrag og tilskudd i den kollektive erindringen. Litteraturen synliggjør uenigheter rundt hva som er, og har vært, viktige bidrag i den kollektive erindringen. Det er dermed utfordrende å skulle strukturere den kollektive erindringen i slike avgrensede faser. Perioden er i stor grad preget av kontinuitet, og periodiseringen vil dermed ikke representere markante brudd, men heller tilføringen av nye narrativ og komponenter som i ulik grad utfordret den etablerte erindringen, men ikke nødvendigvis erstattet denne.

⁶² Levy og Sznaider, 2002

2.1 Den umiddelbare etterkrigstiden (1945-1952)

Levy og Sznaiders første periode strekker seg fra 1945-1960 og var, i følge dem, kjennetegnet av stillhet rundt emnet Holocaust.⁶³ De trekker blant annet frem at begrepet Holocaust ikke hadde blitt tatt i bruk, og at den historiske hendelsen var en underlagt og integrert del av fortellingen om krigens grusomheter.⁶⁴ Historikerne Karin Kvist Geverts og Antero Holmila understreker imidlertid at denne karakteristikken ikke korresponderer med realiteten i Norge, hvor jødene i større grad var en del av narrativet rundt okkupasjonstiden og andre verdenskrig.⁶⁵ Jeg har valgt å tidfeste denne perioden til 1945-1952, og vil i det følgende synliggjøre hvordan denne tidsavgrensningen fungerer i en norsk kontekst.

2.1.1 Etableringen av en patriotisk kollektiv erindring

Som nevnt i innledningskapittelet fant Lagrou at det i Frankrike, Belgia og Nederland i den umiddelbare etterkrigstiden ble etablert et motstandsnarrativ med nasjonale helter som grunnlaget i en kollektiv erindring om krigen. Dette narrativet var, i følge Lagrou, instrumentelt for konstruksjonen av den solidariteten og nasjonsfølelsen som var nødvendig for å gjenoppbygge landet, til tross for at motstand i realiteten hadde vært en marginalisert del av krigsopplevelsen i disse landene.⁶⁶ Historiker og statsviter Odd-Bjørn Fure trekker frem at dette narrativet er i en *patriotisk* minnekultur, og at en slik grunnfortelling har stått sentralt i den nasjonale kollektive erindringen siden fremveksten av nasjonalstatene. Minnekulturen har tatt utgangspunkt i narrativ som nasjonalstaten kan være stolt av og med dette hatt som funksjon å bygge opp og legitimere denne.⁶⁷

I 1995 publiserte folkloristen Anne Eriksens verket *Det var noe annet under krigen – 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*, hvor hun undersøkte det hun kalte den norske *kollektivtradisjonen*.⁶⁸ Begrepet skal synliggjøre et samspill mellom historiefaget, populærvitenskapelige fremstillinger, populærkultur og personlige minner. Via sin analyse av blant annet utstillingen på Hjemmefrontmuseet fant Eriksen at et motstands- og heltennarrativ ble fundamentet i etableringen av en *grunnfortelling* om andre verdenskrig i Norge, og at det i denne eksisterte en forståelse av at ”alle” på et eller annet vis var involvert i motstandskampen under krigen. Hun trekker frem at landssvikoppgjørets massive omfang

⁶³ Levy og Sznaider, 2002: 93

⁶⁴ Levy og Sznaider, 2002: 93-94

⁶⁵ Geverts og Holmila, 2002: 525, De understreker at jødernes opplevelser ble integrert i narrativet om nazistiske overgrep mot den norske folk, og at direkte stillhet dermed ikke betegner perioden i en norsk kontekst

⁶⁶ Lagrou, 1999: 2

⁶⁷ Fure i *Bauerkämpfer mfl.*, 2014: 43

⁶⁸ Eriksen, 1995: 15

bidro til å sette en grense, hvor de som ikke ble omfattet av oppgjøret hovedsakelig kunne skrive seg selv og sin historie inn i denne kollektivtradisjonen, mens de som ble dømt falt utenfor.⁶⁹ Eriksen trekker også frem at denne grunnfortellingen om okkupasjonstiden kan leses som en mytisk fortelling.⁷⁰ Hun forklarer at i myten blir de historiske hendelsene ”transformert til noe uskyldig, selvsagt og udiskutabelt – til natur”. Hun argumenterer for at ”fortellingen om krigen” har gjennomgått en slik mytifisering, hvor ”det er oppstått et nytt nivå av betydning, der fortellinger, bilder, talemåter ikke lenger bare er ’seg selv’ - de er blitt til formidlere av mytiske forestillinger”.⁷¹

Historiker Synne Corell analyserte i forbindelse med sin phd-avhandling tre norske oversiktsverk om andre verdenskrig.⁷² Hun konkluderte med at det patriotiske narrative var fremtredende i det første store oversiktsverket om okkupasjonstiden *Norges Krig*. Hun fant videre at den patriotiske heltefortellingen ble skrevet på en slik måte at heltene fra andre verdenskrig ble knyttet sammen med leseren i et ”vi-fellesskap”.⁷³ I forlengelsen av dette fant hun at alle verkene, og særlig de to første, utvidet motstandsbegrepet i en slik grad at de fleste ville kunne skrive seg selv og sin opplevelse inn i dette narrative. Corell trekker videre frem at *Norges Krig* var skrevet for en befolkning som nylig hadde opplevd perioden da verket i stor grad mangler kilder og referanser. De manglende kildehenvisningene underbygger forståelsen av at dette er grunnsteinen i fortellingen om krigen og bidro, i følge Corell, til at boken fikk en hegemonisk plassering i den norske fortellingen om krigen.⁷⁴

2.1.2 Jødenes plass i den patriotiske minnekulturen

Jon Reitan trekker i sin avhandling, *Møter med Holocaust – Norske perspektiver på tilintetgjørelsens historiekultur* fra 2016, frem at Holocaust i den umiddelbare etterkrigsperioden for det meste ble ”formidlet som et eksternalisert og nærmest sluttet historisk fenomen, en begivenhet som skjedde bortenfor det store ’oss’, og med et avklart forhold til skyld og ansvar.”⁷⁵ Han trekker imidlertid frem at det likevel fantes unntak til

⁶⁹ Eriksen, 1995: 54-57

⁷⁰ Eriksen, 1995: 16

⁷¹ Eriksen, 1995: 17

⁷² *Norges Krig, Norge i Krig og Norsk krigsleksikon*

⁷³ Se Corell, 2010: eks: 51, 127, 210

⁷⁴ Corell, 2010: 53

⁷⁵ Reitan, 2016: 111

denne regelen og synliggjør eksempelvis at jusstudenten Knut Sveri allerede i 1948 etterlyste en granskning av politiets rolle under arrestasjonene av de norske jødene.⁷⁶

I sin analyse av oversiktsverkene om okkupasjonen undersøkte Corell også hvordan fortellingen om forfølgelse, deportasjon og systematisk massedrap på norske jøder ble formidlet. Hun fant at i de første oversiktsverkene om krigen i Norge ble ikke den jødiske fortellingen simpelthen marginalisert, men jødene selv fikk tilnærmet skylda for overgrepene utført mot dem. Corell trekker denne konklusjonen med bakgrunn i at det impliseres at jødene selv burde forstått hva som var i ferd med å hende med dem, og at de burde handlet ut fra dette.⁷⁷ Samtidig fant hun at overgriperne ble systematisk usynliggjort i litteraturen, og masse mord og utryddelse ble noe som ”skjedde” med jødene, og ikke noe som ble aktivt utført mot dem.⁷⁸

Ingjerd Veiden Brakstad trekker i sin masteroppgave fra 2006 frem at det patriotiske narrative i den umiddelbare etterkrigstiden likevel ikke nødvendigvis ignorerte overgrepene de norske jødene ble utsatt for under krigen. Via en analyse av norsk presse synliggjør hun at jødene ble trukket frem for å illustrere okkupantenes overgrep mot den norske befolkningen, og på den måten ble overgrepene mot jødene skrevet inn i den nasjonale fortellingen om den ”onde” okkupasjonsmakten. Anklagene mot okkupantene kunne samtidig nyttiggjøres i forbindelse med rettssaker for å understreke deres grusomhet. Hun understreker imidlertid at oppmerksomheten rundt de jødiske lidelsene forvitret straks rettsakene var over.⁷⁹ Brakstad trekker videre frem at jødernes historie også kunne inkluderes i det patriotiske narrative om andre verdenskrig med en fortelling om at nordmenn aldri hadde vært antisemitter, eller hatt et ”jødeproblem”.⁸⁰ Denne retorikken kunne dermed bidra til å understreke det patriotiske narrative.⁸¹

Brakstad trekker samtidig frem at fortellingen om hva nazistene gjorde mot jødene ved noen tilfeller også kunne benyttes i den nasjonale motstandsfortellingen blant annet med en inkludering i kategorien ”falne”. Brakstad trekker frem at begrepet ”våre falne” kan sidestilles

⁷⁶ Reitan, 2016: 118, han understreker imidlertid at denne etterlysningen ble stående ganske alene

⁷⁷ Corell, 2010: 157, 204

⁷⁸ Corell, 2010: 214

Corell fant at overgriperne i større grad er tilstede i *Norsk krigsleksikon*, men at skylden for arrestasjonene tilskrives hovedsakelig Quisling, og til en viss grad jødene selv som ikke oppfattet tegnene Corell, 2010: eks s: 83, 149-157, 204-206

⁷⁹ Brakstad, 2006: 74

⁸⁰ Brakstad, 2006: 45, 86

⁸¹ Brakstad, 2006: 76-77

med begrepet ”nasjonal martyr”, og signaliserer dermed at de drepte hadde en meningsfull død ”for idealer som skal prege landets og nasjonens gjenreisning”.⁸² Via en analyse av minneseremonien som ble holdt i anledning avdukingen av monumentet over norske jøder på den jødiske gravlunden på Helsefyr i 1948 synliggjør Brakstad hvordan jødene også kunne inkorporeres som ”falne” i motstandsnarrativet. Hun synliggjør hvordan begrepet var eksplisitt tilstede i pressens dekning av markeringen, hvor det også, i Dagbladets eksempel, ble trukket frem at monumentet var til minne ”over de norske jøder som ga sitt liv for frihetens sak under krigen”. På bakgrunn av dette konkluderte Brakstad analysen med at ”i norsk patriotisk minnekultur, slik den manifesterte seg i begynnelsen, ser vi at jødene ble inkludert der minnet om de døde hadde en funksjon”.⁸³

2.1.3 Oppsummering

Litteraturen synliggjør en konsensus blant forskerne om at det i etterkrigsårene ble etablert en patriotisk minnekultur som fundamentet i fortellingen om andre verdenskrig i Norge. Det fremkommer imidlertid uenighet rundt hvorvidt fortellingen om de norske jødene og deres lidelser ble inkludert i dette narrativet. Corell trekker frem at jødene, i de første oversiktsverkene, selv fikk nærmest ansvaret for egen deportasjon, mens Brakstad argumenterer for at fortellingen om deportasjon og massedrap kunne instrumentaliseres i det patriotiske narrativet, vel å merke uten fokus på norske overgripere. Med svært ulike tilnærminger har de to altså funnet at jødene ble inkludert i fortellingen om andre verdenskrig på svært ulike måter i etterkrigstiden.

I sin analyse av den norske kollektivtradisjonen nevner ikke Eriksen jødene plassering overhodet, med unntak av noen knappe linjer i forbindelse med en analyse av lærebøker i skolen. *Det var noe annet under krigen* ble utgitt i 1995, og som jeg vil synliggjøre senere i dette kapitlet hadde jødeforfølgelsene og Holocaust på den tiden etablert seg som en viktig grunnstein i fortellingen om andre verdenskrig. Denne mangelen i Eriksens analyse blir dermed fremtredende.

⁸² Brakstad, 2006: 77-78

⁸³ Brakstad, 2006: 81-82

2.2 Ansiktene på utryddelsen – en begynnende personifisering av Holocaust (1952-1978)

Levy og Sznaiders andre periode starter rundt 1960 og trekkes frem som den perioden hvor Holocausts ikonografiske status ble etablert.⁸⁴ Holmila og Geverts argumenterer imidlertid for at dette ikke var representativt for de skandinaviske landene, hvor perioden i langt større grad bar preg av en videreføring av de allerede etablerte patriotiske narrativene.⁸⁵ Alexander trekker på sin side frem at perioden så sine første forsøk på en personifisering av Holocaust, eksemplifisert via blant annet Anne Frank og Eichmann-rettsaken og at dette var de første skrittene mot en internalisering av traumatet Holocaust. Også Reitan trekker frem disse to, og særlig *Anne Franks Dagbok*, som utgangspunkt for en tidlig interesse for hva som hendte med jødene under andre verdenskrig. Med utgangspunkt i dette har jeg valgt å legge periodens start til utgivelsen av *Anne Franks Dagbok* på begynnelsen av 1950-tallet.

2.2.1 Anne Frank og personifiseringen av Holocaust

Utgivelsen og dramatiseringen av *Anne Franks Dagbok* på 1950-tallet vakte stor interesse i Norge, og Reitan trekker frem at boken, med det påfølgende teaterstykket, fikk ”et langt og mangefasettert etterliv i Norge”.⁸⁶ Han trekker frem at teaterstykket, når det først ble satt opp i USA, nedtonet fortellingens jødiske aspekt for å skape en historie med et universelt nedslagsfelt, samtidig som stykket formidlet et budskap om fremtidshåp og troen på det gode i mennesket.⁸⁷ Stykket ble med dette tilrettelagt for at et ikke-jødisk publikum skulle kunne identifisere seg selv med Anne Frank. Utryddelsen av jødene var dermed en del av konteksten, men ikke eksplisitt tilstede i hverken stykket eller filmen. Via en analyse av pressens omtale av stykket fant Reitan fant de samme tendensene også i Norge.⁸⁸

Også historiker Peter Novick understreker at universaliseringen av Anne Frank var essensielt for den enorme populariteten både for bok, stykket og film, men trekker frem at denne nedtoningen av det særegent jødiske ved Anne Frank både i samtiden, men også i senere tid, har blitt kritisert.⁸⁹ I kritikken fremstår Anne Frank for ”vestlig” og for lite jødisk til å kunne virke som symbol for Holocaust. Novick argumenterer imidlertid for at Anne

⁸⁴ Levy og Sznajder, 2002: 95

⁸⁵ Geverts og Holmila, 2011: 526

⁸⁶ Reitan, 2016 139-141

⁸⁷ Reitan, 2016: 69

⁸⁸ Reitan 2016: 139-141, han trekker imidlertid frem at det forekom artikler som brøt med den universalistiske fremstillingen av historien til Anne Frank og hennes familie.

⁸⁹ Novick, 2001: 117-120

Frank selv uttrykte en marginal jødisk identitet, og var både universalisert, sekularisert og vestlig i utgangspunktet. Han er dermed kritisk til forståelsen av at disse kvalitetene ble tillagt Anne Frank i ettertiden, da hun uttrykte en slik identitet i utgangspunktet.⁹⁰

Alexander trekker også frem Anne Franks universalitet og synliggjør hvordan ungdommer leste boken nettopp fordi de kunne kjenne seg igjen i det følelsesmessige tenåringslivet som skinte gjennom i dagboksiden, mens foreldre og voksne leste boken nettopp for å bli kjent med dette følelseslivet.⁹¹ Med dette var *Anne Frank*, i følge Alexander, et tidlig bidrag til en personifisering av de jødiske ofrene for Holocaust. Denne personifiseringen var sentral i prosessen som omdannet Holocaust fra en historisk hendelse til et internalisert kollektivt traume.⁹² Han understreket imidlertid at det var nettopp *jenta* Anne Frank publikum identifiserte seg med, og ikke *jøden* Anne Frank. Det ble med dette ikke trukket en umiddelbar linje fra Anne Frank til utryddelsen av de europeiske jødene. I forlengelsen av dette synliggjør Reitan at til tross for teaterstykkets voldsomme suksess førte dette ikke til uttalte ønsker om å vite mer om de norske jødene historie, selv om det blant dem eksisterte parallelle historier til den som ble kjent via *Anne Franks dagbok*.⁹³

2.2.2 Eichmann og menneskeliggjøringen av overgriperne

Etter hvert som tilintetgjørelsen ble personifisert via en rehumanisering av ofrene, skjedde tilsvarende prosess med Holocausts overgriperne. I forlengelsen av dette trekker flere frem Eichmann-rettssaken som et signifikant utgangspunkt for en økende interesse for de overgrepene mot jødene som fant sted under Holocaust.⁹⁴ Under denne ble det tydelig at overgriperne ikke hadde en spesifikk nazistisk mentalitet, men var vanlige mennesker og byråkrater. Personifiseringen åpnet for empatisering, og muligheten for å se seg selv både i ofrene og overgriperne. Alexander trekker videre frem at Hannah Arendts verk *Eichmann in Jerusalem – the banality of evil* bidro til å svekke polariseringen mellom det ”gode” og ”onde” i fortellingen om andre verdenskrig.⁹⁵ Reitan vektlegger på sin side at dette perspektivet fikk lite gjennomslag i samtidens Norge, hvor pressen ”heller portretterte boddelen med andre virkemidler”.⁹⁶

⁹⁰ Novick, 2001: 119-121

⁹¹ Alexander, 2002: 36

⁹² Alexander, 2016: 6

⁹³ Reitan, 2016: 141

⁹⁴ Se eks: Novick, 2001: 132; Reitan, 2016: 142-143; Alexander, 2016: 6

⁹⁵ Alexander, 2016: 6-7

⁹⁶ Reitan, 2016: 143

Det var også i forbindelse med rettsaken at begrepet Holocaust ble etablert som begrepet på tilintetgjørelsen av de europeiske jødene under andre verdenskrig.⁹⁷ Alexander forklarer, i forlengelsen av dette, at jødeforfølgelsene og Holocaust ikke kunne inkorporeres i de nasjonale narrativene etter krigen med bakgrunn i mangelen på et tilstrekkelig begrep for å formidle jødeforfølgelsene og utryddelsens unike karakter.⁹⁸ I norsk sammenheng trekker imidlertid Reitan frem at det egentlig ikke var før tv-serien ”Holocaust” ble vist på norsk fjernsyn i 1979 at ordet Holocaust ble en del av det norske språket.⁹⁹ Likevel synliggjør Reitan hvordan Holocaust, i forbindelse med rettssaken, gradvis ble forstått som en unik historisk hendelse som skilte seg fra den generelle fortellingen om andre verdenskrig.¹⁰⁰ Han understreker imidlertid at i det norske narrative fremstod Holocaust fremdeles som spesifikt tysk og nazistisk, hvor nordmenn kun ble trukket frem i den grad de hjalp jødene.¹⁰¹

2.2.3 Holocaust i periferien?

Til tross for at man på 1950- og 60-tallet så en sporadisk interesse for forfølgelsen og utryddelsen av de europeiske jødene, var Holocaust fremdeles en del av periferien i fortellingen om andre verdenskrig. Som en mulig begrunnelse for dette trekker Reitan frem at få norske jøder var villig til å fortelle om sine opplevelser, både i tysk fangenskap og i eksil. Han understreker at denne manglende delingsviljen var for mange av de gjenlevende livsnødvendige overlevelsestrategier, da opplevelsene var for smertefulle til å gjenfortelle. Samtidig trekker Reitan frem at offentligheten viste manglende interesse for emnet, og at det var først utover 1980-tallet, etter utgivelsen av Herman Sachnowitzs bok *Det angår også deg* i 1976, at flere begynte å fortelle egne historier.¹⁰²

I motsetning til de få overlevende norske jødene, kom langt de fleste norske politiske fangene, som hadde blitt sendt til konsentrasjonsleire i det tyske riket, overlevende hjem etter krigen.¹⁰³ Gruppen politiske fanger som hadde overlevd nazistisk fangenskap, og som var i stand til å fortelle om sine opplevelser, var dermed langt større enn antallet overlevende jøder. Denne diskrepansen mellom to opplevelser kan, i følge Corell, ha bidratt til at den politiske

⁹⁷ Novick, 2001: 133

⁹⁸ Alexander, 2002: 6-7

⁹⁹ Reitan, 2016: 159, Begrepet Holocaust ble benyttet i norsk presse også før 1979, men det ser ut som at det før siste halvdel av 1970-tallet skjer med ulik betydning. Se eksempelvis: Dagbladet 31.08.1961 s. 8, Bergens Tidende 11.1.1971 s. 23

¹⁰⁰ Reitan, 2016: 143

¹⁰¹ Reitan, 2016: 148

¹⁰² Reitan, 2016: 153-154

¹⁰³ Rundt 9000 norske politiske fanger ble sendt til fangeleire og tukthus i det tyske riket og rundt 700 av disse døde, eller ble drept under fangenskapet.

motstandsfortellingen, majoritetsfortellingen, ble førende for fortellingen om norske opphold i nazistiske konsentrasjonsleire.¹⁰⁴ I forlengelsen av dette belyser Levy og Sznajder ett av trekkene som karakteriserte denne perioden: overgangen fra en *sosial* til en *historisk* erindring. I dette legger de at den første etterkrigs generasjonen opplevde Eichmann-rettsaken og rettsakene i Frankfurt i 1963 mot tidligere SS-offiserer som arbeidet i Auschwitz som ”formative hendelser i deres politiske sosialisering”.¹⁰⁵

2.2.4 Oppsummering

Anne Frank var det første eksempelet hvor Holocausts mange ofre fikk et internasjonalt ”berømt” ansikt. Som vist ble dette problematisert i samtiden, og særlig i ettertiden, med utgangspunkt i at personen Anne Frank, som sekularisert og vestlig, bidro til å usynliggjøre det spesifikt jødiske ved Holocaust. Det har blitt diskutert i hvor stor grad denne ”avjødifiseringen” og universaliseringen var noe som ble utført mot minnet av henne, eller i hvor stor grad dette var kvaliteter som dagboken uttrykte i utgangspunktet. Eichmann-rettsaken bidro, på motsatt side, til en personifisering av overgriperne, samtidig som man for første gang fikk utstrakte vitnemål om de umenneskelige overgrepene jødene ble utsatt for i de nazistiske konsentrasjons- og dødsleirene.¹⁰⁶

Likevel fant Reitan at personifiseringen av overgriperne ikke fikk gjennomslag i den norske pressen, som fortsatte omtalen av dem som før. Han fant samtidig at interessen for Holocaust fremdeles var sporadisk i en norsk sammenheng, hvor det fremdeles manglet refleksjoner rundt fortellingens overføringsverdi for norske forhold. Til tross for at flere norske jøder hadde en fortid med paralleller til historien om Anne Frank, forble disse i liten grad etterspurt. Samtidig manglet det en forståelse av at det under Holocaust også eksisterte norske overgripere.

2.3 «Amerikanisering» av Holocaust (1979-1988)

Den følgende perioden startet, i følge Holmila og Geverts, med fremvisningen av serien *Holocaust* på NRK i april 1979.¹⁰⁷ Også flere av dem som har forsket på kollektiv erindring i etterkrigstiden trekker frem serien som et vannskille for Holocausts plassering og symbolverdi i erindringen.¹⁰⁸ Denne perioden bidro, i følge Levy og Sznajder, til en

¹⁰⁴ Corell, 2010: 87

¹⁰⁵ Levy og Sznajder, 2002: 95-96

¹⁰⁶ Reitan, 2016: 74

¹⁰⁷ Geverts og Holmila, 2011: 526

¹⁰⁸ Se eks: Lenz, 2007: 25; Novick 2010: 209; Reitan 2016: 75, Alexander 2002: 37

”amerikanisering” av erindringen om Holocaust. Denne amerikaniseringen blir også trukket frem av Reitan, som samtidig argumenterer for at det utover 1980-tallet kunne spores konturene av en begynnende etablering av en skylddiskurs i Norge, med ønske om å få de norske overgrepene og bidragene i Holocaust frem i lyset.

2.3.1 Tv-serien *Holocaust*

Tv-serien *Holocaust* fulgte den oppdiktete tysk-jødiske familien Weiss fra Krystallnatten 1938 til krigens avslutning. Serien ble meget populær og sett av rundt 100-120 millioner amerikanere da den først ble vist på amerikansk tv i 1978.¹⁰⁹ Alexander trekker frem at serien, for mange, skapte en emosjonell tilknytning til Holocaust, da serien åpnet for en personifisering av ofrene på et nytt nivå, og understreker videre at seriens enorme internasjonale nedslagsfelt bidro til at den samtidig konstituerte en felles referanseramme og utgangspunkt for internaliseringen av traumet Holocaust.¹¹⁰

Serien skapte debatt nasjonalt og internasjonalt både i henhold til historisitet, etikk og autentisitet. I Norge ble den avvist av kringkastingsrådet når den først ble lansert i 1978, men ble likevel vist i april 1979.¹¹¹ Fra et jødisk perspektiv ble det argumentert både for og imot visningen av serien, hvor den senere Nobels Fredsprisvinner Elie Wiesel var blant dem som posisjonerte seg mot serien.¹¹² Reitan trekker frem at til tross for seriens kontrovers engasjerte den ikke til debatter innen det faghistoriske miljøet i Norge, selv om det i kjølvannet av visningen ble publisert avisartikler som etterspurte en granskning av et eventuelt norsk medansvar for Holocaust.¹¹³

Lenz knytter, på sin side, et paradigmeskifte til visningen av serien og hevder at det var med denne Holocaust ble transformert til selve symbolet for andre verdenskrig. Hun trekker videre frem at serien veltet det patriotiske heltennarrativet som tidligere hadde vært grunnfortellingen om okkupasjonstiden, og bidro til at fokus ble flyttet til krigens uskyldige ofre.¹¹⁴ Også Karin Kvist Geverts og Antero Holmila fremhever seriens betydning for å spre kunnskap om Holocaust i Skandinavia, men understreker at Holocaust fremdeles, på dette

¹⁰⁹ Novick, 2001: 209. Han benytter tallet 100 millioner, men forklarer i note 5 (s. 333) at det er varierende estimat på antall seere, hvor det høyeste ligger på rundt 120 millioner.

¹¹⁰ Alexander, 2016: 6

¹¹¹ Reitan, 2016: 155

¹¹² Reitan, 2016: 156

¹¹³ Reitan, 2016: 156-157

¹¹⁴ Lenz, 2007: 25, Dette kommer frem i formuleringer som ”Holocaustserien fortalte om helt vanlige mennesker, enkeltindivider som verken hadde noen opposisjonelle overbevisninger eller hadde ”gjort” noe, men som ble revet ut av hverdagen og kastet inn i tilintetgjørelsens helvete.”

tidspunktet, var en perifer del av fortellingen om andre verdenskrig i Skandinavia. En posisjon som varte frem til 1990-tallet.¹¹⁵

Som nevnt trekker flere frem at serien bidro til en ”amerikanisering” av Holocaust. Begrepet forstås, i følge Levy og Sznajder, med at den amerikanske måten å forstå Holocaust på fikk innvirkning på den kollektive erindringen også internasjonalt.¹¹⁶ Reitan trekker frem at i dette begrepet ligger ikke bare en rent geografisk spredning av amerikanske produkter som omhandlet emnet (film, tv-serie, museum (United States Holocaust Memorial Museum)) men også en kommersialisering av Holocaust. ”I kjernen av denne står en mer eller mindre gjennomgripende nedtoning av folkemordets terror, til fordel for et fokus på ’amerikanske verdier’ og en moraliserende individualisering av historien”.¹¹⁷

2.3.2 Etableringen av en nasjonal skylddiskurs

Reitan fremhever at etableringen av Holocaust som et fundament i fortellingen om andre verdenskrig i denne perioden fikk konsekvenser på et nasjonalt nivå, med krav om å vende blikket mot egne overtramp. Han trekker frem utgivelsen av *Oss Selv Nærmest. Norge og jødene 1914-1943* av kriminolog Per Ole Johansen (1984), som starten på etableringen av en norsk ”skylddiskurs”. I *Oss Selv Nærmest* synliggjorde Johansen hvordan arrestasjonene av jødene hadde funnet sted, og avslørte et vesentlig bidrag fra norske myndigheter og politiet under disse aksjonene. Han undersøkte videre kritisk om det i mellomkrigstiden eksisterte antijødiske holdninger i det norske byråkratiet. ”Skylddiskurs” defineres av Reitan med et økende fokus på nasjonale og lokale overgrep, og dermed som en motfortelling til det nasjonale heltenarrativet som hadde vært dominerende i etterkrigstiden. Han trekker også frem at i tillegg til et økende fokus på nasjonale overgrep, inneholder også skylddiskursen et element av offentlig uttrykt beklagelse.¹¹⁸ Reitan understreker samtidig at dette første skrittet i etableringen av en ”skylddiskurs” i Norge foregikk uten internasjonale impulser.¹¹⁹

Reitan synliggjør videre hvordan boken skapte en langvarig debatt om norsk medansvar og overgrep i forbindelse med Holocaust, men understreker at debatten, som tidligere, hovedsakelig foregikk utenfor academia. Han trekker blant annet frem hvordan oversiktsverket *Norge i Krig*, som ble utgitt i etterkant av *Oss selv nærmest*, ikke streifet

¹¹⁵ Geverts og Holmila, 2011: 523

¹¹⁶ Geverts og Holmila, 2011: 526

¹¹⁷ Reitan, 2016: 78

¹¹⁸ Reitan, i Bauerkämper m.fl., 2014: 106

¹¹⁹ Reitan, 2016: 171

innom de emnene som Johansen tok opp.¹²⁰ Som tidligere nevnt fant også Corell at overgriperne generelt hadde liten plass i dette oversiktsverket, hvor arrestasjonene og deportasjonene ble fremstilt som noe som ”hendte” med jødene uten at det var aktive deltagere i denne prosessen.¹²¹

2.3.3 Oppsummering

I følge den presenterte forskningen opplevde denne perioden de første gjennomgripende endringene i den kollektive erindringens møte med Holocaust, både nasjonalt og internasjonalt. Den amerikanske tv-serien Holocaust markerte starten på det som av flere har blitt definert som en ”amerikanisering” av Holocaust med fokus på ”amerikanske verdier” og en transformasjon av den historiske hendelsen til et kommersielt produkt med internasjonal spredning. På samme tid trekker Alexander frem at serien i stor grad bidro til en prosess hvor mennesker som ikke hadde noe bakgrunnskunnskap om, eller forutsetninger for å begripe, den historiske hendelsen Holocaust kunne internalisere dette som et kollektivt traume i egen historiebevissthet. På grunn av seriens enorme nedslagsfelt fikk dette traumet også en kollektiv dimensjon. I tillegg til en ”amerikanisering” av Holocaust, finner Reitan en begynnende nasjonal ”skylddiskurs”, som i denne konteksten hadde utgangspunkt i boken *Oss selv nærmest*.

2.4 Mot en universalisering av minnet (1989-)

Etter den kalde krigens avslutning har Holocaust, i følge Levy og Sznajder blitt en moralsk grunnstein i sentrum av en transnasjonal kollektiv erindring i Europa.¹²² Som jeg vil diskutere videre i kapittel 5, ble minnet om Holocaust sentralt i arbeidet med å skape et samlet Europa. Fure trekker frem at den patriotiske minnekulturen har vært i nedgang de siste 30-40 årene til fordel for et fokus på overnasjonal integrering, universelle menneskerettigheter og ”nedvurderingen” av nasjonalstaten.¹²³ Levy og Sznajder argumenterer, i forlengelsen av dette, for at fortellingen om Holocaust i den kollektive erindringen de senere årene har gjennomgått en *kosmopolitisering* (cosmopolitanization) med et overnasjonalt utgangspunkt, til fordel for de nasjonale rammene. Med dette som bakgrunn vil jeg, i det følgende delkapittelet, diskutere ulike forskeres forståelser av narrativet i den kollektive erindringen om jødeforfølgelsene og Holocaust i Norge de siste 30 år.

¹²⁰ Reitan, 2016: 163-171

¹²¹ Corell, 2010: 158-158

¹²² Levy og Sznajder, 2002: 93

¹²³ Fure i Bauerkämper m.fl., 2014: 43

2.4.1 Den norske stats moralske oppgjør med det nasjonale Holocaust

Den 27. mai 1995 publiserte Bjørn Westlie artikkelen ”Det norske jøderanet” i Dagens Næringsliv. Artikkelen tok for seg hvordan etterlatte jødiske eiendeler ble behandlet av den norske staten, samt at de få som returnerte fra fangenskap og eksil ofte måtte starte på nytt fra bar bakke uten tilstrekkelig godtgjørelse fra norske myndigheter. Reitan trekker frem denne artikkelen som starten på ”en bred politisk og kulturell prosess i landet” og som en grunnstein i etableringen av en nasjonal skylddiskurs rundt Holocaust.¹²⁴ I forlengelsen av dette synliggjør historikerne Iselin Theien og Bjørn Westlie at det i kjølvannet av ”Det norske jøderanet” ble fremmet krav via pressen om at den norske stat skulle gi det jødiske samfunnet en oppreisning med bakgrunn i de forholdene som ble avdekket i artikkelen. Kjell Magne Bondevik, den gang leder i KrF, fremmet saken i Stortinget for å få prosessen i gang, og som et resultat av dette ble Skarpnesutvalget oppnevnt¹²⁵ Utvalget skulle utrede og granske norske myndigheters beslag av jødisk eiendom under okkupasjonen, og tilbakebetalingene som ble gjennomført i etterkrigsårene.

Utvalgets medlemmer var internt uenig om forståelsen av eget mandat og leverte dermed inn to rapporter.¹²⁶ Flertallsrapporten hevdet at norske myndigheter hadde gjort en ”god nok” jobb med erstatningene til den jødiske minoriteten umiddelbart etter krigen, men at de økonomiske tapene blant den jødiske befolkningen fremdeles utgjorde rundt 110 millioner kroner. Mindretallet mente imidlertid at denne summen kun gjorde opp for materielle mangler, men ikke på langt nær inkorporerte det moralske aspektet ved norske myndigheters involvering i, og profitt på, utryddelsen av de norske jødene. Oppreisningen foreslått i mindretallsrapporten ble dermed oppjustert til 450 millioner kroner, en sum som et enstemmig Storting i 1999 vedtok å tilbakebetale.¹²⁷ Reitan trekker videre en linje fra restitusjonsoppgjøret til statsministerens offisielle beklagelse på Holocaustdagen i 2012 og hevder at det har etablert seg et ”stabilt, offisielt hovedbudskap om skyld” i den kollektive erindringen i Norge.¹²⁸ Med dette argumenterer Reitan for at ”skylddiskursen” har blitt det bærende narrative i fortellingen om Holocaust i Norge.

¹²⁴ Reitan, 2016: 180

¹²⁵ Theien og Westlie i Bauerkämper m.fl., 2014: 119-121 Utvalget bestod av: Oluf Skarpnes (Fylkesmann og leder for utvalget), Thor Falkanger (jusprofessor), Ole Kristian Grimnes (Historieprofessor), Anne Hals (underdirektør i riksarkivet), Berit Reisel (psykolog) og Bjarte Bruland (historiker)

¹²⁶ Theien og Westlie i Bauerkämper m.fl., 2014: 122-123

¹²⁷ Reitan, 2016: 183

¹²⁸ Reitan, 2016: 199

I en kronikk i Aftenposten 13. april 2018 hevdet historiker Arnfinn Moland at skylddiskursen i Norge har gått for langt. Han understreket at det var nazistene som gjennomførte Holocaust og at denne ”nasjonale sjølvpiskinga” med å understreke et norsk medasvar har pågått for lenge. Han skrev videre at det i denne skylddiskursen ”serveres en graut av ´norsk´, uten presisering, delaktighet i den verste forbrytelsen under krigen”.¹²⁹ Med dette synliggjøres et ønske om en distansering fra fortellingen om norsk skyld, samt et ønske om å understreke at disse overgrepene langt fra var kollektive handlinger

De markeringene som undersøkes i denne oppgavens empiriske del oppstod nesten utelukkende i denne siste perioden. Jeg vil senere diskutere hvorvidt det er relevant å benytte begrepet ”skylddiskurs” om minnemarkeringenes formidlede narrativ rundt jødeforfølgelsene og Holocaust.

2.4.2 Universaliseringen av Holocaust

Blant den utvalgte forskningslitteraturen er det flere som argumenterer for at erindringen rundt Holocaust de siste årene har gjennomgått en universalisering.¹³⁰ I dette ligger det, i følge Lenz, en forståelse av at Holocaust som historisk hendelse er moralsk og historisk universell, hvor kunnskap om Holocaust er relevant og viktig, ikke bare for jøder, men for alle mennesker. I en universalisert Holocausterindring vil samtiden kunne trekke lærdom av Holocaust, og på bakgrunn av denne arbeide mot en bedre fremtid. I dette ligger det videre en eksplisitt kobling mellom Holocaust som historisk hendelse og de universelle menneskerettighetene.¹³¹ Holocaust benyttes med dette som en moralsk pekepinn for eksistensen av konkrete, universelle verdier, som uansett kontekst ikke kan krenkes eller trekkes i tvil. Fortellingen om Holocaust blir på samme vis, i følge Levy og Sznajder, partikulær da dette var noe som hendte spesifikt med jødene, men blir universelt for en fremtid hvor det potensielt kan skje med hvem som helst.¹³²

Levy og Sznajder trekker videre frem at i universaliseringen av erindringen fortelles en moralsk historie om det ”gode” mot det ”onde”, heller enn en historie om jødiske ofre og overlevende, og synliggjør videre hvordan Holocaust ble en viktig referanseramme i

¹²⁹ Moland, Arnfinn ”tøv om det norske holocaust”, Aftenposten: 13.4.2018
<https://www.aftenposten.no/meninger/debatt/i/G1qnk6/Tov-om-det-norske-holocaust--Arnfinn-Moland>
(16.4.2018)

¹³⁰ Se eks Reitan 2016; Levy & Sznajder, 2002; Novick, 2001

¹³¹ Lenz i Bauerkämper m.fl., 2014: 93-95

¹³² Levy og Sznajder, 2002: 96

presentasjonen og omtalen av krigene på Balkan på begynnelsen av 1990-tallet.¹³³ De hevder videre at det var i lys av dette at Holocaust ble etablert som grunnlaget for transnasjonale og universelle verdier.¹³⁴ De argumenterer videre for at Holocaust som universalisert erindring, har dannet grunnlaget i konstruksjonen av en kollektiv erindring på tvers av Europa. Erindringen blir dermed universell i den grad den også er transnasjonal, *kosmopolitisk* (cosmopolitan) og ikke bundet av nasjonale grenser.¹³⁵

Fure argumenterer imidlertid for at ”no general or comprehensive shift to a universalistic narrative is discernible in any European memory culture” og hevder videre at en virkelig universell erindring kun eksisterer som ideal, og ikke i rendyrket form.¹³⁶ Han trekker frem at skiftet fra et heltennarrativ, til et større fokus på menneskelig lidelse ikke nødvendigvis er resultatet av en universalistisk kollektiv erindring, og konkluderer med at minnekulturen i Norge kan karakteriseres ved at den ikke lenger har et ”hovednarrativ”, men består av mange ulike fortellinger. Likevel er erindringen, i følge Fure, fremdeles hovedsakelig nasjonalt forankret, men inneholder elementer av en transnasjonal og universalistisk erindring.¹³⁷ I sin analyse av talene holdt av daværende utenriksminister, Jonas Gahr Støre, ved åpningen av HL-senteret og Falstadsenteret høsten 2006, synliggjør Lenz hvordan erindringen kan være nasjonalt forankret, men likevel synliggjøre universalistiske verdier.¹³⁸ Med utgangspunkt i Grønstads moralske fellesskap, kan denne formen for erindring bidra til forsterke gruppetilhørigheten, selv om den fortiden som trekkes frem har selvkritiske aspekter.

2.4.3 Fortellingen om okkupasjonstiden og andre verdenskrig i Norge

I 2010 konkluderte Corell sin avhandling med at det patriotiske narrative har forblitt kjernen i de akademiske oversiktsverkene om okkupasjonstiden.¹³⁹ Fure argumenterer imidlertid for at det patriotiske narrative ble svekket allerede på 1970-80-tallet, da det ikke lenger passet overens med samfunnets selvforståelse.¹⁴⁰ Til tross for dette finner hverken Reitan eller Corell en mer kritisk tilnærming til fortiden og fortellingen om krigen i flerbindsverket *Norge i Krig*, som ble utgitt på 1980-tallet. I forlengelsen av dette vil jeg

¹³³ Levy og Sznajder, 2002: 98-99

¹³⁴ Levy og Sznajder, 2002: 97-98

¹³⁵ Levy og Sznajder, 2002: 100

¹³⁶ Fure i Bauerkämper m.fl., 2014: 44-45

¹³⁷ Fure i Bauerkämper m.fl., 2014: 62

¹³⁸ Lenz i Bauerkämper m.fl., 2014: 99

¹³⁹ Corell, 2010: 212

¹⁴⁰ Fure i Bauerkämper m.fl., 2014: 59

senere i oppgaven diskutere hvorvidt minnemarkeringer, uten å formidle et patriotisk narrativ, likevel kan bidra til å konstruere samhold og solidaritet innen nasjonale rammer.

Lenz trekker frem at ”konsensussyndromet” i Norge, altså den hegemoniske patriotiske fortellingen om okkupasjonstiden har blitt utfordret siden 1960-tallet, ved at flere historier har blitt innlemmet i narrativet om andre verdenskrig. Hun fremhever videre at innlemmelsen av de ”nye” historiene har utfordret den etablerte patriotiske fortellingenes hegemoni, men ikke fortrenget denne.¹⁴¹ Filmen *Max Manus* fikk ble i 2008 en stor suksess på norske kinoer og ble sett over 1,1 millioner ganger.¹⁴² I sin analyse av filmen trekker Lenz fram at den følger det patriotiske narrativet ”der noen få eksponerte motstandshelter representerer noe mer enn seg selv – de representerer nasjonen. Hun synliggjør videre at filmen høstet kritikk, nettopp for å legitimere et heltenarrativ som ikke lenger var aktuelt i en norsk kontekst, men stiller spørsmålsteget ved denne kritikken da filmen åpenbart appellerte til publikum.¹⁴³ Som en motsats til dette argumenterte kulturhistoriker Leiv Sem, i forbindelse med Holocaustdagen 2010, for at heltenarrativet, som tidligere var den dominerende fortellingen om krigen, med dette var forsvunnet, hvorpå fortellingen om okkupasjonstiden kom i skyggen av fortellingen om Holocaust.¹⁴⁴

2.4.4 Oppsummering

Som vist i dette delkapittelet eksisterer det uenighet rundt hva som i dag kan beskrives som det grunnleggende narrativet i den kollektive erindringen i Norge. Det er bred enighet om at det siden midten av 1990-tallet har vært et økende fokus på norske bidrag til drapet på jødene, men det er uenighet rundt hvilken signifikans og relevans dette narrativet har fått i minnet om Holocaust. Reitan definerer fokuset på norske overgrep som en skylddiskurs og trekker frem at til tross for at de første bidragene til denne skylddiskursen var av nasjonal karakter og opprinnelse, har denne de senere år også utviklet seg i dialog med internasjonale trender og føringer fra overnasjonale organisasjoner som eks IHRA og EU. I skylddiskursen er det, i følge Reitan, inkorporert et moralsk oppgjør med den nasjonale fortiden, som har kulminert i en rekke offentlige beklagelser de siste årene.

Holocausts plassering i en transnasjonal kollektiv erindring kan også sees som et resultat av en universalisering av erindringen på flere plan, eksempelvis ved at Holocaust

¹⁴¹ Lenz, 2007: 24 og Lenz i Bauerkämper m.fl., 2014: 99

¹⁴² <http://www.aftenposten.no/oslo/byliv/Max-Manus-senker-Kon-Tiki-142426b.html> 13.4.2018

¹⁴³ Lenz, i Lenz m.fl., 2011: 14-15

¹⁴⁴ Sem, Leiv ”Holocaust og dei norske krigsminna”, Bergens Tidende: 27.1.2010

anerkjennes som en moralsk og universell veiviser og grunnlag for universelle og ”evige” verdier og menneskerettigheter, men det er også her uenighet om hvordan og i hvilken grad minnet om Holocaust kan analyseres i en slik kontekst. I den empiriske delen av oppgaven er dette et av spørsmålene som stilles når jeg nå skal undersøke hvordan minnemarkeringene oppstod, hvilke budskap de formidler, og hvordan markeringene tidvis har blitt en arena i kampen om erindringen.

3. Minnet om de norske jødene

I 1945 begynte det jødiske miljøet i Norge å organisere seg på nytt etter år med arrestasjoner, deportasjoner og eksil i Sverige. Av 733 jøder som ble deportert fra Norge til dødsleiren Auschwitz, overlevde kun 35.¹⁴⁵ Av de rundt 2100 jødene som befant seg i Norge ved krigens utbrudd var en tredel brutalt revet bort. Av de 1582 jødene som ble registrert i Norge våren 1942 ble altså halvparten drept, en vesentlig andel av en allerede liten minoritet. Dette betyr at det fantes (nesten) ingen jødisk familie som ikke hadde tapt slektninger. I dette kapitlet skal jeg undersøke hvordan de forfulgte og drepte ble minnet i etterkrigstiden. Jeg vil studere dette ved å analysere lokale markeringer i Oslo, Trondheim og Bergen.

I arbeidet med å avdekke slike markeringer har jeg i stor grad benyttet pressen, noe som kan føre til at markeringer som fant sted uten pressens tilstedeværelse ikke kommer frem. Her er nok særlig de umiddelbare etterkrigsårene utsatt. Når det er sagt burde markeringene ha generert en viss oppmerksomhet for at de skal kunne inkluderes i et forskningsprosjekt om kollektiv erindring og minnekultur i Norge. Som jeg vil vise, var de jødiske menighetene i Norge lenge alene om å offentlig minnes de deporterte og drepte norske jødene. For å kunne diskutere den erindringen som foregikk innenfor rammene av de jødiske menighetene vil jeg i forkant gi en kortfattet introduksjon til jødisk tradisjon og erindringspraksis i møte med døden, for å synliggjøre hvordan minnet om tilintetgjørelsen ble integrert i allerede eksisterende tradisjoner.

3.1 Tradisjon og erindring i Jødedommen

I det følgende skal jeg diskutere den jødiske religion og tradisjon, med særlig fokus på erindringskultur i møte med døden. Det må understrekes at det følgende er et utvalg av en mangfoldig tradisjon og kultur, gjort med tanke på å belyse sentrale elementer i denne oppgaven. Det er samtidig viktig å understreke at jødedommen, som andre religioner, består av mange fraksjoner, forståelser og retninger. De to jødiske menighetene i Norge er ortodokse, men aksepterer likevel medlemmer fra andre jødiske retninger.

3.1.1 Jødisk tradisjon og erindring

Yosef Hayim Yerushalmi, Professor i jødisk historie, trekker frem i verket *Zachor – Jewish History and Jewish Memory* (1982) at den tradisjonelle jødiske historieforståelsen kan beskrives som typologisk og sirkulær hvor nye hendelser ikke ble forstått som ”nye” og

¹⁴⁵ Bruland, 2017: 363-365

”originale”, men som gjentakelser av arketyriske hendelser, slik de er beskrevet i bibelen. Den bibelske fortiden og erfaringer i nåtiden blir på denne måten satt i sammenheng med hverandre. Yerushalmi beskriver dette på følgende måte ”...there is a pronounced tendency to subsume even major new events to familiar archetypes”.¹⁴⁶ Det som står skrevet i de kanoniserte tekstene fungerer på denne måten som forklaringsmodeller for det som hender i samtiden, eksempelvis kunne moderne antisemitter som Hitler på denne måten forstås som ny Faraos eller som ny Haman. Yerushalmi synliggjør samtidig at historiske hendelser i det jødiske ritualiserte kalendariske året, ikke bare ble erindret som fortid men ble ”gjenopplevd” på nytt og på nytt.¹⁴⁷

Yerushalmi understreker at den religiøse erindringen av fortiden gjerne har hatt lite med historisk kunnskap å gjøre, men heller fokusert på å skape en tilhørighet til den aktuelle historiske hendelsen.¹⁴⁸ Med utgangspunkt i sørgeverset ”A fire kindles within me as I recall – *when I left Egypt*» synliggjør Yerushalmi hvordan jødene, spesielt i middelalderen, brukte personlig pronomen i resiteringen av verset, og at de på den måten plasserte seg selv direkte i den historiske hendelsen, i dette tilfellet exodus.¹⁴⁹ Med dette tilhørte ikke den erindrede historiske hendelsen simpelthen fortiden, men ble en del av ens egen personlige historie. Historikeren Christhard Hoffmann trekker frem at denne praksisen med å internalisere historiske hendelser, gradvis opphørte med den moderne historievitenskapens inntog i begynnelsen av 1800-tallet, men likevel ikke forsvant helt.¹⁵⁰

Sosiologen Eviatar Zerubavel argumenterer for at jødernes sterke interne fellesskap er unikt i dagens globale verden. Han trekker frem hvordan blant annet overholdelsen av Sabbaten har hatt både en symbolsk og en praktisk funksjon, og bidratt til at jødene over tid har klart å beholde sin interne gruppeforståelse og hindre assimilasjon til tross for ikke-jødiske omgivelser.¹⁵¹ Han trekker videre frem at den jødiske kalenderen, som i stor grad skiller seg fra den gregorianske, også har hatt denne funksjonen. Zerubavel understreker med dette at det er nettopp jødernes kollektive erindring som har bidratt til at jødene som en overnasjonal ”etnisk” og religiøs gruppe har holdt seg ”together as a people”.¹⁵² Zerubavel trekker videre frem at den kalendariske erindringen som sosial konstruksjon også er viktig

¹⁴⁶ Yerushalmi, 1996: 36

¹⁴⁷ Yerushalmi, 1996: 41-42

¹⁴⁸ Yerushalmi, 1996: 43

¹⁴⁹ Yerushalmi, 1996: 43-44

¹⁵⁰ Hoffmann i Hermand og Holub, 1999: 38

¹⁵¹ Zerubavel, Eviatar, 1981: 70-77

¹⁵² Zerubavel, Eviatar, 1981: 73-74

utenfor jødedommen ved at den regulerer det sosiale livet og understreker en gruppes enhet, på samme tid som den også kan instrumentaliseres spesifikt for å dissosieres fra andre grupper.¹⁵³

3.1.2 Minnet om de døde

I jødedommen er minnet om de døde en viktig del av den kalendariske erindringen og i konteksten av denne oppgaven er det særlig tre bønner i det jødiske sørgeritualet som kan trekkes frem. *Kaddish*-bønnen er sentral ved nære slektningers død og sies daglig de første 11 månedene etter bortgangen. Når sørgeperioden er over sies bønnen hvert år på dødsdagen (jahrzeit) og er en del av alle jødiske gudstjenester, hvor den sies over dem som har jahrzeit den aktuelle dagen.¹⁵⁴ Dette vil si at fremsigelsen av *Kaddish*-bønnen gjøres kollektivt, ved at dem som skal si bønnen over noen i sin familie reiser seg og sier den samtidig. Bønnen er likevel individuell da den enkelte sier bønnen over ”sine” avdøde. *Kaddish*-bønnen kan ikke kategoriseres som en sørgebønn men ”er en lovprising av Gud, selv når man stilles overfor meget store prøvelser”.¹⁵⁵

Jiskor er en bønn som eksplisitt minnes de døde, og sies vanligvis så lenge den avdøde har nære etterkommere som kan si bønnen.¹⁵⁶ Bønnen sies tradisjonelt fire ganger i året i forbindelse med de jødiske høytidene Pesach, Shavuot, Jom Kippur og Shmini Atzeret.¹⁵⁷ Den siste bønnen som er relevant i denne konteksten er *El Maley Rakhamin* som, i motsetning til *Jiskor*, sies ved flere ulike (og valgfrie) anledninger og handler om at de døde skal finne hvile hos Gud. Denne bønnen har flere formuleringer, hvorav en sies for de seks millioner ofrene for Holocaust.¹⁵⁸ *El Maley Rakhamin* for de drepte under Holocaust blir eksempelvis i Det Mosaiske Trossamfund (DMT) sunget i forbindelse med de fire høytidsgudstjenestene i året. Rabbiner i DMT, Joav Melchior, kjenner ikke til at en slik form for erindringspraksis gjennomføres andre steder.¹⁵⁹

¹⁵³ Zerubavel, Eviatar, 1982: 284-288

¹⁵⁴ Groth, Bente (20.2.2018) *Kaddish*. I Store norske leksikon <https://snl.no/Kaddish> 23.2.2018

¹⁵⁵ <http://www.dmt.oslo.no/no/jodedom/livslopet/begravelse/Begravelse.9UFRjW1C.ips> 23.2.2018

¹⁵⁶ Epost Ralph Buchmann 5.2.2018

¹⁵⁷ http://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/371509/jewish/Yizkor-The-Memorial-Prayer.htm 5.2.2018

¹⁵⁸ <https://reformjudaism.org/jewish-holidays/yom-hashoah/songs-and-prayers-observing-yom-hashoah-holocaust-remembrance-day> 19.7.2018

¹⁵⁹ Telefonsamtale med Joav Melchior 16.3.2018

3.2 Erindringen om Holocaust i de jødiske menighetene i Norge

Før 1942 var det i Norge to fungerende jødiske menigheter: Det Mosaiske Trossamfund i Oslo (DMT)¹⁶⁰ og Det Mosaiske Trossamfund i Trondheim.¹⁶¹ I 2017 endret menigheten i Trondheim navn til Det Jødiske Samfunn i Trondheim (DJST) og for enkelthets skyld vil jeg benytte DJST når jeg omtaler menigheten i Trondheim.

For de jødene som vendte tilbake til Norge i 1945, hovedsakelig fra eksil i Sverige, var det utfordrende å bygge opp igjen menighetene. I Trondheim hadde synagogen vært rekvirert av okkupasjonsmakten og var nedslitt og tilgriset, samt at det meste av inventaret var forsvunnet eller ødelagt.¹⁶² I Oslo hadde synagogen i Bergstien blitt benyttet som lager, men uten store ødeleggelser.¹⁶³ I tillegg var mange av menighetsfellene drept, og de som returnerte fra eksil i Sverige hadde ofte lidd store økonomiske tap. I det følgende delkapittelet skal jeg undersøke og diskutere erindringspraksisen rundt jødeforfølgelsene og Holocaust ved de to jødiske menighetene i Norge.

3.2.1 Det Mosaiske Trossamfund i Oslo

Den 26. november 1942 ble det gjennomført en razzia i Oslo, hvor 198 jøder, hovedsakelig kvinner og barn ble arrestert og ført til Akershuskaia hvor skipet Donau lå og ventet. En måned tidligere hadde jødiske menn blitt arrestert, flere av disse ble også fraktet til Akershuskaia denne dagen. Til sammen var 529 jøder om bord da Donau forlot kaia kl. 14.55 med kurs mot Auschwitz.¹⁶⁴

Den 25. november 1947 sendte DMT et rundskriv til sine medlemmer med ordlyden: ”Gudstjenesten i synagogen, førstk. fredag den 28. nov. og lørdag den 29. nov. holdes til minne om de under krigen omkomne (deporterte) trosfeller”.¹⁶⁵ Oskar Mendelsohn, som selv var i eksil i Sverige og spilte en sentral rolle i DJST etter krigen, skrev i *Jødernes historie i Norge gjennom 300 år – bind 2* at ”De første etterkrigsår ble det holdt minnegudstjeneste i synagogen 16. kislev”. I 1952 ble Sabbaten før Hanukka fastsatt som minnedag for de deporterte norske jødene, og det er i forbindelse med dette minnegudstjenesten fremdeles

¹⁶⁰ I Oslo var det frem til 1. september 1939 to menigheter; Det Mosaiske Trossamfund og Den Israelittiske Menighet, men disse ble slått sammen i 1939 under navnet Det Mosaiske Trossamfund (DMT).

¹⁶¹ Mendelsohn (bind 1), 1987: 605

¹⁶² Mendelsohn (bind 2), 1987: 32-33

¹⁶³ Mendelsohn (bind 2), 1987: 260

¹⁶⁴ Bruland, 2017: 330-331

¹⁶⁵ DMT, Y – 0003, Diverse 1946 – 1965, Mappe I: Rundskriv nr. 11/1947, Ved gjennomgang av denne serien var det tydelig at det ikke var gjort en systematisk ivaretagelse av utsendte skriv og brev. Det kan dermed tenkes at det ble holdt en slik minnegudstjeneste også tidligere, uten at dette ble ivaretatt for arkivet.

avholdes.¹⁶⁶ Nåværende Rabbiner i DMT, Joav Melchior, understreker at minnegudstjenesten er en vanlig gudstjeneste og skiller seg kun ut når menigheten skal si Kaddish-bønnen, da reiser hele menigheten seg og sier bønnen i fellesskap. Ved denne anledningen sies bønnen eksplisitt over de deporterte og drepte norske jødene og understreker på denne måten at dette er et kollektivt tap og en felles sorg som berører alle medlemmer i menigheten.¹⁶⁷

Den 1. november 1948 ble det avduket en minnestøtte med navnet på 620 jødiske ofre for Holocaust på Hølsøy gravlund i Oslo. Under avdukingen deltok blant andre: H.K.H Kronprins Olav, Stortingspresident Fredrik Monsen og Statsråd Lars Evensen. Avdukingen ble dekket av riksdekkende presse og kringkastet på radio.¹⁶⁸ Arrangementet var folkerikt og Aftenposten rapporterte at ”flere tusen mennesker” deltok ved avdukingen av minnestøtten.¹⁶⁹ Deltagelsen av representanter for de øverste norske myndigheter synliggjør at det var viktig for det offentlige Norge å vise sin støtte til jødene. Deltagelsen gav samtidig markeringen legitimitet og bidro til å plassere de jødiske ofrene i narrativet om andre verdenskrig. Som tidligere nevnt fant Brakstad, i sin analyse av avdukingen, at de norske jødene ble inkludert i den norske motstandsfortellingen som martyrer som falt for fedrelandet. Som konsekvens av denne inkluderingen i det nasjonale ”vi” ble fortellingen om den jødiske lidelsens egenart mindre fremtredende.¹⁷⁰

I tillegg til minnegudstjenesten i forbindelse med Sabbaten arrangerer også DMT en minnestund ved monumentet på gravlunden søndagen etter minnegudstjenesten. Under minnestunden sies også Kaddish-bønnen i fellesskap, og etterfølges gjerne av El Maley Rakhamin i tillegg til at det også holdes minnetale.¹⁷¹ Det har vært utfordrende å avgjøre når tradisjonen med minneseremoni på gravlunden ble etablert. I korrespondanse med Ervin Kohn,¹⁷² tidligere rabbiner i DMT Michael Melchior¹⁷³ og rabbiner i DMT Joav Melchior¹⁷⁴ oppgir alle at denne med all sannsynlighet oppstod etter avdukingen av monumentet.

¹⁶⁶ Mendelsohn (bind 2), 1987: 282

¹⁶⁷ Telefonsamtale med Joav Melchior 16.3.2018

¹⁶⁸ ”Avsløringen av minnesteinen over de norske jøder”, Bergens Tidende: 2.11.1948; ”De omkomne norske jøder har fått sin minnestein”, Adresseavisen: 2.11.1948; DMT, Y – 0004, Diverse 1944 – 1968: Avduking av minnestørre Hølsøy Gravlund 1. nov 1948, 1949-1948

¹⁶⁹ ”Avdukingen av minnesmerket over omkomne jøder en gripende høytidelighet”, Aftenposten: 2.11.1948

¹⁷⁰ Brakstad, 2006: 81-82

¹⁷¹ <http://www.dmt.oslo.no/no/aktuelt/nyheter/Felles+Kaddish+p%C3%A5+gravlunden.9UFRvUYs.ips>
23.2.2018

¹⁷² Epost Ervin Kohn 6.4.2018

¹⁷³ Epost Michael Melchior 28.3.2018

¹⁷⁴ Telefonsamtale med Joav Melchior 16.3.2018 (ikke transkribert)

Minnestunden trekkes frem i forståelsen av at den ”alltid” har funnet sted,¹⁷⁵ og synliggjør dermed en tidsforståelse som i følge Connerton er blant kjernen i den ritualiserte, kalendariske erindringspraksisen.

I 1992 ble det holdt en minnestund på gravlunden den 26. november i anledning at det var 50 år siden deportasjonene. Daværende statsminister, Gro Harlem Brundtland var blant talerne hvor hun benyttet anledningen til å trekke linjer fra overgrepene mot de norske jødene til en samtidig kamp mot fremmedhat og rasisme. Videre understreket hun at ”en viktig drivkraft i kampen finner vi i den arv som norsk og europeisk kultur har fra den jødiske; den tanke og det ord som sier at hvert menneske har samme enestående verdi”.¹⁷⁶ Med dette ble den jødiske fortiden og arven ikke bare nevnt med et Holocaust- og offerperspektiv, men ble trukket frem som et viktig fundament også i den norske samtidige kulturen og europeiske sivilisasjonen. Med dette ble jødene som gruppe inkludert i et nasjonalt narrativ og det norske ”vi-fellesskapet”. Samtidig synliggjøres en universaliserende historieforståelse hvor kunnskap om Holocaust blir viktig for å hindre fremmedhat og rasisme i samtiden. Foruten avdukingen i 1948, og nedsettelsen av en urne med aske fra Auschwitz i 1952¹⁷⁷, er dette eneste gang markeringen på gravlunden nevnes i norsk presse.¹⁷⁸

I 2011 ble markeringen på Helsefyrt holdt i etterdønningene av et særdeles dramatisk år i norsk historie. I sin tale snakket forstander i DMT, Ervin Kohn, blant annet om viktigheten av at DMT fortsetter å fortelle om denne delen av fortiden og trakk frem at ”vi minnes ikke for å kose med det vonde. Vi minnes ikke for å dyrke offerrollen. Vi minnes fordi vi er forpliktet som vitner”. I den samme minnetalen trakk han paralleller mellom Holocaust og terroraksjonene og massedrapene 22. juli, og understreket at mange, før man hadde tilstrekkelig informasjon, hadde mistenkt at det var en muslim som stod bak angrepene.¹⁷⁹ Med dette trakk Kohn en historisk linje mellom gruppebaserte fordommer mot jødene i fortiden til gruppebaserte fordommer mot muslimer i samtiden. Til tross for at de

¹⁷⁵ Dette kan ikke bekreftes av skriftlige kilder. Minnegudstjenestene ble de følgende år nevnt i rundskriv til DMTs medlemmer og senere i Jødisk menighetsblad og Hatikva men markeringen ved monumentet ble ikke nevnt. Mendelsohn skrev i sitt verk fra 1987 at ”det er blitt tradisjon å fremsi minnebønnen ved monumentet den følgende søndag...” (Mendelsohn (bind 2), 1987: 282)

¹⁷⁶ Skjævesland, Oss Inge ”50 år siden ’Donau’”, Aftenposten 26.11.1992

¹⁷⁷ DMT, Y – 003, Diverse 1946 – 1965: Mappe I: Beretning for 1952 s.4

¹⁷⁸ Store deler av norsk presse, herunder blant annet Aftenposten, Dagbladet, Bergens Tidende og andre store aviser, er digitalt søkbare via Nasjonalbibliotekets nettsider. På grunn av at datoen for minnemarkeringen har variert, har jeg benyttet meg av dette hjelpemiddelet for å finne frem til pressedekning av markeringen på gravlunden. I dette arbeidet har jeg benyttet søkeord som ”jøder”, ”deportasjon”, ”Helsefyrt”, ”monument”, ”minnes” og ”gravlund” i ulike kombinasjoner og varianter, uten treff.

¹⁷⁹ Hatikva nr. 1 2012

tilstedeværende i hovedsak tilhørte den jødiske menigheten ble erindringen stilt i et universelt perspektiv med relevans og symbolverdi også for andre grupper enn den jødiske minoriteten.

3.2.2 Det jødiske Samfunn i Trondheim

Den 6. oktober 1942 ble det erklært unntakstilstand i Trondheim, hvorpå jødene i byen de følgende dagene ble arrestert og internert enten i fangeleiren Falstad, eller i leiligheter i byen.¹⁸⁰ Til tross for de tidlige arrestasjonene ble jødene fra Trøndelag værende i fangenskap i området så lenge at de ikke rakk transporten med Donau den 26. november. De ble i stedet sendt videre til Bredtveit fengsel, hvor de ble værende i påvente av deportasjonen som først ble gjennomført i slutten av februar 1943.¹⁸¹ I alt overlevde 5 av totalt 62 deporterte jøder fra Sør-Trøndelag.¹⁸² DJST hadde sitt første møte etter andre verdenskrig den 31. juli 1945. Under møtet ble det blant annet besluttet at de skulle reise et minnesmerke for dem som ble drept under krigen. Dette ble avduket 13. oktober 1947 på den jødiske gravlunden på Lademoen, men i motsetning til avdukingen i Oslo foregikk dette uten representanter fra den norske stat. Dagen i forkant av avdukingen hadde imidlertid HKH Kronprins Olav besøkt monumentet og lagt ned blomsterkrans.¹⁸³ Også ved denne markeringen ble jødene omtalt som ”falne kamerater”, og det ble fremhevet ”at også vår landsdel har gitt sitt blodige bidrag til jødernes offer i denne krigen”.¹⁸⁴ Med dette ble også jødene fra Trondheim inkludert i narrativet om martyrene som falt i krigen. Til tross for minnestøttens oppføring ble det ikke innført en årlig markering til monumentet.¹⁸⁵

I Trondheim ble det, i følge Mendelsohn, fastsatt en felles jahrzeit med påfølgende minnegudstjeneste for jødene fra ”det nordenfjeldske Norge” den 26. adar rischon. Datoen tilsvarer den gregorianske 3. mars 1943, som var datoen da jødene fra Trondheim ankom Auschwitz, og samtidig dødsdagen for de langt fleste som ankom med denne transporten. Mendelsohn angir ikke et spesifikt oppstartsår for minnegudstjenesten, men understreker at det skjedde ganske umiddelbart etter 1945.¹⁸⁶ Dermed ble en minnegudstjeneste også i Trondheim tidlig en del av erindringspraksisen for den jødiske menigheten. I likhet med DMT sier også DJST en kollektiv Kaddish over de drepte under Holocaust, men utover dette

¹⁸⁰ Bruland, 2017: 234

¹⁸¹ Bruland, 2017: 354

¹⁸² Bruland, 2017: 365

¹⁸³ Mendelsohn (bind 2), 1987: 267-269, som bidragsytere nevnes rabbinere Melchior, Kronheim og Jacobsohn og kantor Grabowski, samt menighetens forstander og ordfører i Trondheim, Ivar Skjånes, holdt tale

¹⁸⁴ ”Her er et hellig sted” (fortsettelse fra første side), Adresseavisen: 14.10.1947

¹⁸⁵ Epost fra Ralph Buchmann 22.2.2018

¹⁸⁶ Mendelsohn (bind 2), 1987: 271: Mendelsohn skriver at det var vanskelig for DJST i Trondheim å ha regelmessige gudstjenester de første årene etter krigen, men at de ble gjennomført på nettopp 26. adar rischon.

forløper minnegudstjenesten også her som en vanlig gudstjeneste. I dag holder DJST kun gudstjeneste om fredagene og minnegudstjenesten blir lagt til den fredagen som er nærmest 3. mars.¹⁸⁷

I tillegg til minnegudstjenesten blir de deporterte og drepte også minnet i forbindelse med markeringen av forsoningsdagen Jom Kippur. Under gudstjenesten denne dagen sier menigheten i Trondheim en kollektiv Jiskor over de drepte. Denne gudstjenesten har imidlertid de senere år sjelden latt seg gjennomføre på grunn av at menigheten har få aktive medlemmer.¹⁸⁸

3.2.3 Erindringens uttrykk og funksjon i de jødiske menighetene

Som vist ovenfor ble minnet og sorgen over de drepte menighetsfellene tidlig inkorporert i det rituelle årshjulet i de jødiske menighetene i Norge. Erindringens kollektive dimensjon og uttrykk synliggjør at tapet av de drepte var et kollektivt tap som påvirket hele menigheten. Praksisen med fremsigelsen av felles Kaddish under gudstjenesten er ritualisert, performativ og kommemorativ. Tradisjonelt blir Kaddish-bønnen sagt over nære slektninger, men sies i dette tilfellet over avdøde menighetsfeller som dagens medlemmer ikke nødvendigvis har en umiddelbar relasjon til. Med dette blir minnet om de drepte under Holocaust inkorporert som en del av en fortid menighetens medlemmer kollektivt deler.

Som nevnt i innledningskapittelet skapes det via det performative ritet et emosjonelt bånd mellom deltagerne og den aktuelle hendelsen, samtidig som fellesskapsfølelsen blant deltagerne forsterkes. Rabbiner i DMT, Joav Melchior, forklarer at fremsigelsen av Kaddish-bønnen i fellesskap har til hensikt nettopp å understreke at dette er et kollektivt tap som angår dem alle. Selv om de jødiske gudstjenestene er åpne, også for ikke-jøder, er det sjelden utenforstående har deltatt under minnegudstjenestene.¹⁸⁹ At ritet foregår i synagogen, innenfor rammene av gudstjenesten, understreker at denne fortiden er eksplisitt jødisk.

DMTs markering på gravlunden vitner imidlertid om en historieforståelse hvor den jødiske fortiden inkluderes i et overordnet nasjonalt fellesskap og narrativ. Dette ble særlig synlig under markeringen på gravlunden i 2011, hvor terroren 22. juli og samtidige

¹⁸⁷ Epost fra Ralph Buchmann 5.2.2018, Menigheten i Trondheim har gudstjeneste på fredager

¹⁸⁸ Intervju Ralph Buchmann 2.6.2018

Groth, 2000: 99. I en den ortodokse jødedommen kreves det at minst 10 voksne menn (over 13) er tilstede for at gudstjenesten skal kunne gjennomføres. Dette kalles minjan. Kvinner deltar i utgangspunktet ikke aktivt under gudstjenesten

¹⁸⁹ Intervju Ralph Buchmann 2.6.2018

utfordringer med gruppetenkning og fordommer preget talen holdt av forstander Ervin Kohn. Erindringen ble med dette universalisert og gjort relevant i en samtidig kontekst: ”Vi minnes fordi vi er forpliktet som vitner”. Med dette får markeringen på gravlunden også en politisk dimensjon.

3.3 De bergenske jødene minnes på Møhlenpris

Bergen hadde i 1942 en liten jødisk befolkning.¹⁹⁰ Den 26. oktober dette året ble 13 menn arrestert i henhold til en arrestasjonsliste tilsendt fra hovedstaden.¹⁹¹ En måned senere, 25. november, ble totalt 25 kvinner, menn og barn arrestert på skolen og i sine hjem. Flere ble deretter løslatt, men 10 av dem ble fraktet med nattoget til Oslo. Til tross for en hurtig aksjon rakk ikke jødene fra Bergen fram til Oslo i tide til deportasjonen med Donau den 26. november 1942, men ble værende i Bredtveit fengsel til over nyttår og deportert med skipet Gotenland den 24. februar sammen med blant andre jødene fra Trondheim.¹⁹² Ingen av de deporterte jødene som var bosatt i Bergen i 1942 overlevde deportasjonen. I dette delkapittelet skal jeg se på markeringen som minnes dem på Møhlenpris i Bergen.

3.3.1 Minnemarkeringer umiddelbart etter krigen

I den umiddelbare etterkrigstiden møttes flere naboer på Møhlenpris for å minnes de jødiske naboene som ikke kom tilbake.¹⁹³ Innenfor rammene av denne oppgaven har det imidlertid ikke vært mulig å avdekke disse minnemarkeringenes omfang og hyppighet. Det kan altså se ut som at det eksisterte en form for uformell og kanskje privat erindringspraksis blant de deportertes naboer på Møhlenpris. Disse markeringene utviklet seg imidlertid ikke til å bli offentlige eller ritualiserte minnemarkeringer, og ble etterfulgt av en lang periode hvor det i Bergen ikke eksisterte noen form for offentlige eller ritualiserte minnemarkeringer for jødene fra Bergen.

¹⁹⁰ Sebak, 2008: 188, 265: I sin statistiske oversikt skriver Sebak at det bodde 24 jøder i Bergen i 1930, i 1942 ble det sendt inn 20 registreringsskjema over jøder som fikk stemplet ”J” i passet sitt, av disse ble 17 deportert og drept i Auschwitz.

¹⁹¹ Sebak, 2008: 189-197 Quisling utga imidlertid en forordning 7. november 1942 om at alle arresterte jøder over 65 år skulle løslates. Dette resulterte i at tre av de arresterte mennene fra Bergen kom tilbake.

¹⁹² Sebak, 2008: 205

¹⁹³ Rødland, Kjartan ”Bydelen med hjertelag”, BT: 25.11.1997 Epost Rolf Eriksen 3.2.2016: ”I følge DD [Dolly Dyrdal] og DB [Dagmar Brekke] ble det arrangert noen minnesammenkomster etter krigen. Da det ble kjent at naboene var utryddet. Disse hadde karakter av vennelag/familielag”.

Jeg har ikke klart å lokalisere etterkommere etter Dolly Dyrdal. Etter Dagmar Brekke kom jeg etter hvert i kontakt med hennes sønn og barnebarn, men ingen av dem kunne bekrefte eller avkrefte dette.

Ved en gjennomgang av Bergens Tidendes i perioden 25-27. november hvert år fra 1945 til 1952 nevnes ikke dette overhodet. Det kan selvsagt bety at disse markeringene fant sted på et annet tidspunkt på året, eller at de i større grad bar preg av å være private sammenkomster og vennelag.

3.3.2 Minnemarkeringen på Møhlenpris

Den lokale aktivisten og tidligere lærer på Laksevåg videregående skole, Rolf Eriksen, tok i 1995¹⁹⁴ initiativet til en markering på Møhlenpris i samarbeid med Sportsklubben Djerv, Møhlenpris Velforening og Møhlenpris skoles foreldrelag.¹⁹⁵ Initiativet var blant annet motivert av Idrettslaget Djervs innsats for flyktninger og integrering på 1970-1990-tallet. Eriksen var selv aktiv og så at deres arbeid i noen tilfeller ble møtt med trakassering og hat og trekker frem at ”- jeg så en slags parallell, et slags faresignal, i forhold til likegyldighet ved denne trakasseringen, og til likegyldigheten fra omgivelsene da jødene ble arrestert”.¹⁹⁶ Det opprinnelige målet med markeringen var, ifølge Eriksen, tredelt og skulle minnes de jødiske naboene på Møhlenpris, gi økt kunnskap om menneskerettighetene i dag samt arbeide mot et minnesmerke.¹⁹⁷ Markeringen den 26. november har etter hvert etablert seg som en tradisjon i Bergen med rundt 80-200 deltagere årlig,¹⁹⁸ og arrangeres i dag av 26. november-komiteen.¹⁹⁹

I 2007 ble utdelingen av Amalie Laksovs Minnepris til Vern om Menneskerettighetene lagt til markeringen, og siden den gang har markeringen og prisutdelingen blitt arrangert sammen. Laksovprisen er en menneskerettighetspris som skal ”nyttes til honorering av personer eller institusjoner som gjennom handling, i skrift, tale eller ved kunstnerisk utfoldelse har forsvart menneskerettighetene og motarbeidet rasediskriminering og religionsforfølgelse”.²⁰⁰ Prisen ble opprettet av Amalie Laksov i 1984. Hun var selv jødisk og mistet både brødre, ektemann og far i Auschwitz. Tilknytningen til Laksovprisen har med dette forsterket det menneskerettslige og samtidige perspektivet under markeringen.

Minnemarkeringen på Møhlenpris ble opprinnelig satt til 26. november. Arrangørene trodde de første årene at det var på denne datoen de jødiske kvinnene og barna fra Bergen ble arrestert og deportert. Etter å ha blitt gjort oppmerksom på at arrestasjonsdatoen var 25. november, og at de ikke kom med deportasjonen den 26. november, valgte komiteen likevel å

¹⁹⁴ Det er mest sannsynlig at 1995 er oppstartsåret for denne markeringen. Eriksen skrev i en epost til undertegnede at oppstarten var i 1994, og lå til grunn rivningen av hus på Møhlenpris, og at det derfor ville være siste gang man ville kunne ”gi det komplette, visuelt skremmende bilde av den lokale ’Krystallnatten’”, men vedtaket om å rive husene på Møhlenpris kom først i mai 1995. Det eksisterer ingen avisartikler som forteller om en markering i 1994, men flere fra 1995. Jeg tar dermed utgangspunkt i at 1995 var oppstartsår. Arre, Einar ”Trist vedtak på Møhlenpris”, Bergens Tidende 3.5.1995, Lekve, Jørn ”hedret klassekameratens minne”, BT: 27.11.1995, Wiederstrøm, Gunnar ”Holocaust tok Dagmars venner” 26.11.1995

¹⁹⁵ Lekve, Jørn ”Hedret klassekameratens minne”, Bergens Tidende: 27.11.1995

¹⁹⁶ Epost Rolf Eriksen 3.2.2016

¹⁹⁷ Notis ”Bydelen som ikke glemmer”, Bergens Tidende: 26.11.1998. Epost Rolf Eriksen 3.2.2016

¹⁹⁸ <http://laksovprisen.no/fakkeltog-26-november> besøkt 10.1.18

¹⁹⁹ Denne består per 2018 av Nils Fleten og Gunnar Wiederstrøm

²⁰⁰ <http://laksovprisen.no/amalie-laksovs-minnefond> besøkt 10.1.18

beholde markeringen 26. november. Dette begrunnes med at de jødiske mennene fra Bergen som hadde blitt arrestert 26. oktober, og som satt fengslet i Oslo, ble deportert med Donau denne dagen.²⁰¹ Datoen hadde med dette symbolverdi også i Bergen.

Det første året foregikk markeringen på Møhlenpris med fakkeltog og ble avsluttet med minnestund hvor det ble tent seks gravfakler, en for hver i familiene Becker og Müller, som ble drept i Auschwitz i 1943.²⁰² I 1997 gikk man for første gang forbi de ulike adressene på Møhlenpris, hvor det før 1942 hadde bodd jødiske familier og ved hver adresse ble navnene til de som hadde bodd der lest opp.²⁰³ Markeringen utviklet seg senere videre til å også inneholde et foredrag og kunstneriske innslag. Foredragene har ofte vært historisk rettet og gjerne tatt utgangspunkt i jødene fra Bergen, eller på annen måte vært knyttet til Holocaust. De siste årene har denne delen av markeringen blitt holdt i Raftohuset, som huser menneskerettighetsorganisasjonene Raftostiftelsen og Amnesty International. Tilknytningen til menneskerettighetene forsterkes også ved at fakkeltoget avsluttes på Menneskerettighetenes plass med påfølgende appeller.

I 1997 ble Sportsklubben Djerv og Møhlenpris Velforening tildelt Laksovprisen for "[e]ngasjementet dere har vist ved å mobilisere unge og eldre til å minnes de norske jøder som ble arrestert i bydelen i morgentimene 26.11. 1942".²⁰⁴ Prispengene var øremerket oppsettingen av minnesmerket for jødene fra Bergen. Også i 2006 var prispengene øremerket samme formål og minnesmerket ble avduket i forbindelse med markeringen samme år av daværende ordfører i Bergen, Herman Friele.²⁰⁵

Ved noen anledninger har markeringen blitt trukket inn i debatten rundt konflikten mellom Israel og Palestina i Midtøsten. 26. november-komiteen har tatt sterk avstand fra å bli plassert i denne konteksten, noe som ble understreket i et leserinnlegg i etterkant av markeringen i 2000.²⁰⁶ Komiteen har samtidig invitert talere og appellanter med differensierte politiske ståsted for å unngå en politisk slagside.²⁰⁷ Markeringen i 2012 foregikk imidlertid i kjølvannet av tilspisninger i konflikten i Midtøsten, noe som preget nyhetsbildet i Norge i

²⁰¹ E-post Gunnar Wiederstrøm 29.1.2018

²⁰² Lekve, Jørn "Hedret klassekameratens minne", Bergens Tidende: 27.11.1995

²⁰³ E-post Gunnar Wiederstrøm 29.1.2018

²⁰⁴ Tønder, Finn Bjørn "Møhlenpris glemmer aldri", Bergens Tidende: 27.11.1997

²⁰⁵ Notis "Avduker minnesmerke for jøder", Bergens Tidende: 26.11.2006

²⁰⁶ Fleten, Nils & Leivestad, Karin "Jødemarkeringer og Midtøsten-konflikten", Bergens Tidende: 30.11.2000

²⁰⁷ Eks: 2002: Samba Njie (SV); 2003: Torstein Tystad (AP); 2004: Torstein Dahle (Rødt); 2009: Svein Alsaker (KrF); 2014: Martin Smith-Sivertsen (H)

ukene før markeringen.²⁰⁸ Dette fikk konsekvenser for markeringen da Kåre Willoch og Audun Lysbakken dette året var invitert til å holde innlegg. Begge hadde tidligere uttalt seg kritisk om Israels politikk i konflikten i Midtøsten og deres politiske ståsted skapte debatt blant annet i den kristne dagsavisen Dagen og Bergens Tidende. Debatten dreiet rundt Willoch og Lysbakkens legitimitet og troverdighet som talere på vegne av overgrepene utført mot jøder under Holocaust.²⁰⁹ Årene etter 2012 har markeringen på Møhlenpris hovedsakelig gått sin gang uten å bli en del av debatten rundt konflikten i Midtøsten..²¹⁰

I 2000 deltok den amerikanske jøden Paul Goldstein på markeringen, hvorpå han selv ønsket å bidra under arrangementet. Som en av få aktive jøder i Bergen og komponist, ønsket han å komme med et personlig bidrag, og har etter 2001 vært mer eller mindre fast bidragsyter. Under markeringen sier Goldstein El Maley Rakhamin samt fremfører et pianostykke som han selv har komponert.²¹¹

3.3.3 En tradisjonell og formalisert markering?

Ingen av bergensjødene som ble deportert overlevde Holocaust, og den kommunikative erindringen ble forvaltet av naboer, skolekamerater og venner via sammenkomster i den umiddelbare etterkrigstiden. Disse markeringene var imidlertid av privat karakter og ble ikke omtalt i Bergenspressen. Det var først i 1995 en mer ”offentlig” markering fant sted for første gang. Initiativtaker til markeringen, Rolf Eriksen, forklarer selv at noe av bakgrunnen for markeringen var at byens materielle spor etter disse menneskene, deres hus og hjem, skulle rives.²¹² Det fysiske minnet om de som ble drept måtte dermed transformeres til en annen erindringsform, dersom det skulle ivaretas. Markeringen oppstod med dette i krysningen mellom den kommunikative og kulturelle erindringen, og nettopp som et resultat av et ønske om å i større grad institusjonalisere erindringen.

Med menneskerettighetene som tematisk ramme bidrar markeringen på Møhlenpris til en universalisering av Holocaust. Minnet om de drepte jødene blir satt i relasjon til

²⁰⁸ https://www.nrk.no/dokumentar/israel---gaza_-dette-er-konflikten-1.8398818 21.2.2018; Et retriever søk på ”Israel Palestina” avdekker at norske papiraviser i november 2012 hadde til sammen 389 artikler om denne konflikten.

²⁰⁹ Se eks: Andersen, Tore ”26. november på Møhlenpris”, BT 2012; Fleten, Nils og Wiederstrøm, Gunnar ”Vi skal minnes Holocausts ofre” BT 2012; Veia, Karstein ”Skjending av minnedag”, Dagen 2012; Støbakk, Nils Ove ”Willoch trakk fullt hus”, Dagen 2012;

²¹⁰ Tidligere sogneprest Jarle Veland publiserte i 2016 en artikkel med kritikk mot markeringens manglende jødefokus, her ble imidlertid markeringen blandet sammen med markeringen av krystallnatten og artikkelen er dermed ikke relevant: Veland, Jarle ”Krystallnatt uten jødefokus”, BT, 19.11.2016

²¹¹ Informasjonen er hentet fra Facebook-samtale mellom Marita Nygård-Wahl og Paul Goldstein 31.1.2018

²¹² Epost Rolf Eriksen 3.2.2016

menneskerettighetsbrudd i dag, og knyttet videre til arbeidet med å verne menneskerettighetene. Markeringen gjøres på den måten relevant i samtiden og synliggjør en politisk historiebruk. Samtidig er markeringen både kommemorativ og eksistensiell og minnes enkeltpersoner med navn og minneord. Ved å eksplisitt trekke frem enkeltindivider skaper markeringen nærhet til den historiske hendelsen. Erindringen beveger seg med dette fra det personlige og nære til det overordnede og universelle.

3.4 "Vår Anne Frank" - Cissi Klein og erindringen i Trondheim

I forbindelse med unntakstilstanden i oktober 1942 ble, som nevnt, jødiske barn, menn og kvinner arrestert og internert i Trondheim eller sendt til fangeleiren Falstad.²¹³ Blant de anholdte var 13 år gamle Cissi Klein, som ble arrestert i klasserommet på Kalvskinnet skole og deportert og drept i Auschwitz 3. mars 1943.

Etter en lang og til dels opphetet debatt som startet i mars 1995 ble en gatestubbe i Trondheim åpnet 6. oktober samme år. Gaten var oppkalt etter Cissi Klein og det ble i den forbindelse også avduket en minneplakett i hennes navn i samme gaten.²¹⁴ Dette markerte samtidig starten på en erindringspraksis hvor den jødiske jenta etter hvert har blitt stående som symbolet på Holocaust i Trondheim. I det følgende diskuteres minnet om Cissi Klein som utgangspunkt for en lokal erindring i Trondheim.

3.4.1 Et monument i Trondheims bybilde

Den 6. oktober 1997, altså 55 år etter oppstarten av massearrestasjonene i Trondheim, ble det avduket en statue til minne om Cissi Klein på Museums plass i Trondheim. Sogneprest i St. Olav domkirkemenighet Egil Mogstad, daværende lektor ved Katedralskolen i Trondheim, var blant initiativtakerne til statuen,²¹⁵ som ble laget av norske kunstnere.²¹⁶ Statuen ble finansiert ved kronerulling, men hadde fremdeles midler til overs da den var ferdig. Disse ble donert til det nye jødiske museet i Trondheim hvor også Cissi Klein var en "gjennomgangsfigur".²¹⁷ I 1997 utgjorde på den måten Cissi Klein en grunnfortelling i det lokale narrative om jødeutryddelsene under andre verdenskrig, med gatenavn, monument og

²¹³ Reitan, 2005: 100

²¹⁴ Rolfsen, Rolf "Cissi-gaten innvies", Adresseavisen: 5.10.1995

²¹⁵ Sammen med kommunalråd Toril Strand og kjøpmann Jens Otto Hoff: Melien, Hans "Til minne om Cissis siste reise", Adresseavisen: 7.10.1997

²¹⁶ Tore Bjørn Skjølvsvik og Tone Ek

²¹⁷ Notis "Skulptur av Cissi Klein", Adresseavisen: 6.10.1997

utstilling. Hvorfor var det nettopp Cissi Klein blant jødene fra Trondheim som ble trukket frem?²¹⁸

Cissi Klein ble nevnt i norsk presse for første gang i 1983.²¹⁹ Hun var da en del av en artikkel som omhandlet flere av de jødiske barna fra Norge som ble drept i Holocaust.²²⁰ Artikkelen var en del av en tematisk utgivelse som, med ulike innfallsvinkler, omhandlet andre verdenskrig og Holocaust, og kom direkte etter en artikkel som omhandlet Anne Frank og hennes liv. Artikkelen med de jødiske barna fra Norge ble eksplisitt sett i sammenheng med Anne Franks historie for på den måten å synliggjøre at også Norge hadde slike ”Anne Frank-historier”.

Den 1. mars 1995 var neste gang Cissi Klein ble omtalt i norsk presse, denne gangen under overskriften ”Trondheims Anne Frank”. Artikkelen ble publisert med ønsket om at Trondheim skulle få en gate oppkalt etter henne, og var starten på debatten som ledet frem mot innvielsen av denne gaten samme høst. Ved flere anledninger ble parallellen mellom Cissi Klein og Anne Frank fremhevet, og Cissi Klein ble i denne sammenhengen trukket frem som et symbol ”for den store mengden av barn som får unngjelde for voksnes grusomheter i enhver krig”.²²¹ Artikkelen eksemplifiserer det narrative som etter hvert ble førende for omtalen av Cissi Klein. Hun ble med dette den norske forlengelsen av Anne Frank og fundert i fortellingen om ei jente, ikke ulik ”oss” og ”vi” som lever i dag, men som på grunn av sin opprinnelse ble drept. Med dette ble den velkjente historien om Anne Frank benyttet som bakteppe for fortellingen om den lokale jødiske jenta.

Under avdukingen av monumentet i 1997 talte blant andre daværende ordfører i Trondheim, Marvin Wiseth, overrabbiner Michael Melchior, og initiativtaker Egil Mogstad, mens en elev ved Cissi Kleins gamle skole, Kalvskinnet, fikk ansvaret for å avduke statuen. I sin tale trakk Mogstad linjene fra overgrepene mot Cissi Klein og de andre jødene fra Trondheim til ”jugoslavere i Trondheim som ganske nylig har vært utsatt for overgrep og fornedrelse”.²²² Monumentet ble med dette umiddelbart gjenstand for en politisk tolkning av fortidens symbolverdi i samtiden. Videre ble monumentet allerede to måneder etter

²¹⁸ Bruland, 2017: 365 Fra Sør-Trøndelag ble det deportert 62 jøder, hvorav 8 var under 18 år da de ble arrestert høsten 1942

²¹⁹ Dette baserer seg på elektroniske søk på ”Cissi Klein” i Nasjonalbibliotekets digitale database og Retriever/Atekst

²²⁰ Nervik, Rut ”Barn til Auschwitz”, Adresseavisen: 12.3.1983

²²¹ Rolfsen, Rolf ”Trondheims Anne Frank”, Adresseavisen: 1.3.1995

²²² Melien, Hans ”Til minne om Cissis siste reise”, Adresseavisen: 7.10.1997

avdukingen benyttet i en markering av ”Menneskerettens dag” hvor rundt 2000 elever ved Trondheimsskolene deltok,²²³ og noen måneder senere, i mars 1998, ble statuen sentrum under en ”spontanprotest” mot arrestasjonen av 17 år gamle Ali Mozzafar som skulle deporteres til Iran.²²⁴ Dette illustrerer hvordan Cissi Klein har blitt trukket frem som et universelt symbol for urettferdighet og voksnes overgrep mot barn.²²⁵

For Mogstad personlig var dette også en del av hensikten med oppførelsen av monumentet. I et intervju i Adresseavisen i mars 1995 uttalte han blant annet at ”Hun [Cissi Klein] var en trondhjemmer og en av oss. Dermed kan vi identifisere oss med henne. Samtidig tilhørte hun en minoritet, og i en eller annen sammenheng er vi vel alle tilknyttet en mindretallsgruppe”.²²⁶ I uttalelsen synliggjøres en generalisering og universalisering av fortiden, hvor det partikulære jødiske aspektet ved Holocaust blir tonet ned, slik at også ikke-jøder ville kunne identifisere seg med hennes historie. Denne oppfordringen til identifikasjon gjøres også eksplisitt ved at Mogstad antydte at ”alle” vil kunne relatere til denne fortellingen på et eller annet nivå.

Markeringen av ”Cissi Klein dagen” ble sporadisk nevnt i pressen de følgende årene.²²⁷ Dagen ble markert i tidsrommet rundt 6. oktober og det var 7. klasse ved Kalvskinnet skole og Birrallee International School som markerte dagen.²²⁸ Markeringen ved monumentet foregikk med taler, dikt, sang og blomsternedleggelse. Utvalgte elever fikk ansvarsoppgaver i forbindelse med markeringen, som eksempelvis opplesing av egenkomponert dikt eller tale, mens alle deltok i sang.²²⁹ Etter at Kalvskinnet skole ble lagt ned i 2010 har det ikke blitt gjennomført noen minnemarkering ved monumentet i forbindelse med arrestasjonsdagene i oktober.²³⁰

²²³ Andersen, Ole-Einar, ”Menneskerettens dag”, Adresseavisen: 10.12.1998

²²⁴ Notis ”Markering i Trondheim”, Adresseavisen 30.3.1998

²²⁵ Se eks: Rolfsen, Rolf ”Til minne om Cissi”, Adresseavisen: 5.10.2000; Fonbæk, Dag & Solstad, Fredric ”Jødemuseet”, VG: 4.5.2005; Løfaldli, Birger ”Tankene kommer alltid tilbake”, Adresseavisen: 18.5.2005; Nordli, Øyvind ”Hun ble symbolet på tragedien”, Aftenposten: 24.2.2018

²²⁶ Rolfsen, Rolf ”Cissis talsmann”, Adresseavisen: 4.3.1995

²²⁷ Eks: Rolfsen, Rolf ”Til minne om Cissi Klein”, Adresseavisen: 8.10.1998, Rolfsen, Rolf ”Til minne om Cissi”, Adresseavisen: 5.10.2000, Mølsknes, Ivar ”Minnet Cissi Klein”, Adresseavisen: 13.10.2005, Fridén, Tone ”Holder tale på 17. mai”, Adresseavisen: 15.5.2007

²²⁸ Rolfsen, Rolf ”Til minne om Cissi”, Adresseavisen: 5.10.2000

²²⁹ Rolfsen, Rolf ”Til minne om Cissi Klein”, Adresseavisen: 8.10.1998, Rolfsen, Rolf ”Til minne om Cissi”, Adresseavisen: 5.10.2000,

²³⁰ https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Kalvskinnet_skole 4.2.2018; En slik markering nevnes ikke i Trondheimspressen etter 2010,

3.4.2 Monumentet og nasjonaldagen

I 1999 ble minnemonumentet over Cissi Klein for første gang bekranset i anledning nasjonaldagen.²³¹ Siden den gang har minnestund ved monumentet vært inkorporert i det offisielle 17. mai-programmet i Trondheim, med bekransning, tale og musikk.²³² Markeringen er en del av et større program der ulike monumenter i Trondheim bekranses i samme tidsrom.²³³ Kalvskinnets skole var også her initiativtakere og stod ansvarlig for gjennomføringen frem til nedleggelsen av skolen i 2010, hvorpå Birrallee International School videreførte tradisjonen. I dag har 7. klasse ved Birrallee ansvaret for markeringen hvor utvalgte elever leser egenkomponert dikt eller tale etterfulgt av nasjonalsangen.²³⁴ Ved denne markeringen har fokuset vært eksplisitt på Cissi Klein og hennes historie²³⁵

Talene som blir holdt av 7. klasse-elevene ved Birrallee synliggjør hvordan elevene forstår Cissi Klein og hennes historie. Med utgangspunkt i elevenes unge alder vil det samtidig være rimelig å anta at dette samtidig synliggjør hvordan elevene har blitt *oppfordret* til å forstå henne. Selv om det i talene fremheves at hun ble drept på bakgrunn av sin jødiske opprinnelse, tones dette ned, og hun blir beskrevet som et hvilket som helst annet barn. Dette blir særlig tydelig i talen fra 2012, hvor eleven selv hadde skrevet fiktive dagboksnotater, som skulle representere Cissi Kleins tanker. Et av avsnittene som ble lest opp hadde ordlyd: ”24. desember 1942. Det er jul i Trondheim nå”. Setningen synliggjør hvordan Cissi Klein, hennes bakgrunn og historie, hadde gjennomgått en universalisering, hvor eleven forstod Cissi Klein i forlengelsen av seg selv og sin virkelighet. Hennes jødiske identitet ble utvisket og historien tok utgangspunkt i en høytid som i utgangspunktet ikke markeres i jødisk tradisjon.

Denne markeringen differerer fra de andre som undersøkes i denne oppgaven ved at den foregår på nasjonaldagen. I konteksten av å feire nasjonen minnes Cissi Klein og andre ”viktige” borgere fra Trondheim. Markeringen er individualisert og fremstår som et ønske om å inkludere også jødene i et nasjonalt narrativ. Markeringen er ritualisert, kommemorativ og

²³¹ Rolfsen, Rolf ”Til minne om Cissi Klein”, Adresseavisen: 8.10.1998

²³² Gjennomgang av alle 17. mai program for Trondheim i perioden 1999-2017. Tilgjengelig fra: <https://drive.google.com/drive/folders/1SvVMxlm55sxLazjER8by93-DTluMr7b9> besøkt 30.3.2018. Programmet er: ”Fagert er landet” (sang), Tale (evt. dikt), ”Ja, vi elsker” (sang)

²³³ Gjennomgang av 17. mai programmet for Trondheim i 2017. Tilgjengelig fra: <https://drive.google.com/drive/folders/1SvVMxlm55sxLazjER8by93-DTluMr7b9> besøkt 30.3.2018.

²³⁴ Epost Elin Hitchman, rektor ved Birrallee International School 16.1.2018

²³⁵ Løfaldli, Birger ”-Tankene kommer alltid tilbake”, Adresseavisen: 18.5.2005, Fridén, Tone ”Holder tale på 17. mai”, Adresseavisen: 15.5.2007, 17.mai-taler fra 2012, 2015 og 2017, mottatt på epost fra rektor ved Birrallee International School, Elin Hitchman

performativ. Den vitner i liten grad om en politisk historiebruk, men fokuserer på en 13 år gammel jentes skjebne i Holocaust.

3.4.3 Oppsummering

Før avdukingen av monumentet over Cissi Klein ble det ikke arrangert offentlige og utendørs minnemarkeringer for jødeforfølgelsene og Holocaust i Trondheim.²³⁶ Minne-monumentet over Cissi Klein som ble avduket på datoen for oppstarten av masse-arrestasjonene i Trondheim i 1942 ble utgangspunktet for en årlig markering i regi av Cissi Kleins gamle skole, Kalvskinnet. Samtidig fremkommer det at selve monumentet, til fordel for en spesifikk kalendarisk erindringsdato, har etablert seg som fundamentet for en lokal erindring om jødeforfølgelsene i Trondheim, hvor monumentet kort tid etter avdukingen ble sentrum for demonstrasjoner og markeringer som ikke hadde en umiddelbar tilknytning til jødeforfølgelsene og Holocaust. Monumentet dannet på den måten grunnlaget for en politisk historiebruk hvor Cissi Klein har blitt symbolet for overgrep og urettferdighet også i samtiden. Samtidig synliggjør markeringene både i oktober, men særlig på nasjonaldagen en eksistensiell historiebruk, da det eksplisitt minner en ung jødisk jente som møtte døden i Auschwitz.

På samme tid har Cissi Klein også blitt fundamentet i fortellingen om jødene fra Trondheim, og danner grunnlaget for et symbolsk narrativ som knytter Trondheim til det internasjonale Holocaust og verdenskjente Anne Frank. Ved å knytte Cissi Klein til Anne Frank brukes en verdenskjent fortelling som utgangspunkt for å synliggjøre at slike hendelser også fant sted i Norge. Som vist i forrige kapittel ble den sekulære og universelle Anne Frank etter hvert en del av grunnfortellingen om Holocaust, og utgangspunktet for en empatisk internalisering av disse overgrepene blant ikke-jøder i Europa og USA. På lokalt nivå ble minnet om Cissi Klein, i forlengelsen av fortellingen om Anne Frank, utsatt for en universalisering hvor hennes jødiske ”trekk” ble tonet ned hvor hun ble et hvilket som helst barn, i en hvilken som helst tid, som ble offer for voksne menneskers grusomhet.

²³⁶ Epost Egil Mogstad 2.2.2018

Redd Barna arrangerte i 1995 og 1996 en fredsløysmarkering som endte opp i Cissi Klein-gaten med påfølgende appeller. Ved disse to tilfellene ble Cissi Klein benyttet som utgangspunkt for å trekke frem urettferdighet ovenfor barn i samtiden. Markeringene foregikk imidlertid i desember og hadde på ingen måte Holocaust eller andre verdenskrig som overordnet tema.

Annonse ”Bli med på barnas fredsmarsj i Trondheim”, Adresseavisen: 7.12.1995; Notis ”Bli med i fakkeltog til Cissi Kleins Plass!”, Adresseavisen 27.11.1996

3.5 Jødisk Museum i Oslo

Jødisk Museum i Oslo (JMO) ble opprettet i 2005 av DMT,²³⁷ og skal, i følge deres nettsider, ”skape engasjement og nysgjerrighet overfor jødisk historie, religion og tradisjoner”.²³⁸ I 2018 har museet tre faste utstillinger: *Heia jødene* – en utstilling om norske jøders prestasjoner innen idrett, *Det jødiske året* – en utstilling om den jødiske kalenderen og norske jøder relasjon til egne religiøse tradisjoner og *Husk oss til livet* – en utstilling om norske jøder og Holocaust.²³⁹ I tillegg til utstillingene arrangerer JMO kulturkvelder, konserter og foredrag som på ulike måter formidler jødisk kultur, religion og tradisjon. I forlengelsen av dette har museet siden 2006, markert deportasjonsdagen 26. november.

3.5.1 Kulturkveld i museet

Under den første markeringen i 2006 ble det invitert til ”kulturaften” hos JMO. Forfatter Jan Pedersen holdt foredraget ”I smeltedigelen” om den danske dikterpresten og motstandsmannen Kaj Munk, som ble drept av Gestapo i 1944 og om rabbiner i Oslo i perioden 1930-1942, Julius Samuel, som døde i Auschwitz 16. desember 1942. I etterkant av foredraget leste Skuespiller Ola B. Johannessen utdrag fra verkene til Kaj Munk.²⁴⁰ Denne markeringen eksemplifiserer arrangementene ved JMO, som ofte vært en kombinasjon av historiske foredrag, enten ved museets ansatte, eller andre fagpersoner og historikere²⁴¹, og kulturarrangement med eksempelvis diktopplesning eller musikalske innslag med jødisk musikk.²⁴² Både foredragene og de kunstneriske innslagene har ofte fortalt en historie om en eller flere personer og deres liv, og publikum har dermed fått mulighet til å ”møte” en eller flere norske jøder, motstandsfolk, eller andre hvis historie kan knyttes til Holocaust og andre verdenskrig.²⁴³ Arrangementene er i liten grad performative da publikum blir stillesittende mottagere av den kunnskap som formidles. Arrangementene er kommemorative i den grad de trekker frem og minnes enkeltpersoner og deres liv og virke. De kan likevel ikke defineres som ritualiserte minnemarkeringer, da både innhold og utforming varierer fra år til år. Det er også verdt å trekke frem at arrangementene gjerne har vært utformet mer som en ”hyllest” til

²³⁷ <http://www.jodiskmuseumoslo.no/museets-historie> 4.2.2018

²³⁸ <http://www.jodiskmuseumoslo.no/museets-formaal> 31.1.2018

²³⁹ <https://www.jodiskmuseumoslo.no/utstillinger> 20.7.2018

²⁴⁰ Invitasjon til Kulturaften 2006

²⁴¹ Eksempler er: 2007: Bjarte Bruland, 2008: Mats Tangestuen, 2009: Ingrid Lomfors, 2010: Thorleiv Austad, 2010: Anne Gro Christensen, 2015: Berit Reisel, 2016: Dag Kopperud

²⁴² Eksempler er: 2007: Fiolinist Ole Bøhn spiller på Leiba Wolfbergs fiolin, 2011: spilte musikk av Joseph Scharff som ble drept i Auschwitz, 2013: arrangementet var en ren konsert hvor verkene til tre jødiske komponister ble fremført (Klein, Haas og Schulhoff)

²⁴³ Eksempler er: 2006: historien om Kaj Munk og Julius Samuel, 2007: historien om Leiba Wolfberg, 2009: Sonja Moritz

dem som ble drept, heller enn en minnemarkering. Med dette mener jeg at fokuset i stor grad har vært deres liv og virke, samt bidrag til samfunnet, heller enn deres rolle som ofre for Holocaust.

Under 70års-jubileet for deportasjonene av de norske jødene i 2012 markerte JMO deportasjonsdagen med å åpne utstillingen *Husk oss til livet* hvor ”historien om levende mennesker og sporene som finnes etter dem [er] i fokus. Utstillingens formål er å gi en ny innsikt i og nærhet til historien; en forståelse av at dette er norsk historie og at den handler om nettopp levende mennesker”.²⁴⁴ Utstillingen viderefører dermed de samme verdiene om å synliggjøre enkeltindivider som formidles under kulturkveldene 26. november. I 2012 foregikk arrangementet i samspill med andre enkeltstående markeringer i hovedstaden, blant annet på Akershuskaia på morgenen, og i synagogen på kvelden.²⁴⁵

3.5.2 Minnemarkering eller kulturarrangement?

Markeringene i regi av JMO foregår i grenseland mellom kulturarrangement og minnemarkeringer. Arrangementene har, ved flere anledninger, vært ”kunnskapsarrangement” som med Holocaust som bakteppe har trukket frem og feiret enkeltpersoners bidrag til samfunnet. Tematikken har imidlertid vært til dels sprikende og arrangementets utforming har i stor grad variert fra år til år. I 2013 utgjorde eksempelvis arrangementet i sin helhet en konsert til hvor komposisjonene til tre jødiske komponister ble fremført.²⁴⁶

Arrangementene er som sådan kommemorative og bidrar til å trekke enkeltpersoners fortelling frem i lyset. Dette fokuset på individet er blant det som, i følge Alexander, bidrar til at også utenforstående kan internalisere Holocaust som et kollektivt traume. Samtidig mangler arrangementene vesentlige elementer for å kunne defineres som performative riter. Deltagerne er for det første passive mottagere av informasjon som formidles. Connerton trekker frem at i ritet blir ”fakta” og informasjon i liten grad formidlet, noe som forutsetter at denne kunnskapen allerede er internalisert blant deltagerne. At ritet skal oppleves relevant for deltagerne fordrer dermed at de allerede er en del av et etablert erindringsfellesskap. Ritet er videre tuftet på forutsigbarhet og deltagelse, noe disse arrangementene i liten grad inneholder. Likevel kan arrangementene bidra i traderingen av den kollektive erindringen ved at kunnskap

²⁴⁴ <http://www.jodiskmuseumoslo.no/husk-oss-til-livet> 1.2.2018

²⁴⁵ <http://www.hlsenteret.no/arrangementer/2012/26-november.html> 30.3.2018, Slike enkeltstående markeringer i hovedstaden ble også gjennomført i 2017, da i regi av bla HL-senteret, hvor også norske myndigheter var representert. Med dette ser vi kanskje en økende trend hvor ”jubileumsår” markeres. Så langt er dette tilfelle i 1992, 2012 og 2017.

²⁴⁶ Invitasjon 2013

trekkes frem og at nye erindringsfellesskap med utgangspunkt i dette konstrueres. På samme tid knyttes publikum emosjonelt til de personlige historiene som formidles, og intellektuelt ved at den nye kunnskapen kan bidra til refleksjon og videreutvikling av deres historiebevissthet.

3.6 Navnene som aldri må glemmes

I tillegg til arrangementene på JMO minnes også deportasjonsdagen 26. november med en markering på Akershuskaia hvor navnet til de deporterte norske jødene blir lest opp.²⁴⁷ Initiativtaker Leif Knutsen stod alene på kaia under den første markeringen i 2009, men markeringen har de følgende årene fått flere deltagere som bidrar under navneopplesningen. Markeringen starter kl. 14.55, på tidspunktet som markerer Donaus avgang i 1942. Markeringen ble utformet med opplesning av hvert enkelt navn med bakgrunn i en opplevelse av at taler ved slike anledninger ofte ble ”melodramatiske og/eller skinnhellige”. Knutsen forklarte i Hatikva nr. 1 2016 at ”Alt jeg kunne finne på å si eller skrive om det blir banalt og overfladisk, men det blir enda verre å ikke si noe som helst. Jeg tar emnet personlig, men fordi det for meg er hypotetisk, så har jeg ikke rett til å ta noen plass i det hele.”²⁴⁸ Knutsen begrunner videre den deltagende utformingen av markeringen på med at ”Noe av poenget er at det her ikke er tilskuere, dette angår oss alle”.

Markeringen er med dette både kommemorativ, performativ og ritualisert, hvor alle deltagerne bidrar med å lese opp en andel av navnene. Ved navneopplesningen blir erindringen satt til individnivå og alle som blir erindret blir tillagt den samme verdighet og signifikans. Ingen heves over andre og deres historier blir ikke benyttet for å fremme en ekstern agenda. Minnemarkeringen inneholder hverken taler, appeller eller noen annen form for overordnet informasjon som kan belyse innholdet og symbolverdien i erindringen. Ritet forutsetter dermed at deltagerne i utgangspunktet er en del av det erindringsfellesskapet som danner grunnlaget for markeringen. De må inneha kunnskap om hva som markeres, hvem som markeres, og hvorfor det markeres for at deltagelse i ritet skal gi mening og oppleves relevant. Uten kunnskap om denne konteksten består ritet i opplesning av 773 løsevne navn.

3.7 Oppsummering

Markeringene jeg har analysert i dette kapittelet divergerer både i form og innhold, men bidrar hver på sin måte i etableringen og traderingen av en kollektiv erindring om

²⁴⁷ <https://humanist.no/2015/12/i-skyggene-av-akershus-festning/> 13.1.2018

²⁴⁸ Knutsen, Leif ”Hva skjer på Akershuskaiaen 26. november?”, Hatikva, nr. 1, 2016 (25): 21

jødeforfølgelsene og Holocaust. Markeringene har utgangspunkt i ulike erindringsfellesskap, hvor noen fremstår mer ”offentlig” og tilgjengelig, mens andre er mer privat. Markeringene i regi av de jødiske menighetene er eksempler på religiøse erindringsfellesskap, og i motsetning til de andre markeringene som er trukket frem i dette kapittelet representerer disse også markeringer hvor deltagerne har Holocaust som kollektivt erfart fortid. At minnet om de døde har blitt inkorporert i et kollektivt sørgerituale innenfor tradisjonelle religiøse rammer understreker at dette er en fortid menighetens medlemmer deler.

Selv om minnegudstjenestene i begge de jødiske menighetene også er åpne for ikke-jødiske deltagere vil det være utfordrende å inkludere ikke-jøder i det erindringsfellesskapet som konstrueres innenfor de religiøse rammene. Dette har sin naturlige forklaring i den jødiske gudstjenestens gang, hvor språk, skikker og tradisjon vanskeliggjør aktiv deltagelse fra ikke-jøder. Minnestunden på gravlunden i regi av DMT synliggjør imidlertid hvordan erindringen innenfor dette kollektivet kan inkorporere fortellingen om jødeforfølgelsene og Holocaust i et mer universalisert og ”norsk” narrativ. En erindringspraksis som i teorien ville kunne benyttes for å fremheve det partikulære og jødiske, og slik sett skape avstand til den øvrige ikke-jødiske befolkningen, blir heller benyttet til å skrive egen fortid inn i et bredere erindringsfellesskap.

I Trondheim har erindringspraksisene som foregår utenfor synagogen tatt utgangspunkt i minnet om Cissi Klein, som ble arrestert, deportert og drept i Auschwitz under andre verdenskrig. I formidlingen av erindringen blir Cissi Kleins jødiske ”aspekter” tonet ned, til fordel for en mer universalistisk fremstilling, hvor minnet om henne har dannet utgangspunkt for en identifisering også blant en ikke-jødisk befolkning. På den måten har Cissi Klein i Trondheim etter hvert blitt stående som symbolet for det lokale Holocaust, samtidig som hun er blitt det universelle symbolet for krig, urettferdighet og overgrep mot barn. I forlengelsen av dette har monumentet i hennes minne blitt benyttet ved demonstrasjoner og markeringer med andre tematikker enn Holocaust.

Foruten markeringene i regi av de jødiske menighetene oppstod markeringene som her har blitt undersøkt, i overgangen mellom den kommunikative og kulturelle erindringsfasen. I Bergen oppstod markeringen blant annet som en reaksjon på at det fysiske minnet etter jødene fra Møhlenpris skulle fjernes fra bybildet. Erindringen måtte dermed institusjonaliseres og forvaltes på annet vis. Markeringen som ble konstruert i kjølvannet av dette synliggjør hvordan erindringen kan formes og utvikles i samarbeid mellom grasroten og eksperter.

Denne markeringen trekker samtidig paralleller mellom fortellingen om jødeforfølgelsene og Holocaust og et overnasjonalt narrativ om evige, ukrenkelige og universelle menneskerettigheter.

Kildematerialet har ikke avdekket at fortellingen om norske overgripere i vesentlig grad har blitt inkludert i erindringen under disse markeringene. Flere av markeringene bærer i seg budskapet om at Holocaust aldri må skje igjen, men uten å eksplisitt diskutere overgrep utført av nordmenn i fortiden. Det må imidlertid understrekes at dette kommer fra en gjennomgang av pressens omtale av markeringene, mens en nøye gjennomgang av taler og foredrag kanskje ville synliggjort en større tilstedeværelse av dette emnet. Med utgangspunkt i pressens omtale av markeringene ser det dermed ikke ut til at en nasjonal ”skylddiskurs” har vært overgripende i minnet om jødene fra Norge.

4. Krystallnatten – kampen om markeringen

Natt til 10. november 1938 gikk nazister til angrep på jødiske forretninger og synagoger over hele Tyskland. Disse ble vandalisert, ramponert og satt i brann. Bakgrunnen, og påskuddet, for overfallene var at den tyske diplomaten Ernst vom Rath ved ambassaden i Paris hadde blitt skutt og drept av 17 år gamle Herschel Grynszpan i en personlig protest mot utvisningen av 17000 polske jøder fra Tyskland.²⁴⁹ De nazistiske hevnaksjonene den 9. november 1938 resulterte i nesten 100 drap, mens 30 000 jødiske menn havnet i tyske konsentrasjonsleire for en kortere eller lengre periode. Selv om dette fremstod som spontane reaksjoner på drapet, var de nøye planlagt. Jon Reitan beskriver dette, som senere er blitt kalt ”Krystallnatten” eller ”novemberpogromene”, som ”en dramatisk overgang fra overgrep og ydmykelser, til utvisninger og total ødeleggelse for jødene.”²⁵⁰ Målet med denne opptrappingen av forfølgelsene var å få jødene til å forlate Tyskland.

I forbindelse med overgrepene i Tyskland talte daværende rabbiner i Sverige, Mordecai Ehrenpreis, i synagogene i Norrköping og Stockholm i november 1938. Han sa at ”[t]orsdagen den 10. november kommer att förbli för oss en sorgdag lik den 9. ab, dagen for Jerusalems undergång: det var en olycksdiger dag för hela det judiska folket”.²⁵¹ I dette ligger det en spådom om at Krystallnatten ville erindres i samme tradisjon som sørgedagen 9. av.²⁵² Krystallnatten kom, etter kort tid, i skyggen av deportasjon, massedrap og utslettelse, og som vist i forrige kapittel ble nettopp denne erfaringen en del av den kollektive religiøse jødiske erindringen.

I 1988 var det 50 år siden overgrepene 9.november, noe som ble markert over hele Europa.²⁵³ I Norge ble dagen markert med et minnemøte i Universitetets Aula i Oslo,²⁵⁴ og Jødisk Ungdomsforening arrangerte en markering ved Wergelandsstøtten på Vår Frelsers Gravlund. Selv om markeringene foregikk i forlengelse av hverandre var markeringen i Aulaen fullsatt, mens oppmøtet ved Wergelandsstøtten var ”ikke særlig tallrikt”.²⁵⁵ Markeringen i 1988 representerer første gang det ble arrangert en offentlig minnemarkering

²⁴⁹ <https://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-nazismen/holocaust/tyskland-1933-1939/novemberpogromen-krystallnatten.html> 23.10.2016

²⁵⁰ Reitan, 2016: 41

²⁵¹ Ehrenpreis i Valentin, 1951-1963: 337

²⁵² Groth, 2000: 175: 9. av markerer det første og andre tempelets fall (587fvt. og 70evt.) i Jerusalem, men også andre sørgelige hendelser i den jødiske fortiden.

²⁵³ Se eks: Hansen, Fritz ”Jenninger går av som president i Forbundsdagen”, NTB: 11.11.1988

²⁵⁴ Jødisk Menighetsblad nr. 9 1988. Møtet ble arrangert i et samarbeid mellom UiO, Den norske Helsingforskomite, DMT, Goethe-instituttet i Oslo og Nansenkomiteen

²⁵⁵ Jødisk Menighetsblad nr. 12 1988 ”Krystallnatten minnet i Oslo”

av Krystallnatten i Norge.²⁵⁶ Dette førte imidlertid ikke til en kalendarisk erindringstradisjon i Norge. Minnet om Krystallnatten var ikke lokalt forankret, da disse overgrepene foregikk utenfor Norges grenser, og til tross for utgivelsen av *Oss selv nærmest* i 1984, ble jødeforfølgelsene fremdeles sett som et spesifikt tysk fenomen. En slik markering hadde med dette ikke en umiddelbar overføringsverdi til det norske samfunnet i 1988. I dette kapittelet skal jeg undersøke hvordan Krystallnatten ble en minnedag i Norge, samt diskutere hvordan minnet om denne historiske hendelsen har blitt instrumentalisert politisk. Videre vil jeg synliggjøre hvordan minnedagen har blitt en forhandlingsarena for hvordan erindringen skal brukes i debatten rundt konflikten i Midtøsten.

4.1 Et spontant initiativ – 9. november 1991

Tidligere ansatt ved Antirasistisk Senter (ARS), Henrik Lunde, publiserte i 1993 boken *Aller ytterst – de rasistiske grupperinger i dagens Norge*, hvor han diskuterte nynazismen i Norge, både i et samtidig og historisk perspektiv. I boken trakk Lunde frem at ”Det er få nynazister i Norge i dag, og det er ingen tegn som tyder på at den nazistiske ideologien, slik vi kjenner den fra Hitler-tiden, vil få et oppsving med det første”.²⁵⁷ Høsten 1991 preget imidlertid nynazisme, rasisme og innvandringsfiendtlighet mediebildet i Norge. Sentral i dette var Arne Myrdal, initiativtaker bak de fremmedfiendtlige organisasjonene FMI (Folkebevegelsen mot Innvandring) og NMI (Nordmenn mot Innvandring). Myrdal var en kontroversiell innvandringsmotstander, som blant annet hevdet at innvandring truet den norske nasjonalstaten, noe han begrunnet med at innvandrere ”var kommet hit for å bli så mange at de ville kunne ta landet vårt fra oss, og redusere oss til en minoritet”.²⁵⁸ I 1989 ble Myrdal dømt til ett års ubetinget fengsel for hans planer om å sprengte et asylmottak i Aust-Agder.²⁵⁹ Høsten 1991 holdt han en rekke ”folkemøter” i norske byer, som forsøk på å rekruttere til sin ”bevegelse”, hvorav flere endte i demonstrasjoner og voldelige sammenstøt.²⁶⁰

²⁵⁶ Dette baserer seg på en gjennomgang av pressen i etterkrigsperioden. BT, Adresseavisen og Aftenposten ble undersøkt systematisk og årlig på datoer rundt 9. nov frem til 1948, deretter i forbindelse med 10 års jubileum, samtidig benyttet jeg søkeordet ”krystallnatten” i digitaliserte arkiv ved Nasjonalbiblioteket og Atekst/retriever.

²⁵⁷ Lunde, 1993: 23

²⁵⁸ Myrdal, 1990: 12

²⁵⁹ Pedersen, Dag ”Ett år for Myrdal”, Aftenposten: 23.9.1989

²⁶⁰ Lunde 1993: 46-47; Magnusson, Geir ”Flere skadd i gateslag i Brumunddal”, NTB: 1.9.1991; Gravdal, Gunn og Pedersen, Karin Bøhn ”Vendte Myrdal ryggen”, Aftenposten 21.9.1991

4.1.1 "Snu ryggen til rasisten" – en markering startes

Den 23. oktober 1991 meldte NTB at et slikt "folkemøte" skulle arrangeres av Myrdal på Youngstorget 9. november samme år. Det ble i den samme artikkelen understreket at det var paradoksalt at datoen for Krystallnatten 1938 skulle benyttes til et arrangement som bar et rasistisk og fremmedfiendtlig budskap.²⁶¹ Myrdal stilte seg imidlertid spørrende til koblingen til Krystallnatten og hevdet at det var tilfeldigheter som førte til at møtet skulle holdes denne dagen.²⁶² Dette ble senere bekreftet av politiet.²⁶³

Arrangementet skapte debatt i flere av landets aviser de følgende ukene²⁶⁴ og daværende rabbiner i DMT Michael Melchior stilte seg undrende til "at rasister som Myrdal og hans meningsfeller får fritt spillerom i et demokratisk samfunn".²⁶⁵ Organisasjonen AMOR (Aksjon Mot Organisert Rasisme) forsøkte å organisere en formell motdemonstrasjon på Youngstorget den 9. november, men ble nektet av politiet.²⁶⁶ Demonstrasjonen mot Myrdal måtte dermed være av en mer individuell karakter. I spissen for mobiliseringen stod blant andre ARS, Blitz-miljøet i Oslo og Oslo Bispedømmeråd,²⁶⁷ noe som resulterte i at daværende biskop i Oslo, Andreas Arflot, oppfordret hovedstadens befolkning, i et innlegg i Aftenposten den 8. november, til å møte opp på Youngstorget og kollektivt vende ryggen til "det fremmedhat og den rasisme som Arne Myrdal og hans bevegelse gir næring til".²⁶⁸ I følge nestleder ved ARS, Mari Linløkken, var det et ønske at denne demonstrasjonen skulle være ikke-voldelig, og få bredest mulig støtte. Mobiliseringshjelpen fra Oslo Bispedømmeråd var i denne sammenheng viktig.²⁶⁹

I lørdagsrevyen på NRK den 9. november 1991 ble det opplyst at rundt 10 000 mennesker hadde møtt opp på Youngstorget for å demonstrere mot Myrdal og hans "få sympatisører". Kun "et par hundre" hadde møtt frem for å vise sin støtte til Myrdal.²⁷⁰ Arrangementets forbindelse til den historiske Krystallnatten ble også understreket og

²⁶¹ NTB "Fagforeningsprotest mo Myrdal på Youngstorget", NTB: 23.10.1991

²⁶² Myrdal, Arne "NMI møte Ytringsfriheten", Aftenposten: 30.10.1991

²⁶³ Kjørholt, Dag "Myrdal holder møte i Oslo på datoen for krystallnatten", NTB: 5.11.1991

²⁶⁴ Se eks: Hagen, Claus "Politiet valgt Krystallnatten", Dagbladet: 5.11.1991; Notis "Myhre vil flytte Myrdalmøte", Aftenposten: 5.11.1991; Fagerli, Hans Petter & Lone, Jørgen R "Vil slippe å nekte Myrdaltale", Aftenposten: 7.11.1991; Steien, Solveig "Viktig å stille opp mot Myrdal i Oslo", Klassekampen: 7.11.1995

²⁶⁵ Kjørholt, Dag "Myrdal holder møte i Oslo på datoen for krystallnatten", NTB: 5.11.1991

²⁶⁶ Lohne, Jørgen R. "Hun nekter motdemonstrasjon", Aftenposten: 8.11.1991

²⁶⁷ Intervju Mari Linløkken

²⁶⁸ Fuglehaug, Wenche "Møt opp mot Arne Myrdal", Aftenposten: 8.11.1991

²⁶⁹ Intervju Mari Linløkken

²⁷⁰ Olsen, Espen og Vadseth, Hans-Christian "Pinlig retrett", VG: 10.11.1991

reportasjen ble etterfulgt av et historisk innslag om hendelsene natt til 10. november 1938.²⁷¹ De følgende dagene ble demonstrasjonen diskutert i mange norske aviser²⁷² og i Aftenposten konkluderte journalistene Lars Kluge, Berit Simenstad og Lene Skogstrøm med at Myrdal selv hadde tatt initiativet til ”den hittil største antirasistiske markeringen i Norge”.²⁷³

4.1.2 Hvilken funksjon hadde markeringen i 1991?

I forkant av Myrdals planlagte ”folkemøte” ble det i pressen uttrykt indignasjon over at akkurat datoen for Krystallnatten skulle brukes for et arrangement i regi av en person som jevnlig kom med rasistiske uttalelser. Til tross for at det i 1991 ikke var knyttet noen form for kalenderisk erindringspraksis til 9. november, ble altså datoen løftet frem som en viktig og symbolsk dato, hvor rasistiske ytringer var spesielt uønsket. Likeledes bidro nok også motdemonstrasjonene og sammenstøtene mellom Myrdal-tilhengere og antirasister i andre norske byer tidligere på høsten 1991 til å sette premissene for den massive motdemonstrasjonen på Youngstorget. I hvor stor grad den historiske koblingen til Krystallnatten bidro til oppslutningen rundt demonstrasjonen er dermed vanskelig å avgjøre. Mari Linløkken ved ARS trekker frem at mobiliseringen i forkant av demonstrasjonen på Youngstorget ikke var vanskelig nettopp på grunn av at det var Myrdal som sto i sentrum for det hele. Linløkken fremhever at Myrdal hadde vært en stor del av mediebildet de siste årene og dermed var kjent. Samtidig var det ”lett for vanlige folk å se at de (FMI/NMI) ikke brukte demokratiske midler. De kunne være farlige. ... Så var det jo liksom sånn at da ville folk bare vise han fingeren, rett og slett.”²⁷⁴ Dette gjenspeiles også i reportasjene i etterkant av motdemonstrasjonen, hvor koblingen til Krystallnatten var svært nedtonet.²⁷⁵ Motstanden mot Myrdal som person og hans politiske ståsted var nok dermed avgjørende for mobiliseringen.

Det ser dermed ut som at motdemonstrasjonen i 1991 hadde med seg symbolet av Krystallnatten, men i hovedsak var en politisk demonstrasjon mot Myrdal som person, og ikke en demonstrasjon mot at han hadde ”kuppet” krystallnatten. Hvis man går ut fra blant

²⁷¹ NRK lørdagsrevyen 9.11.1991

²⁷² Gildestad, Bjørn Atle ”Gå hjem Myrdal”, BA: 10.11.1991; Bjellaanes, Ole Kristian ”Hjertet slår for menneskene”, Dagbladet 10.11.1991; Aftret, Bjørg & Gjeruldsen, Sven Gj. ”Pepet ut av Oslo”, Dagbladet: 10.11.1991; Kjørholt, Dag ”Vendte Myrdal ryggen”, Adresseavisen: 11.11.1991; Leder ”Klovnen Myrdal”, BA: 12.11.1991

²⁷³ Kluge, Lars; Simenstad, Berit & Skogstrøm, Lene ”Massiv protest mot Myrdal”, Aftenposten: 10.11.1991, Harry Rødner, daværende nestformann i DMT Oslo, konkluderte i samme baner noen dager senere. Rødner, Harry ”Krystallnatten – Takk, Arne Myrdal”, Aftenposten: 17.11.1991

²⁷⁴ Intervju Mari Linløkken

²⁷⁵ Eksempelvis i et tresiders oppslag i VG 10. november 1991 ble ikke Krystallnatten nevnt i et eneste ord: Olsen, Espen & Vadseth, Hans-Christian ”Pinlig retrett”, VG: 10.11.1991, se videre note 280

andre Blitz-miljøet og ARS, SOS Rasisme og AMORS tidligere aksjoner mot Myrdal²⁷⁶ er det sannsynlig at en motdemonstrasjon ville blitt organisert selv på en annen dato. Med utgangspunkt i den brede medie-dekningen i forkant av arrangementet kan det likevel tenkes at motdemonstrasjonen fikk så bred oppslutning, nettopp på grunn av at den falt på den symboltunge datoen for Krystallnatten 1938.

4.2 Markeringen av Krystallnatten de følgende årene

Til tross for at motdemonstrasjonen den 9. november 1991 ble arrangert som en konsekvens av Myrdals planlagte ”folkemøte”, fikk demonstrasjonens kobling til Krystallnatten konsekvenser de følgende årene. Medieoppmerksomheten i forbindelse med motdemonstrasjonen bidro til at ”Krystallnattens” dato ble kjent i en bredere offentlighet og med bakgrunn i motdemonstrasjonens suksess fulgte etableringen av Krystallnatten som en antirasistisk kampdag. Allerede i 1992 ble Krystallnatten markert flere steder i landet med de samme – antirasistiske – initiativtakerne som i 1991.

4.2.1 Etableringen av en kalenderisk erindring den 9. november

I Oslo markerte ARS Krystallnatten 1992 med en plakatkampanje under Konfusius’ ordtak ”Det er bedre å tenne et lys enn å forbanne mørket”. I forbindelse med plakatkampanjen produserte ARS et informasjonsskriv hvor forbindelsen til motdemonstrasjonen i 1991 ble tydeliggjort. Samtidig ble kampen mot fremveksten av nynazismen i Norge og særlig i Europa understreket. Det ble videre poengtert at markeringen ble gjennomført fordi ”verden har hatt en Krystallnatt for mye” og at man må arbeide for at det ”ikke skal skje igjen”.²⁷⁷ Utformingen av markeringen var en invitasjon til en nasjonal solidarisk markering som, ifølge initiativtaker til ARS Khalid Salimi, førte til at ”noen i Karasjok, noen i Lesja, noen i kanskje Ottadalen eller kanskje nedi Arendal kan tenne lys og er med på denne kampanjen som vi har initiert i hovedstaden”.²⁷⁸

I Bergen deltok 700 personer i et fakkeltog initiert av SOS Rasisme. Dette er den eneste byen, av de tre jeg undersøker, som markerte dagen på denne måten i 1992.²⁷⁹ En av hovedparolene under markeringen var ”kamp mot all rasisme – der du jobber, der du bor”.²⁸⁰ Artikkelen som ble publisert i BT dagen etter markeringen synliggjør to vesentlige trekk som

²⁷⁶ Se eks: NTB ”Demonstranter i Tønsberg ’kjeppjaget’ Myrdal”, NTB: 16.6.1990; Hegtun, Halvor & Olsen, Svein Olaf ”FMllandsmøtet: Blitz takket politiet”, Aftenposten: 17.4.1989

²⁷⁷ Antirasistisk senter, informasjonsskriv november 1992 ”Det er bedre å tenne et lys enn å forbanne mørket”

²⁷⁸ Intervju Khalid Salimi

²⁷⁹ Holm, Ingrid Kristine ”700 antirasister i Bergens gater”, BT: 10.11.1992

²⁸⁰ Holm, Ingrid Kristine ”700 i fakkeltog mot fascisme”, BT: 10.11.1992 (forsiden)

etterhvert ble typisk for markeringen, både i Bergen, men også i resten av landet. På den ene siden hadde markeringen en dyp forankring i det antirasistiske arbeidet med budskap om å kjempe mot rasismen i samtiden, og på den andre siden lignet markeringen en politisk demonstrasjon, med faner, paroler og slagord.

Salimi trekker frem at ARS, i denne perioden, hadde som mål å sette rasismen og det antirasistiske arbeidet i Norge på dagsorden. Han trekker videre frem at som ledd i dette arbeidet var det viktig å finne gode symboler. Krystallnatten som symbol på rasistisk motiverte overgrep i fortiden, kunne med dette brukes som utgangspunkt for å peke på utfordringer og urettferdighet i samtiden.²⁸¹ Dette synliggjør en tilnærmet utelukkende politisk historiebruk hvor minnet ble instrumentalisert for å oppnå et mål om at utfordringer med rasisme skulle bli en del av samfunnsdebatten. Som sosial handling fungerte markeringen bekreftende for en gruppeidentitet og fellesskap av antirasister med et kollektivt verdigrunnlag. Markeringen var performativ, da deltagerne deltok med fakler, faner og slagord. Siden 1992 har Krystallnatten blitt systematisk markert i Bergen og fra 1995 ble datoen også systematisk markert i hovedstaden med fakkeltog, taler og appeller.²⁸²

4.2.2 Kunst og kultur i markeringene av Krystallnatten

Markeringene av 9. november utover 1990-tallet i Oslo vektla i stor grad kulturinnslag. I anledning Krystallnatten 1995 arrangerte ARS en demonstrasjon med 500 skolebarn ”hvor kamp mot rasisme og mobbing var de sentrale parolene”. Det ble senere samme dag arrangert fakkeltog med appeller, hvor representanter fra DMT, Oslo Bispedømmeråd og ARS var blant appellantene.²⁸³ Appellantene representerte både den jødiske minoriteten, den antirasistiske bevegelsen og den norske kirken, og vitnet som sådan om en bred og inkluderende markering. For å avslutte dagen arrangerte ARS filmvisning og konserten ”Kiss Racism Goodbye” på Rockefeller i Oslo.²⁸⁴ Markeringen i 1995 hadde dermed et omfattende nedslagsfelt, med både barnetog, fakkeltog, filmvisning og konsert.

²⁸¹ Intervju Khalid Salimi

²⁸² I 1994 ble Krystallnatten markert i regi av ARS med en plakatkampanje til minne om Rom-folket som ble drept i Holocaust og som diskrimineres over hele Europa i samtiden (Plakat fra markeringen)1996: konferanse om nazisme og rasisme i samtidens Europa. 1998: To konserter og familiearrangement(Hollekim, Vibeke ”Konsert til minne om Krystallnatten”, Aftenposten: 9.11.1998)

eks: Lind-Hanssen ”Gjøglet mot nazisme”, NTB: 9.11.2001

²⁸³ Hol, Per Annar ”Sammen mot vold og rasisme”, Aftenposten: 10.11.1995

²⁸⁴ Bjørnskau, Erik ”Dans mot rasisme – Antirasistisk festkveld”, Aftenposten: 9.11.1995; Annonse ”Kiss Racisms Goodbye”, Dagbladet: 21.10.1995

Analysen av pressen viser at kulturinnslag, og spesielt antirasistisk og internasjonal musikk var en del av markeringene i de tre byene jeg undersøker.²⁸⁵ Salimi understreker at kunst og kultur har hatt en viktig rolle i det antirasistiske arbeidet i Norge og begrunner dette med at i ”kunst og kultur ligger det så mange fine uttrykk, uttrykksformer som er befriende og som også er mye mer åpen, nøytrale”. Tanken er videre at kunst og kultur kan oppleves mer samlende og enklere å forholde seg til enn politiske budskap og lange taler.²⁸⁶ Dette var dermed også et bevisst valg for å øke oppslutningen rundt markeringene.

4.2.3 Demonstrasjon eller minnemarkering?

I Bergen og Oslo ble utformingen av den kalendariske erindringen av Krystallnatten, med fakkeltog, appeller, paroler og bannere tidlig etablert. I tillegg til at parolene var synlig på bannere og plakater, ble de gjerne ropt ut under fakkeltøget.²⁸⁷ I Trondheim ble den første markeringen arrangert i 1997²⁸⁸, mens det var først i 2000 at det ble arrangert fakkeltog.²⁸⁹ Bruken av paroler og bannere under markeringene gir assosiasjoner til politiske demonstrasjonsdager som eksempelvis 1. mai eller 8. mars.

I denne analysen har jeg støttet meg på pressens fremstillinger av markeringene, noe som gir begrenset mulighet til å analysere markeringenes tematiske innhold. Dermed har det vært vanskelig å avgjøre i hvilken grad markeringene, i tillegg til å være politiske og performative, også var kommemorative og eksistensielle. I hvor stor grad markeringene fokuserte på hendelsene i 1938 og i hvor stor grad de vektla antirasismen og samtidige utfordringer er som en konsekvens av dette vanskelig å avgjøre. Med utgangspunkt i pressens dekning av markeringene ser det imidlertid ut til at det historiske aspektet ble nedtonet, mens den politiske relevansen i samtiden sto i sentrum. Flere av parolene kunne imidlertid indirekte knyttes til hendelsene i november 1938, men fordret at deltagerne allerede hadde kunnskap om den historiske konteksten. Eksempler på dette er varianter av ”Aldri mer nazisme” og

²⁸⁵ BERGEN: Hilland, Linda ”Aldri mer nazisme”, Bergens Tidende: 10.11.2000
Trondheim: 2011: musikk på Torvet under markeringen: Notis ”Utguiden”, Adresseavisen: 9.11.2011; 2008: Konsert i Nidarosdomen: Notis ”Krystallnatten markeres i Trondheim”, Adresseavisen: 8.11.2008; 2006: Konsert på kultursenteret ISAK: Notis ”Torsdag”, Adresseavisen: 9.11.2006; 2005: Konsert på kultursenteret ISAK: Notis ”Markerer Krystallnatta”, Adresseavisen: 9.11.2005; 2004: Konsert på kultursenteret ISAK ”Rock mot Rasisme: Notis ”Tirsdag – Musikk – Trondheim”, Adresseavisen: 9.11.2004; 2003: Kulturarrangement på kultursenteret ISAK: Notis ”Lørdag”, Adresseavisen: 9.11.2003

²⁸⁶ Intervju Salimi

²⁸⁷ Nyhetene kl. 21 på tv2: 9.11.2004

²⁸⁸ Facebooksamtale med Knut Erik Strand

²⁸⁹ Bævre, Ann Iren ”Fakkeltog markerte Krystallnatta”, Adresseavisen: 10.11.2000

”Stopp nazismen”, som stort sett var tilstede under markeringene gjennom perioden.²⁹⁰ Disse parolene ble imidlertid også brukt ved andre antirasistiske og antinazistiske markeringer.²⁹¹

Valget av paroler synliggjør markeringenes fremtredende tilknytning til den anti-rasistiske bevegelsen. Parolen ”kamp mot all rasisme – der du jobber, der du bor” var eksempelvis sentral under markeringene gjennom flere år,²⁹² og i 1994 var parolene i Bergen blant andre ”Bergen rasistfri sone” og ”Garberg av luften”.²⁹³ Den sistnevnte var en referanse til den lokale radioverten Ivar Garberg som ble anmeldt for å uttrykke rasistisk hets og andre æreskrenkelsen under sine radioprogrammer på begynnelsen av 1990-tallet.²⁹⁴ Markeringen i Bergen i 1994 hadde med dette et konkret politisk mål om å fjerne en lokal radiovert. Ved flere anledninger var også kritikk av norsk flyktningpolitikk en del av markeringene, både i Oslo, Trondheim og Bergen.²⁹⁵

I Trondheim ble de første markeringene i 1997 initiert med utgangspunkt i miljøet rundt organisasjonen Folkemakt og Internasjonale Sosialister²⁹⁶, før SOS Rasisme i 2000 overtok som hovedarrangør.²⁹⁷ Under den første markeringen av Krystallnatten, som ble arrangert en drøy måned etter avdukingen av monumentet over Cissi Klein ble nettopp dette monumentet sentrum for markeringen.²⁹⁸

Som tidligere nevnt var markeringene av Krystallnatten et ledd i arbeidet med å sette rasismen på dagsorden i Norge.²⁹⁹ Markeringene lignet også politiske demonstrasjoner hvor paroler og slagord pekte på utfordringer i samtiden, samtidig som markeringene fremelsket og understreket felles og universelle verdier. Markeringenes performative og deltagende dimensjon bidro til å skape solidaritet og forsterke gruppeidentitet. Med utgangspunkt i dette

²⁹⁰ Eksempler: Annonse ”Onsdagen 9.11”, Klassekampen: 4.11.1994; SOS Rasisme Bergens styreberetning 13.03.1994-18.03.1995; Fjeld, Erik Langeland ”Markerte våt krystallnatt”, BA: 10.11.1995; Samuelsen, Reidun J. ”Marsj mot rasisme”, Aftenposten: 10.11.1996; Notis ”Opptog mot undertrykkelse”, Adresseavisen: 8.11.1997; Lothe, Helge & Olaussen, Frøydis ”Vi vil aldri glemme”, BT 13.11.1998

²⁹¹ Eks: Samuelsen, Bjørg ”Marsjerte mot nazisme i Oslo: et fredelig gateslag”, Aftenposten: 8.9.1995

²⁹² Holm, Ingrid Kristine ”700 i fakkeltog mot fascisme”, BT: 10.11.1992 (forsiden)

²⁹³ Styreberetning 13.03.1994-18.03.1995, SOS Rasismes lokallag i Bergen

²⁹⁴ Indrøy, Rune ”Nærradio anmeldt”, Aftenposten: 22.6.1990; Bjerkestrand, Frode ”Politimann anmelder Garberg”, Aftenposten: 26.2.1994

²⁹⁵ Eks: Kvalheim, Berit ”Fakkeltog uten fakler”, BT: 10.11.1998; Notis ”Til minne om krystallnatten”, Adresseavisen: 10.11.2000, NTB ”Fakkeltog mot nazisme i Oslo”, Aftenposten: 8.11.1999

²⁹⁶ Maske, Julie ”Slagkraftig tog”, Adresseavisen: 10.11.1997

²⁹⁷ Facebooksamtale med Knut Erik Strand og Folkemakt, Sami Særvi Sør-Trøndelag og Hedmark, og Bosnisk landsforening: Notis ”Opptog mot undertrykkelse”, Adresseavisen: 8.11.1997, Bævre, Ann Iren ”Fakkeltog markerte Krystallnatta”, Adresseavisen: 10.11.2000

²⁹⁸ Folkemakt, Sami Særvi Sør-Trøndelag og Hedmark, og Bosnisk landsforening: Notis ”Opptog mot undertrykkelse”, Adresseavisen: 8.11.1997

²⁹⁹ Intervju Khalid Salimi

er det sannsynlig at det samholdet og erindringsfellesskapet som ble dyrket under markeringene gav deltagerne en opplevelse av å være viktige samfunnsaktører i samtiden. Med utgangspunkt i pressens dekning av markeringene hadde disse tilsynelatende lite fokus på den historiske Krystallnatten, men det skal ikke utelukkes at det historiske narrative var en del av taler og appeller under markeringene, selv om dette ble underkommunisert av pressen.

4.2.4 Nedslagsfelt

Markeringene av Krystallnatten har hatt ulik tilslutning i perioden, men ingen har fått den samme oppslutningen som motdemonstrasjonen i 1991. Det ser ut som at markeringene i Oslo hadde bredest og størst nedslagsfelt de første årene med et høydepunkt på rundt 800 i 1997.³⁰⁰ Markeringene de andre årene hadde noen hundre deltagere, med svingninger mellom 150 og 500.³⁰¹ I Bergen var det kun markeringen i 1992 som hadde et betydelig antall deltagere, med rundt 700 mennesker, mens det de følgende årene som regel var mellom 100 og 300 deltagere.³⁰² I Trondheim har det vist seg utfordrende å avdekke antall deltagere på markeringene, da de i liten grad ble dekket i pressen. I 1997 ble det imidlertid meldt om rundt 350 oppmøtte,³⁰³ mens det i 2000 var rundt 100 deltagere på markeringen i følge Adresseavisen.³⁰⁴

4.2.5 Ti år med markeringer - Oppsummering

Allerede i 1993 hadde markeringen av Krystallnatten blitt en inkorporert del av det kalendariske erindrings- og demonstrasjonsåret til SOS Rasisme i Norge, hvor alle SOS Rasismes lokallag i Norge ble oppfordret til å markere datoen. Denne oppfordringen ble også videreført i de påfølgende årene. I arbeidsplanene, som ble utformet av SOS Rasisme sentralt, ble samarbeid med andre organisasjoner, oppfordret og det ble samtidig uttrykt et ønske om at markeringene skulle være tverrpolitiske.³⁰⁵ Markeringen av Krystallnatten ble videre trukket frem som en fin måte for SOS Rasismes lokallag å gjøre seg synlig i nærmiljøet og på den

³⁰⁰ Notis "800 markerte Krystallnatten", Dagbladet: 10.11.1997

³⁰¹ Notis "800 markerte krystallnatten", Dagbladet 10.11.1997; NTB "Fakkeltog mot nazisme", NTB: 9.11.1999; Notis "Til minne om Krystallnatten", Adresseavisen: 10.11.2000

³⁰² Holm, Ingrid Kristine "700 antirasister i Bergens gater", BT: 10.11.1992; Notis "Krystallnatt", BA: 10.11.1993; SOS-Rasisme Bergens styreberetning 13.03.1994-18.03.1995; Fjeld, Erik Langeland "Markerte våt krystallnatt", BA: 10.11.1995; Kvalheim, Berit "Fakkeltog uten fakler", BT: 10.11.1998; Notis "Fakler mot rasisme og nazisme" BT: 10.11.1999;

³⁰³ Maske, Julie "Slagkraftig tog", Adresseavisen: 10.11.1997

³⁰⁴ Bævre, Ann Iren "Fakkeltog markerte Krystallnatta", Adresseavisen: 10.11.2000

³⁰⁵ Handlingsplan SOS Rasisme (1993-1995), Innkalling til årsmøte i SOS Rasisme Bergen (13.3.1993)

<https://web.archive.org/web/20010420062500/http://www.sos-rasisme.no:80/organisasjon/arbplan.htm>

10.2.2018,
<https://web.archive.org/web/20021207231124/http://www.sosrasisme.no:80/organisasjon/arbeidsprogram.php#60> 10.2.2018

måten rekruttere nye medlemmer.³⁰⁶ Både DMT og DJST var i perioden invitert til å delta og holdt tale/appell ved flere av markeringene,³⁰⁷ og bidro kanskje på den måten til at den jødiske fortiden ble trukket frem under markeringen.

4.3 Kampen om budskapet – hvem markerer og for hvem?

Som nevnt i innledningskapittelet kan ulike narrativ i spenningsfeltet mellom den kommunikative og kulturelle erindringen komme på kollisjonskurs for å etablere sin fortelling for ettertiden.³⁰⁸ Utover 2000-tallet ble Krystallnattmarkeringene flere steder i landet, og i alle de tre byene jeg undersøker, nettopp en slik forhandlingsarena om erindringenes politiske og symbolske verdi i samtiden. Dette vil jeg synliggjøre med utgangspunkt i konkrete eksempler fra Bergen og Oslo. Markeringene i Trondheim ble i perioden gjennomført uten store offentlige debatter hverken i forkant eller etterkant av markeringene.³⁰⁹ Dette betyr imidlertid ikke at det ikke også her var uenigheter rundt markeringene, noe jeg vil komme tilbake til i kapittel 4.4.

4.3.1 Markeringen i Bergen i 2002

I 2002 valgte den norske fagbevegelsens solidaritetsorganisasjon, Norsk Folkehjelp (NF), å trekke seg som medarrangør for markeringen i Bergen. Beslutningen om å trekke seg kom på bakgrunn av at den pro-Israelske organisasjonen MIFF (Med Israel For Fred) hadde meldt sin deltagelse under markeringen. Daværende styreleder uttalte i BA den 9. november 2002 at valget om å trekke seg ble tatt på bakgrunn av at de ikke kunne delta i en markering med organisasjoner som på en så eksplisitt måte stilte seg bak Israel. Han sammenlignet videre Israels overgrep mot palestinerne med jødeforfølgelsene i Nazi-Tyskland i forkant av andre verdenskrig.³¹⁰ I forbindelse med avisoppslaget lagde BA en spørreundersøkelse hvor man skulle svare ja eller nei på spørsmålet ”gjør Norsk Folkehjelp rett i å trekke seg fra Krystallnatt-markeringen?”.³¹¹ Totalt 470 responderte på undersøkelsen, hvorav 257 svarte

³⁰⁶ <https://sos-rasisme.no/antirasisten/200305.pdf> 10.2.2018

³⁰⁷ Intervju Ralph Buchmann 2.6.2018; Intervju Rita Abrahamsen og Henriette Kahn 2.6.2018; Innsyn i utvalgte saker i DMTs styreprotokoller mottatt fra Robert Herz

³⁰⁸ Lenz 2007: 23

³⁰⁹ Se eks: Furuhaug, Silje ”Husk krystallnatta!”, Adresseavisen: 9.11.2001; Annonse (kirkene i helgen) ”Vår frues kirke”, Adresseavisen: 8.11.2003; Notis ”Lørdag – Trondheim”, Aftenposten: 8.11.2003; Notis ”Tirsdag – Musikk – Trondheim”, Adresseavisen: 9.11.2004; <https://sos-rasisme.no/antirasisten/200505.pdf> 18.1.2018; Notis ”Torsdag” Adresseavisen: 9.11.2006; Notis ”Dette skjer i dag”, Adresseavisen: 9.11.2007; Nipen, Kjersti ”15 tonn knust glass”, Adresseavisen: 10.11.2008; Notis ”Krystallnatten markeres i Trondheim”, Adresseavisen: 8.11.2008

³¹⁰ Børhaug, Espen ”Nekter å marsjere med israelsvenner”, BA: 9.11.2002

³¹¹ BA ”STEM”, BA: 9.11.2002: 6

”JA”, 136 svarte ”nei” og 77 svarte at de ikke brydde seg.³¹² Morten Rasmussen fra MIFF Bergen svarte i BA noen dager senere og stilte blant annet spørsmålstegn ved NFs motivasjon og bakgrunn for å markere Krystallnatten med utgangspunkt i deres politiske standpunkt som forkjempere for anerkjennelsen av en palestinsk stat og eksplisitte kritikere av Israels Palestina-politikk.³¹³

I etterkant av markeringen kom også flere utfordringer til overflaten. BA rapporterte den 10. november at minnemarkeringen hadde utviklet seg til en politisk demonstrasjon med et ytterliggående budskap. En parole som ble trukket frem om eksempel på dette var ”Global intifada – boikott Israel” og det ble poengtert at ungdomspartiene Unge Høyre, Unge Venstre, KrFU og AUF avsto med bakgrunn i parolen fra å delta i fakkeltøget.³¹⁴ I artikkelen ble det trukket frem at det var den ytterliggående organisasjonen Antifascistisk Aksjon, som hadde ”kuppet” markeringen og frontet dette budskapet.

Markeringen dette året synliggjør hvordan motstridende standpunkt i Midtøsten-konflikten førte til uenighet rundt hvem som hadde ”rett” til å markere minnet om Krystallnatten. Dette kan ha blitt særlig aktuelt nettopp fordi Krystallnattmarkeringene var formet som politiske demonstrasjoner. Ved dette tilfellet bunnet uenigheten i hvordan markeringen skulle benyttes politisk i samtiden, med utgangspunkt i Midtøsten-konflikten, hvor både Israel-kritikere og Israel-forkjempere brukte den historiske hendelsen 9. november 1938 som utgangspunkt for å fremme egne krav, og for å argumentere for at motparten hadde en mindre legitim rett til å markere dagen.

4.3.2 Markeringen i Oslo i 2004

Uenigheter rundt forståelsen av Midtøsten-konflikten førte også til kontroverser i forbindelse med markeringen i Oslo i 2004 og TV2 åpnet nyhetssendingene den 9. november 2004 med påstanden om at ”Norske jøder ble erklært uønsket i samband med markeringa av krystallnatta i Oslo i kveld”.³¹⁵ Gruppen som hadde blitt bortvist bestod av et par jøder fra den sterkt pro-Israelske organisasjonen Senter mot Antisemittisme og noen representanter fra det innvandringsfiendtlige og høyrepopulistiske partiet Demokratene. Med bakgrunn i dette ble markeringen gjenstand for debatt de følgende dagene. I denne ble det blant annet trukket linjer til samtidens Israel og det utviklet seg, ved mange tilfeller, til en debatt omkring

³¹² BA ”STEM” BA, 10.11.2002: 4

³¹³ Rasmussen, Morten ”Hvorfor skulle Norsk Folkehjelp markere Krystallnatten?”, BA, 15.11.2002

³¹⁴ Kvile, Geir ”Minnemarkeringen ble demonstrasjon”, BA: 10.11.2002

³¹⁵ Nyhetene kl. 21 på tv2: 9.11.2004

folkerett og den pågående konflikten i Midtøsten.³¹⁶ I nyhetssendingene på tv2 den 10. november uttalte daværende justisminister Odd Einar Dørum at han syntes det var trist at en gruppe jøder ble nektet adgang til markeringen fordi de bar jødiske symboler.³¹⁷ Begge innslagene levnet lite tid til at arrangementskomiteen fikk forklare seg, og det ble, fra TV2s side, stilt spørsmålstegn ved komiteens troverdighet og legitimitet som arrangør bak en markering 9. november.

Arrangementskomiteen, som bestod av blant andre SOS Rasisme, begrunnet bortvisningen med at gruppen som ble nektet deltagelse bestod av en gruppe mennesker på den ytterste politiske høyrefløy, og at disse hadde som mål å skape trøbbel under markeringen. Arrangementskomiteen understreket videre at de i forkant av markeringen hadde annonsert at nasjonalsymbol (som flagg) var uønsket, da dette, av erfaring, ble benyttet for å markere standpunkt i Midtøsten-konflikten³¹⁸ I forkant av markeringen hadde Demokratene publisert påstander om at Krystallnattmarkeringen var ”kuppet” av norske ”jøde- og Israelhatere” på sine nettsider. De oppfordret i innlegget til å protestere mot dette ved å ikle seg israelske flagg.³¹⁹ Flere av de bortviste hadde tatt oppfordringen og var mer eller mindre utkledd som det israelske flagget.³²⁰

De to representantene fra Senter mot Antisemittisme var også medlemmer av DMT, men ble i etterkant av markeringen ekskludert som følge av deres rolle og bortvisning under markeringen. Daværende forstander Rolf Kirschner begrunnet ekskluderingen med at medlemmene under markeringen optrådte sammen med ”det sterkt antimuslimske” Forum mot islamisering og partiet Demokratene.³²¹ Kirschner hadde også, i et innlegg i Aftenposten den 18.11.2004, understreket at både DMT og jøder generelt var velkomne under markeringen og avviste at bruken av jødiske symboler var forbudt. Han understreket samtidig

³¹⁶ Idås, Bård ”Hundrevis i tog mot rasisme – jøder bortvist”, NTB: 9.11.2004; Eks: NTB ”TV2 klages inn til PFU av SOS Rasisme”, NTB: 11.11.2004, Eriksen Einar ”Kulden fra fortiden”, Bergens Tidende: 11.11.2004, Krogvig, Christen ”Krystallnatten som ble kuppet”, Aftenposten: 15.11.2004, Thomsen, Ida ”Da norske jøder igjen ble utestengt anno 2004”, Pettersen, John M. ”Kulden fra Fortiden”, Bergens Tidende: 15.11.204 Aftenposten: 15.11.2004, Johansen, Jahn Otto ”Signert 9. november med bismak”, Aftenposten: 17.11.2004, Knutsen, Håvar ”Israel må ha full rett til å forsvare seg mot terror”, Aftenposten: 17.11.2004, Witt, Øystein ”SOS Rasisme og jødene”, Dagsavisen: 17.11.2004

³¹⁷ Nyhetene kl. 21, tv2: 10.11.2004

³¹⁸ <https://sos-rasisme.no/antirasisten/200501.pdf> 10.2.2018

SOS Rasisme utarbeidet i denne sammenheng også ”Ei Hvitbok om hva som skjedde på Krystallnatta i Oslo 2004”, hvor de diskuterte forutsetningene for markeringen i 2004, samt førte en nøye journal med debatten som fulgte i media og på diverse andre fronter: <http://docplayer.me/8535502-Ei-hvitbok-om-hva-som-skjedde-pa-krystallnatta-i-oslo-2004.html> 10.2.2018

³¹⁹ <http://www.vepsen.no/monitorarkiv/demokrystall.pdf> 29.7.2018

³²⁰ TV2 nyhetssending kl. 21, 9.11.2004

³²¹ Notis ”Ekskluderer medlemmer”, Klassekampen: 19.11.2004

at forbudet mot nasjonalflagg under markeringen, var et riktig valg, nettopp fordi markeringen ikke skulle handle om konflikten i Midtøsten.³²²

Markeringen ble med dette også her utgangspunkt for å fremme ulike syn på Midtøsten-konflikten. Samtidig synliggjør kontroversen rundt markeringen hvordan en åpen markering ble gjenstand for provokasjon fra en gruppe mennesker med ytterliggående holdninger, selv etter at arrangementskomiteen hadde uttrykt ønske om at den betente konflikten skulle holdes utenfor markeringen. Retorikken rundt påstandene om at markeringen var ”kuppet” av ”jødehatere” trekker også indirekte frem at den Antirasistiske bevegelsen var jødehater og synliggjør forsøk på å fjerne troverdigheten rundt deres arbeid.

4.3.3 Kampen om markeringen

Som vist i forrige delkapittel var markeringene 9. november allerede fra oppstarten i 1991 politiske demonstrasjoner med et uttalt mål om å kritisere og påvirke samfunnet med spesielt fokus på det antirasistiske arbeidet. Ved flere anledninger ble markeringen imidlertid arena for politisk uenighet og debatt om konflikten i Midtøsten. Eksemplene ovenfor synliggjør hvordan ulike aktører brukte markeringen, og den historiske hendelsen for å rettferdiggjøre egne politiske standpunkt. Det synliggjøres med dette en uenighet om minnemarkeringens politiske budskap, intensjon og symbolverdi. Det er påfallende at markeringens fundament med et antirasistisk budskap tilsynelatende hadde bred aksept, men ble problematisert i den grad de antirasistiske organisasjonene hadde uttalt seg kritisk mot Israel. I forlengelsen av dette oppstod det etter hvert en kamp om selve markeringen. Hvem har *lov* og *legitimitet* til å markere Krystallnatten? Skulle det politiske standpunktet i Midtøsten-konflikten være førende for hvem som kunne delta under markeringen.³²³

Ved flere tilfeller ble arrangørene anklaget for å ha ”kuppet” markeringen til sin politiske fordel. Dette var spesielt synlig i etterkant av markeringen i Oslo i 2004, men også ved andre anledninger.³²⁴ I de kritiske innleggene ble det ofte trukket paralleller fra markeringene til konflikten i Midtøsten med fokus på og støtte til Israel. Begrepet ”kupp” gir svært negative konnotasjoner og kan knyttes til å tilrøve seg makt. Retorikken i dette er

³²² Kirschner, Rolf ”Kritikken mot SOS Rasisme uberettiget”, Aftenposten: 18.11.2004

³²³ Det må i dette understrekes at dette gjaldt begge representanter for begge synspunkter i konflikten. I 2006 varslet eksempelvis SU boikott dersom Israels ambassadør i Norge skulle delta på markeringen. <https://www.aftenposten.no/norge/i/5GvXO/Likevel-ingen-boikott-av-Krystallnatta> 11.2.2018

³²⁴ Andersson, Atle ”Kuppet Krystallnatt-markering”, BT, 11.11.2003; Oterholm, Kent O. ”Krystallnatten”: 28.11.2007; Gundersen, Tor-Helge ”Ble nektet å gå med ’Nei til jødehatet’”, 12.11.2012

interessant da det var nettopp den antirasistiske bevegelsen som i Norge initierte de første markeringene av Krystallnatten. Hvem hadde de da ”kuppet” markeringen fra?

4.4 ”Vi tar krystallnatten tilbake”

Markeringene ble i perioden 1992 og utover 2010-tallet arrangert med initiativ fra SOS Rasisme i samarbeid med andre organisasjoner. Som vist ovenfor utviklet markeringene seg ved flere anledninger til debattarena for to svært polariserte standpunkt i Midtøsten-konflikten, og i etterkant av markeringen i 2004 uttalte Rolf Kirschner på vegne DMT at markeringen var politisert og ikke nødvendigvis mintes hendelsene i 1938.³²⁵ Ved flere anledninger ble det også, som i eksempelvis Bergen i 2012, etterlyst en markering med et bredere politisk nedslagsfelt.³²⁶ I det følgende skal jeg diskutere hvordan disse ønskene, samt andre hendelser, førte til at SOS Rasisme, som initiativtaker til markeringene, mistet legitimitet, og andre aktører overtok. Jeg vil trekke frem noen eksempler av hvordan denne prosessen utviklet seg i andre halvdel av 2000-tallet og frem til dagens markeringer.

Det må i dette understrekes at dette på ingen måte var en lineær prosess, og konflikter som minner om dem som ble diskutert ovenfor var også tilfelle ved flere anledninger i den følgende perioden.

4.4.1 De jødiske menighetene involverer seg

Etter markeringen i Oslo i 2004 tok DMT initiativet til markeringen av Krystallnatten i Oslo i 2005³²⁷ og 2006.³²⁸ Ved begge anledningene utviklet initiativet seg til et samarbeid mellom DMT og SOS Rasisme. DMT begrunnet denne nye ansvarsrollen med et tidligere politisk misbruk av markeringen, og et ønske om at markeringen skulle ut av den politiske maktkampen, særlig i forbindelse med spørsmål rundt Israel og Palestina³²⁹ Under markeringen i 2006 holdt blant annet representanter for Islamsk Råd, DMT og Den norske kirken appeller.³³⁰ Markeringen hadde fremdeles en dyp forankring i det antirasistiske arbeidet, noe som ble understreket i reportasjen fra arrangementet i Hatikva.³³¹ Dette synliggjøres videre ved at parolene under markeringen var blant andre: ”Lytt til FN:

³²⁵ Kirschner, Rolf ”Kritikken mot SOS Rasisme uberettiget”, Aftenposten: 18.11.2004

³²⁶ NTB ”Jøder deltar ikke i Krystallnattmarkeringen”, NTB: 15.11.2012; Dahl, Jorge ”Alle kan være med”, VG: 16.11.2012

³²⁷ I 2005 ble det for øvrig arrangert to markeringer i hovedstaden. ARS inviterte til markering på Antirasistisk Senter med foredrag, Klezmermusikk, kåseri og varm suppe: Invitasjon til markering tilgjengelig via ARS

³²⁸ Styreprotokoller fra Robert Hercz og <https://sos-rasisme.no/antirasisten/200505.pdf> 10.2.2018

³²⁹ Hatikva nr. 4. 2006 og nr. 1.2007 s.11

³³⁰ <http://www.utrop.no/Det-skjer/11881> 14.2.2018, Notis ”Markerer Krystallnatta”, Dagsavisen: 7.11.2006

³³¹ Hatikva nr. 4. 2006 og nr. 1.2007 s.11

Straffeforfølg Vigrid!”, ”Lytt til FN: Gi reelt vern mot rasisme!”, ”Det er ikke kriminelt å flykte - stengte grenser er kriminelt”, ”Vi husker Krystallnatta - Aldri mer nazisme”.³³² Valget om å beholde parolene under også disse markeringene tydeliggjør at de fremdeles i aller høyeste grad var politiske demonstrasjoner med ønske om å oppnå konkrete mål.

I Trondheim var det også etter hvert flere som involverte seg i markeringen av Krystallnatten. Eksempelvis ble markeringen 2008 gjennomført som et samarbeid mellom Nidaros Domkor, kunstner Stig Tommy Høvik og SOS Rasisme, og inneholdt blant annet en konsert i Nidarosdomen.³³³ I forkant av konserten ble det, som vanlig, arrangert fakkeltog fra Torvet i Trondheim, men denne gangen endte dette opp ved Nidarosdomen, og ikke Cissi Klein monumentet som tidligere. I forkant av fakkeltoget ble det avgjort at det dette året ville være begrensninger på parolene. De tillatte parolene var: ”Vi glemmer aldri krystallnatta”, ”Forby nazistisk organisering”, ”Stans hetsen mot muslimer” og ”Nei til regjeringens innstramming av asylpolitikken”.³³⁴ I dette synliggjøres en strategi for å hindre at markeringen ble brukt til å gi uttrykk for ytterliggående holdninger.

DJST ønsket også etter hvert å i større grad å etablere eierskap til markeringen av Krystallnatten i Trondheim, dette til tross for at DJST ved flere anledninger hadde samarbeidet med SOS Rasisme om gjennomføringen av markeringen. Bakgrunnen for ønsket var, også her, at markeringen hadde utviklet en form og et budskap som ikke opplevdes representativ for den jødiske menigheten.³³⁵

4.4.2 Bruddet med SOS Rasisme

Av denne grunn ble det i 2010 arrangert to markeringer den 9. november i Trondheim, en i regi av DJST,³³⁶ og en i regi av SOS Rasisme og Norsk Folkehjelp.³³⁷ Begge markeringene foregikk i tilknytning til monumentet over Cissi Klein, men på ulike tidspunkt. Markeringen i regi av DJST var en minnestund ved monumentet, hvor Rita Abrahamsen fra DJST holdt appell.³³⁸ SOS Rasisme og Norsk Folkehjelp arrangerte, på sin side, et fakkeltog,

³³² <http://www.utrop.no/Det-skjer/11881> 14.2.2018

³³³ Hagen, Audun Hoem ”15 tonn knust glass i Nidarosdomen”, Adresseavisen 11.10.2008, https://underskog.no/kalender/40163_krystallnatten/forestilling/55129 6.4.2018

³³⁴ Notis ”Krystallnatten markeres i Trondheim”, Adresseavisen: 8.11.2008

³³⁵ Intervju Rita Abrahamsen og Henriette Kahn 2.6.2018 og intervju Ralph Buchmann 2.6.2018

³³⁶ Notis ”Krystallnatten”, Adresseavisen: 9.1.2010

³³⁷ http://nfu.origo.no/-/sandbox/archive/208515_nfu?tag=krystallnatten&ref=checkpoint 2.2018; <https://www.youtube.com/watch?v=82jJnSGrvR8> 12.2.2018

³³⁸ Notis ”Krystallnatten”, Adresseavisen: 9.1.2010

lik tidligere markeringer, som endte opp ved monumentet, hvor det ble holdt taler og appeller. Fakkeltøget inneholdt også paroler, faner og slagord lik de foregående årene.³³⁹

At det i Trondheim i 2010 ble arrangert to markeringer på samme sted innenfor et kort tidsperspektiv, ble ikke nevnt i pressen.³⁴⁰ Det kommer dermed heller ikke frem hvorvidt dette var første gang DJST arrangerte en separat markering. Rita Abrahamsen og Henriette Kahn fra DJST utelukker ikke at det også ble gjennomført separate markeringer tidligere.³⁴¹ Det er påfallende at en markering som i flere år vakte oppsikt og debatt nasjonalt, ikke nevnes overhodet i lokalpressen i Trondheim, når det også her var tydelige uenigheter rundt hvordan og av hvem dagen skulle markeres. Det ble arrangert separate markeringer av Krystallnatten i Trondheim i 2011,³⁴² 2012³⁴³ og 2013,³⁴⁴ men først i 2014 ble dette plukket opp av Adresseavisen. Avisen stilte imidlertid ikke spørsmålstegn ved behovet for to separate markeringer, men rapporterte fra begge.³⁴⁵

Etter innblikk i deler av DMTs styreprotokoller i perioden 2001-2008³⁴⁶ kommer det frem at menigheten gjennom dette tidsrommet i større eller mindre grad var involvert i markeringene i samarbeid med SOS Rasisme.³⁴⁷ I 2010 endret imidlertid dette seg etter at Dagbladet i mai avslørte at SOS Rasisme ble anklaget for medlemsjuks, underslag og dokumentforfalskning. Det ble i samme tidsrom også avslørt at organisasjonen hadde blitt ledet av den ytterliggående og militante kommunistiske organisasjonen Tjen Folket etter et kupp på begynnelsen av 1990-tallet,³⁴⁸ og at penger og tjenester ble hvitvasket gjennom SOS Rasisme og videreført til Tjen Folket.³⁴⁹ Avsløringene førte etter hvert til konkursbegjæring og rettsaker, noe som resulterte i opprettelsen av Nye SOS Rasisme i 2012. Denne

³³⁹ http://nfu.origo.no/-/sandbox/archive/208515_nfu?tag=krystallnatten_10.2.2018

³⁴⁰ Adresseavisen har kun et notis som forteller om markeringen i regi av DJST, Norsk Folkehjelp og SOS Rasismes markering ble annonsert på Norsk folkehjelps nettsider.

³⁴¹ Intervju Rita Abrahamsen og Henriette Kahn 2.6.2018

³⁴² Notis "Rev ned plakater", Adresseavisen: 5.11.2011

³⁴³ <https://www.facebook.com/events/297024850403494/> 6.2.2018

³⁴⁴ <https://nyesos.no/sentralt/view/378> 11.2.2018; <https://www.facebook.com/events/577858808916461/> 11.2.2018

³⁴⁵ Holstad, Grete & Ringseth, Birger " - Rasismen er en sosial sykdom", Adresseavisen: 10.11.2014

³⁴⁶ Robert Herz sendte på epost 5.4.2018 noen avsnitt fra styrereferat i perioden 2001-2008

³⁴⁷ Samarbeidet ble gjennomført i større eller mindre grad, ved noen tilfeller var det snakk om en økonomisk støtte til markeringen.

³⁴⁸ Se eksempelvis: Flydal, Eiliv Frich "Krever SOS rasisme for 9,7 millioner kroner", Dagbladet: 3.5.2010, Flydal, Eiliv Frich "Fant spedbarn på medlemslistene", Dagbladet: 4.5.2010, Flydal, Eiliv Frich "Kranglet seg ut av SOS Rasisme", Dagbladet: 5.5.2010

³⁴⁹ Flydal, Eiliv Frich; Hvistendahl, Jaques & Sandli Espen "Kommunist-kuppet", Dagbladet: 11.5.2010

organisasjonen var i utgangspunktet ny og uavhengig fra gamle SOS Rasisme, men hadde og har likevel sterke tilknytninger til moderorganisasjonen.³⁵⁰

Med bakgrunn i dette ble alle former for samarbeid mellom DMT og SOS Rasisme brutt i forkant av markeringen i 2010.³⁵¹ Likevel gjennomførte SOS Rasisme i samarbeid med Norsk folkehjelp en markering i hovedstaden 9. november samme år.³⁵² I 2011 markerte SOS Rasisme Krystallnatten i hovedstaden i samarbeid med blant andre AUF,³⁵³ mens Nye SOS Rasisme i 2012 reiste til Moss for å markere Krystallnatten der.³⁵⁴ Markeringen i regi av Nye SOS Rasisme i Oslo ble for siste gang gjennomført i 2013.³⁵⁵

I Bergen hadde SOS Rasisme, og etter hvert Nye SOS Rasisme, lenge en sentral rolle i markeringen av Krystallnatten,³⁵⁶ før uenigheter blant arrangørene i 2014 resulterte i at det dette året ble arrangert to parallelle markeringer. Ved dette tilfellet var det imidlertid Nye SOS Rasisme som ønsket å distansere seg fra den øvrige arrangementskomiteen da de opplevde egen ytringsfrihet innskrenket. Dette ble begrunnet med at den øvrige komiteen ikke ønsket paroler som tok stilling til konflikten i Midtøsten eller fremhevet ”staten Israels apartheid og rasistiske politikk mot det palestinske folk”.³⁵⁷ Nye SOS Rasisme begrunnet samtidig bruddet med at den øvrige arrangementskomiteen hadde invitert tidligere forstander i DMT, Anne Sender, til å holde appell under markeringen.³⁵⁸ Med dette synliggjør de en forståelse av at markeringene til minne om Krystallnatten ikke kunne inkludere personer og organisasjoner som representerte motstridende syn i Midtøsten-konflikten, samt et ønske om å aktivt benytte markeringen i debatten rundt konflikten. Under deres egen markering hadde Nye SOS Rasisme blant annet paroler som ”Sionisme er rasisme” og ”Forby Fascistisk Organisering”. Bruddet skapte en viss pressedekning³⁵⁹ og førte til at den franske

³⁵⁰ <https://nyesos.no/sentralt/view/311> 30.7.2018

³⁵¹ <https://www.dagbladet.no/nyheter/joder-snur-sos-rasisme-ryggen/63874396> 12.2.2018

³⁵² <https://sos-rasisme.no/Sentralt/view/14136> 7.4.2018 http://nfu.origo.no/-/bulletin/show/605878_marker-krystallnatten-9-november?ref=checkpoint 7.4.2018

³⁵³ <https://www.facebook.com/sosrasisme/> 7.4.2018

³⁵⁴ <https://www.facebook.com/events/174176912721436/> 7.4.2018

³⁵⁵ <https://www.facebook.com/events/425018840931371/> 9.4.2018

³⁵⁶ 2011: <https://www.facebook.com/sosrasisme/posts/304461686248017> 7.4.2018,

<https://www.youtube.com/watch?v=c4wkShkXohA> 7.4.2018; 2012:

<https://www.facebook.com/events/487486517951046/> 30.7.2018; 2013:

<https://www.facebook.com/events/206251002887597/> 30.7.2018 12.2.2018

³⁵⁷ <https://nyesos.no/sentralt/view/402> 11.2.2018

³⁵⁸ <https://www.facebook.com/events/696174980452223/> 4.2.2018

³⁵⁹ Se eks: Reindal, Johannes Ek ”Krevde markering uten sionister”, Dagen: 7.11.2014, Leder ”Utilbørlig kortslutning”, Dagbladet: 20.11.2014

moderorganisasjonen SOS Racisme uttalte et ønske om at Nye SOS Rasisme i Norge skulle slutte å benytte seg deres logo.³⁶⁰

4.4.3 En mer åpen og inkluderende markering?

I 2013, året da Nye SOS Rasisme arrangerte sin siste markering av Krystallnatten i Oslo, tok ARS igjen initiativet til en markering av Krystallnatten i samarbeid med DMT og Ungdom Mot Rasisme. Markeringen skilte seg fra de tidligere markeringene blant annet ved en utpreget faglig tyngde, med fokus på de historiske hendelsene og den jødiske minoriteten. Dette fokuset ble fremhevet blant annet i en panelsamtale med deltagere som: journalist og kommentator Marte Michelet, daværende kunnskapsminister Torbjørn Røe Isaksen, journalist Bjørn Gabrielsen og forsker ved HL-senteret Øivind Kopperud.³⁶¹ Dette arrangementet var gratis og åpent for alle. Tilstedeværelsen av Kunnskapsministeren understreket en legitimering av markeringen hvor også de øverste myndighetene i Norge stilte seg bak dette uttrykket av erindringen. I tillegg til panelsamtalen ble det arrangert fakkeltog med paroler og påfølgende appeller ved daværende byrådsleder Stian Berger Røsland, forstander i DMT Ervin Kohn, Shoaib Sultan fra ARS og styremedlem i Ungdom Mot Rasisme, Florence Aryanik.

Utformingen av markeringen med panelsamtaler og foredrag i forkant av fakkeltog og påfølgende appeller har blitt stående i Oslo de siste årene.³⁶² Av appellanter og foredragsholdere er det tydelig at markeringen i langt større grad har satset på profilerte og etablerte autoriteter og eksperter både innen emnet, men også i det politiske landskapet.³⁶³ Panelsamtalene har ved flere anledninger tatt utgangspunkt i emner som ytringsfrihet og ytringsklima, med formål om å diskutere blant annet diskriminering og fordommer i samtiden.³⁶⁴ Både i 2016 og 2017 var statsminister Erna Solberg hovedappellant under

³⁶⁰ <https://www.dagbladet.no/nyheter/bildet-som-skaper-raseri-i-europa---nye-sos-rasisme-sprer-jodehat-og-nazistempler-det-jodiske-samfunnet/60869908> 16.2.2018

³⁶¹ <https://www.facebook.com/events/171692323035548/> 11.2.2018

³⁶² 2014: <https://antirasistisk.no/markering-av-krystallnatten/> 10.4.2018; 2015: <https://antirasistisk.no/markering-av-krystallnatten/> 11.2.2018 og <https://www.nrk.no/norge/-9.-november-er-ogsaa-en-skammens-dato-1.12034200> 11.2.2018 og <https://www.facebook.com/events/796647893779197/> 11.2.2018; 2016: <https://www.facebook.com/events/1876981325870081/> 11.2.2018, og <https://antirasistisk.no/markering-av-krystallnatten-seminar-og-fakkeltog/> 10.4.2018; 2017: <https://www.facebook.com/events/1623900097702576/> 16.2.2018

³⁶³ Eksemplifisert via hovedappellanter under fakkeltog: 2013: Daværende byrådsleder i Oslo Stian Berger Røsland: <https://www.facebook.com/events/171692323035548/> 11.2.2018, 2014: Daværende ordfører i Oslo, Fabian Stang: <https://antirasistisk.no/krystallnatten-i-oslo-2014/> 11.2.2018, 2015: Ordfører i Oslo, Marianne Borgen: <https://www.facebook.com/events/796647893779197/> 11.2.2018; 2016: Statsminister Erna Solberg og Ordfører i Oslo, Marianne Borgen: <https://www.facebook.com/events/1876981325870081/> 11.2.2018; 2017: Statsminister, Erna Solberg: <https://www.facebook.com/events/1623900097702576/> 11.2.2018

³⁶⁴ Tema for panelsamtale: 2014: Bygging av fiendebilder i forkant av folkemord: <https://antirasistisk.no/markering-av-krystallnatten/> 30.7.2018; 2015: Ytringsklima og hvordan dette skapte

markeringen, noe som tyder på at markeringens budskap, symbolverdi og plassering i samtiden, nå er etablert som en del av et moralsk fellesskap. Statsministerens tilstedeværelse kan tyde på at markeringens kontroversielle tid er forbi, og at markeringen, slik den nå gjennomføres, representerer en etablert og akseptert form for erindring og historiebruk. Det er verdt å merke seg at også denne har sitt opphav i det antirasistiske arbeidet, men har så langt gjort dette uten å trekke inn konflikten i Midtøsten.

Talene holdt av statsminister Erna Solberg i 2016 og 2017, synliggjør vesentlige likhetstrekk med hverandre. De understreket kort den historiske konteksten for markeringen, hvor Krystallnatten ble trukket frem som ”startskuddet” på det som skulle bli Holocaust. Antisemittisme stod videre sentralt i talene og ble, i en samtidig kontekst, knyttet til utfordringer med ytringsfrihet, hatytringer og diskriminering, samt også knyttet til den jødiske minoritetens utfordringer i samtiden.³⁶⁵ Samtidig understreket Solberg i begge talene felles verdier som må dyrkes og arbeides frem. Med dette skaper og legitimerer talene moralske fellesskap, hvor kollektivet og samfunnet minnes fortiden fordi da ”styrker vi bevisstheten som hva diskriminering og hatefulle ytringer kan lede til. Det er viktig fordi vi aldri må tillate at noe slikt skjer igjen.”³⁶⁶

I Bergen er det Norsk Folkehjelps Solidaritetsungdom (NFS) som i årene etter bruddet med Nye SOS Rasisme har initiert markeringen i Bergen, men med tilslutning fra en rekke organisasjoner.³⁶⁷ Bruddet med den etterhvert så problematiske organisasjonen førte imidlertid ikke umiddelbart til en mindre omstridt markering i byen. NFS er en pådriver for at norske myndigheter skal anerkjenne Palestina, og en skarp kritiker av Israels politikk ovenfor Palestina.³⁶⁸ Som initiativtager bak markeringen har organisasjonen dermed ikke helt den

forutsetninger for hendelsene 9. november 1938: <https://antirasistisk.no/krystallnatten-2015/> 30.7.2018; 2016 Hvordan umenneskeliggjøringen i årene før Holocaust var med å danne grunnlaget for at dette kunne skje, og hvilke lærdommer som kan trekkes fra dette i dag: <https://antirasistisk.no/markering-av-krystallnatten-seminar-og-fakkeltog/> 30.7.2018; 2017: Spredning av rasistisk propaganda og ytringsfrihet: <https://www.facebook.com/events/1623900097702576/> 30.7.2018.

³⁶⁵ <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/krystallnatten/id2519777/> 9.8.2018; <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/krystallnatten/id2578486/> 9.8.2018

³⁶⁶ <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/krystallnatten/id2578486/> 9.8.2018

³⁶⁷ 2015: <https://www.facebook.com/events/896247157123604/> 11.2.2018, 2016:

https://www.facebook.com/events/596558047193487/?active_tab=about 11.2.2018, 2017:

<https://www.facebook.com/events/285222131989191/> 16.2.2018

³⁶⁸ <https://www.folkehjelp.no/Nyheter/Nyhetsarkiv/2018/Norsk-Folkehjelp-stoetter-palestinernes-rettmessige-kamp-for-fred-og-frihet> 30.7.2018

samme legitimiteten som ARS og DMT har opparbeidet seg i hovedstaden.³⁶⁹ NFS har gjort grep for å imøtekomme dette³⁷⁰ og i 2017 var ordføreren i Bergen var blant appellantene. Samtidig hadde denne markeringen støtte fra et samlet bystyre, ”kirken, fagbevegelsen og mange andre av sivilsamfunnets organisasjoner”.³⁷¹ Det ble holdt en ”ungdomsstafett” hvor representanter fra ungdomsorganisasjoner var invitert til å holde korte appeller.³⁷²

I motsetning til Oslo og Bergen har markeringen i Trondheim i stor grad beveget seg bort fra den politiske historiebrukens sfære og mer mot en ritualisert, kommemorativ og eksistensiell erindringspraksis. Markeringen har de siste årene foregått på Cissi Kleins plass med fakler og appell med initiativ fra DJST. Minnestunden er kortvarig, og har ved noen tilfeller også blitt komplimentert med El Maley Rakhamin.³⁷³ Markeringen synliggjør dermed, i langt større grad enn i Oslo og Bergen, en tilhørighet til den jødiske menigheten og jødisk tradisjon. Markeringen er likevel, som før, åpen for alle.

4.5 9. Oppsummering

Markeringene av Krystallnatten vokste frem på grasrotnivå og var ofte initiert av den antirasistiske bevegelsen. Hele det politiske landskapet i Norge har imidlertid vært involvert og tilstede på markeringene i varierende grad gjennom perioden. Markeringenes plassering i den kollektive erindringen synliggjør hvordan fortidens symbolske innhold og budskap kan bli gjenstand for en vesentlig debatt i samtiden. I forbindelse med Krystallnattmarkeringene har denne debatten ved flere anledninger omhandlet hvilke holdninger og politiske standpunkt man skal ha for å ha ”rett” til å markere og minnes Krystallnatten, samt hvordan og hvorvidt minnet om Krystallnatten i det hele tatt skal være en del av debatten rundt konflikten i Midtøsten. Som et resultat av denne ”forhandlingen” (og andre forhold) ble SOS Rasisme etter hvert en stadig mindre aktør og mistet legitimitet som arrangør av markeringen.

Markeringene har gjerne minnet om politiske demonstrasjonsdager i kategori med 8. mars og 1. mai, og har gjennom hele perioden hatt sitt ankepunkt i den antirasistiske

³⁶⁹ https://www.facebook.com/events/596558047193487/?active_tab=discussion 11.2.2018, <http://www.dagen.no/Nyheter/HOLOCAUST/J%C3%B8der-i-Bergen-valgte-privat-krystallnattmarkering-409479> 11.2.2018, Veland, Jarle ”Krystallnatt uten jødefokus”, Bergens Tidende: 19.11.2016

³⁷⁰ Undertegnede var tilstede under det siste planleggingsmøtet for markeringen av Krystallnatten i 2017. Her ble det blant annet diskutert hvordan man kunne imøtekomme tidligere kritikk, samt inkludere hele det politiske spekteret og andre organisasjoner i sivilsamfunnet.

³⁷¹ Pedersen, Marte Mjøs ”Aldri mer nazisme – sammen er vi sterkere”, Bergensavisen: 9.11.2017

³⁷² Appellene her ble holdt ved Sosialistisk ungdom, Rød Ungdom og Unge Høyre, men alle partier var invitert: <https://www.facebook.com/events/285222131989191/> 30.8.2018.

³⁷³ Intervju Rita Abrahamsen og Henriette Kahn 2.6.2018; Intervju Ralph Buchmann 2.6.2018

bevegelsen og arbeidet mot diskriminering og fordommer i samtiden. Markeringene i Oslo og Bergen foregår fremdeles i brytningspunktet mellom en politisk demonstrasjon og minnemarkering, og er i mindre grad enn de andre markeringene som er analysert i denne oppgaven preget av ritualisering. Likevel har markeringene vist seg som viktige forhandlings- og transaksjonsarena for den kollektive erindringen, og er gode eksempler på hvordan fortellingen om fortiden kan brukes for å oppnå politiske mål i samtiden.

I 2018 er det 80 år siden hendelsene 9. november. Følger vi ekteparet Assmanns tidslinje er vi dermed på vei over i den kulturelle erindringens tid, hvor den kollektive erindringen vil etablere et mer eller mindre permanent uttrykk. Samtidig har markeringene de siste årene skapt stadig mindre debatt og samtidig distansert seg fra den politisk betente debatten rundt konflikten i Midtøsten. At norske myndigheter de senere år i større grad har tatt del i markeringene vitner om at de i dag representerer et etablert og akseptert narrativ, og bidrar med dette til å understreke et etablert kollektivt moralsk fellesskap.

5. Den internasjonale Holocaustdagen

Den 27. januar 1945 inntok sovjetiske tropper den nazistiske konsentrasjons- og dødsleiren Auschwitz-Birkenau like utenfor Krakow i Polen. I leiren møtte de 7000 avmagrede, syke og døende mennesker. Bare noen dager i forveien hadde 66 000 fanger blitt evakuert fra leiren på de såkalte dødsmarsjene mot vest. Leiren var i utgangspunktet en gammel polsk militærleir som, av den tyske okkupasjonsmakten, ble tatt i bruk for polske politiske fanger etter invasjonen i 1939. Etter en utvidelse i 1941-1942 ble leiren sentrum for utryddelsen av de europeiske jødene og det regnes at rundt 1,1 millioner mennesker endte sine liv i leiren, hvorav rundt 900 000 var av jødisk opprinnelse. Alle de 773 deporterte norske jødene var innom leiren og de langt fleste av disse, 738 mennesker, ble enten myrdet eller døde som en konsekvens av forholdene de møtte.³⁷⁴ Auschwitz har for ettertiden blitt stående som symbolet på den nazistiske utryddelsespolitikken, og leirens frigjøringsdag 27. januar har fått tilnavnet Holocaustdagen. Det følgende kapittelet er en analyse av hvordan denne minnedagen har blitt utformet og implementert i Norge.

5.1 En samlende internasjonal minnekultur

På 1990-tallet befant Europa seg i en omfattende geografisk og politisk omstrukturering. Etter Sovjetunionens fall skulle øst-europeiske stater, som gjennom hele etterkrigstiden hadde vært underlagt autoritært styre inkluderes i et samlet Europa. Nye geografiske landegrenser ble tegnet på det europeiske kartet, og de nye statene skulle etablere fungerende demokratier. Samtidig så man under krigene på Balkan at etnisk rensing, krigsforbrytelser og folkemord ikke bare tilhørte fortiden, men også var en del av samtiden. I forlengelsen av dette trekker Levy og Sznajder frem at behovet for å hindre et fremtidig Holocaust la grunnlaget for en offisiell europeisk erindringspraksis, hvor en refleksjon rundt statens rolle og bidrag under Holocaust var ønsket.³⁷⁵

Under statsminister Göran Persson ble det i Sverige i 1997 utgitt en rapport som viste at en stor andel svenske ungdommer tvilte på at Holocaust hadde funnet sted.³⁷⁶ Rapporten førte til det svenske initiativet *Levande historia*, som blant annet gav ut boken *Om dette må ni berätta*.³⁷⁷ Det følgende delkapitlet undersøker de nasjonale og internasjonale politiske

³⁷⁴ Bruland, 2017: 365

³⁷⁵ Levy og Sznajder, 2002: 100

³⁷⁶ Bäckstedt, Eva "Forskare kartlade elevers osäkerhet om judeutrotningen", Svenska Dagbladet: 13.6.1997

³⁷⁷ <https://www.levandehistoria.se/om-oss/hur-arbetar-vi/historia> 1.8.2018

føringene som førte til at Holocaustdagen ble initiert og etter hvert innført som et felles europeisk prosjekt.

5.1.1 Holocaustdagen som internasjonalt ansvar

Ut fra initiativet *Levande historia* ble ”Task Force for International Co-operation on Holocaust Education, Remembrance and Research” (ITF) opprettet i 1998.³⁷⁸ ITF skiftet senere navn til International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) og har 31 medlemsland i 2018. Som overnasjonal organisasjon og nettverk har IHRA som mål å styrke ”the moral commitment of societies and to combat growing Holocaust denial and antisemitism”. Med dette tilbyr IHRA kunnskap og ressurser for at man som stat skal kunne arbeide mot en fremtid uten Holocaustfornektelse og antisemittisme.³⁷⁹ Norge har vært medlem av IHRA siden 2003,³⁸⁰ og et kriterium for å oppnå medlemskap i IHRA er blant annet at kandidatland kritisk skal undersøke egen fortid og rolle i Holocaust.³⁸¹ Den kritiske selvrefleksjonen begrunnes med at dersom man skal arbeide mot en fremtid hvor Holocaust ikke kan skje igjen, må man ha en kunnskap om egen (problematiske) fortid. Det skal med andre ord etableres et narrativ hvor eget ansvar i forbindelse med jødeforfølgelsene og Holocaust utforskes og synliggjøres. Det er nettopp dette narrative som, i Reitans analyse av Holocausts rolle i minnekulturen, blir definert som en ”skylddiskurs”.

Etter opprettelsen av ITF i 1998 sluttet flere land seg til og det ble produsert en erklæring som understreket at undervisning, minnepraksis og forskning på Holocaust er viktig for å ”lære” av historien.³⁸² Dokumentet dannet bakgrunnen for initiativet: *The Stockholm International Forum on Holocaust Education, Remembrance and Research* (Stockholmkonferansen),³⁸³ som igjen produserte Stockholm-deklarasjonen. Deklarasjonen definerer Holocaust som en unik historisk hendelse og kunnskap om denne blir trukket frem som essensielt for å forhindre at slike overgrep kan skje i fremtiden. Deklarasjonen insisterer dermed på Holocausts universelle og evige relevans.³⁸⁴

³⁷⁸ <http://www.government.se/49b72c/contentassets/66bc8f513e67474e96ad70c519d4ad1a/the-stockholm-international-forum-conferences-2000-2004> 10.3.2018

³⁷⁹ <https://www.holocaustremembrance.com/index.php/about-us> 28.8.2018

³⁸⁰ <http://2015.holocaustremembrance.com/node/251> 5.2.2018

³⁸¹ <https://www.holocaustremembrance.com/about-us/membership-criteria> besøkt 18.1.2018

³⁸² <http://www.dccam.org/Projects/Affinity/SIF/DATA/2000/page879.html> besøkt 16.1.2018

³⁸³ <http://www.dccam.org/Projects/Affinity/SIF/DATA/2000/page879.html> besøkt 16.1.2018

³⁸⁴ <http://www.dccam.org/Projects/Affinity/SIF/DATA/2000/page1192.html> Stockholmdeklarasjonen besøkt 16.1.2018

Deklarasjonen understreker videre at Holocaust må være integrert i en global kollektiv erindring, fordi en refleksjon rundt heltene, ofrene og overgriperne, kan bli en inngang til å forstå de ”menneskelige evnene til godhet og ondskap”. Deklarasjonen oppfordrer videre til ”appropriate forms of Holocaust remembrance, including an annual Day of Holocaust Remembrance”.³⁸⁵ Oppfordringen om innføringen av en minnedag for å markere Holocaust ble senere videreført i Europarådets ministerkomitemøte i oktober i 2001.³⁸⁶ Deklarasjonen i seg selv er et politisk manifest som stadfester at Holocaust skal utgjøre en vesentlig del av en kollektiv minnepraksis og erindring. Disse føringene synliggjør et ønske om etableringen av et overnasjonalt moralsk fellesskap med Holocaust som bakgrunn.

I 2005 ble den 27. januar også av FN anerkjent som den internasjonale Holocaustdagen. I argumentasjonen for etableringen av minnedagen ble det understreket at Holocaust som historisk hendelse og folkemord ”will forever be a warning to all people of the dangers of hatred, bigotry, racism and prejudice”.³⁸⁷ Med dette har flere fremtredende overnasjonale organisasjoner og institusjoner fremhevet Holocausts symbolske og moralske rolle i arbeidet mot en bedre fremtid. Det var imidlertid ikke disse internasjonale føringene alene som førte til at Norge den 27. januar 2002 markerte Holocaustdagen for første gang.

5.1.2 Innføringen og utformingen av Holocaustdagen i Norge

Natt til 27. januar 2001 ble 15 år gamle Benjamin Hermansen fra Holmlia utenfor Oslo, drept av nynazister i et rasistisk motivert drap.³⁸⁸ Rasismen i drapet førte til store reaksjoner og i dagene som fulgte ble det arrangert store minnemarkeringer, antirasistiske fakkeltog og konserter rundt omkring i landet.³⁸⁹ I tillegg til å inspirere til engasjement blant befolkningen, fikk drapet også konsekvenser i Norges politiske landskap. I spørretimen på Stortinget den 7. februar 2001 stilte daværende leder for KrF, Kjell Magne Bondevik, spørsmål til daværende statsminister, Jens Stoltenberg, om å ta initiativ til å innføre 27. januar som en årlig minnedag i Norge ”som en jevnlig påminnelse om den historiske ugjerning og

³⁸⁵ <http://www.dccam.org/Projects/Affinity/SIF/DATA/2000/page1192.html> Stockholmdeklarasjonen besøkt 16.1.2018

³⁸⁶ COUNCIL OF EUROPE COMMITTEE OF MINISTERS Recommendation Rec(2001)15 on history teaching in twenty-first-century Europe (Adopted by the Committee of Ministers on 31 October 2001 at the 771 st meeting of the Ministers’ Deputies) tilgjengelig via <https://www.coe.int/en/web/history-teaching/> 18.8.2018

³⁸⁷ <https://www.un.org/en/holocaustremembrance/docs/res607.shtml>: Resolution adopted by the General Assembly on the Holocaust Remembrance (A/RES/60/7, 1 November 2005), 18.1.2018

³⁸⁸ <http://www.benjaminsminnefond.no/benjamin> 16.4.2018

³⁸⁹ NTB ”Historisk protest mot rasisme”, NTB: 1.2.2001

som ledd i arbeidet mot rasisme”. Minnedagen ble samtidig eksplisitt knyttet til drapet på Benjamin Hermansen halvannen uke tidligere.³⁹⁰

I Stortingsmelding nr. 36 (2002-2003) ”Noregs deltaking i Europarådet i 2002” fulgte den norske staten opp initiativet med å slå fast at dagen skulle markeres i Norge, og markeringen av Holocaustdagen ble gjennomført for første gang i 2002. Samtidig ble det uttrykt et ønske om at norske skoler også skulle markere dagen.³⁹¹ Utdeling av Benjaminprisen til minne om Benjamin Hermansen ble for første gang gjennomført i 2003 og prisutdelingen ble lagt til Holocaustdagen, 27. januar. Benjaminprisen går til en skole ”som har markert seg i arbeidet mot rasisme og diskriminering”.³⁹² Holocaustdagen skal dermed, i en norsk kontekst, minnes både utryddelsen av rundt seks millioner jøder under andre verdenskrig og det rasistiske drapet på Benjamin Hermansen. Ved at Benjaminprisen blir utdelt denne dagen, knyttes også Holocaustdagen til det antirasistiske arbeidet i Norge.

5.2.3 Holocaustdagen som obligatorisk minnedag

I *Handlingsplan mot rasisme og diskriminering (2002-2006)* ble det slått fast at ”For å styrke det holdningsskapende arbeidet, skal dagen for avslutning av holocaust (27. januar) markeres i skolen hvert år”.³⁹³ Minnedagen ble, i tillegg til å være knyttet til det antirasistiske arbeidet, også knyttet til ”holdningsskapende” arbeid. I dette ligger det en forståelse av at markeringen av dagen er viktig i dannelsesprosessen som elever gjennomgår i løpet av årene i grunnskolen. I januar 2011, fem år etter handlingsplanens avslutning, ble rapporten ”Det kan skje igjen – rapport fra Kunnskapsdepartementets arbeidsgruppe om antisemittisme og rasisme i skolen” overlevert daværende kunnskapsminister, Kristin Halvorsen.. Rapporten poengterte at da *Handlingsplan mot rasisme og diskriminering* løp ut i 2006, forsvant også skolenes forpliktelse til å markere Holocaustdagen. Rapporten understreket imidlertid at skolene fremdeles ble oppfordret til å markere dagen og foreslo videre at markeringen av Holocaustdagen igjen skulle gjøres obligatorisk i skolen. I oppfordringen lå det også en idé om at markeringen av Holocaustdagen ville bidra i det pedagogiske arbeidet mot rasisme og

³⁹⁰ <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Referater/Stortinget/2000-2001/010207/ordinarsporretime/1/> besøkt 20.1.2018

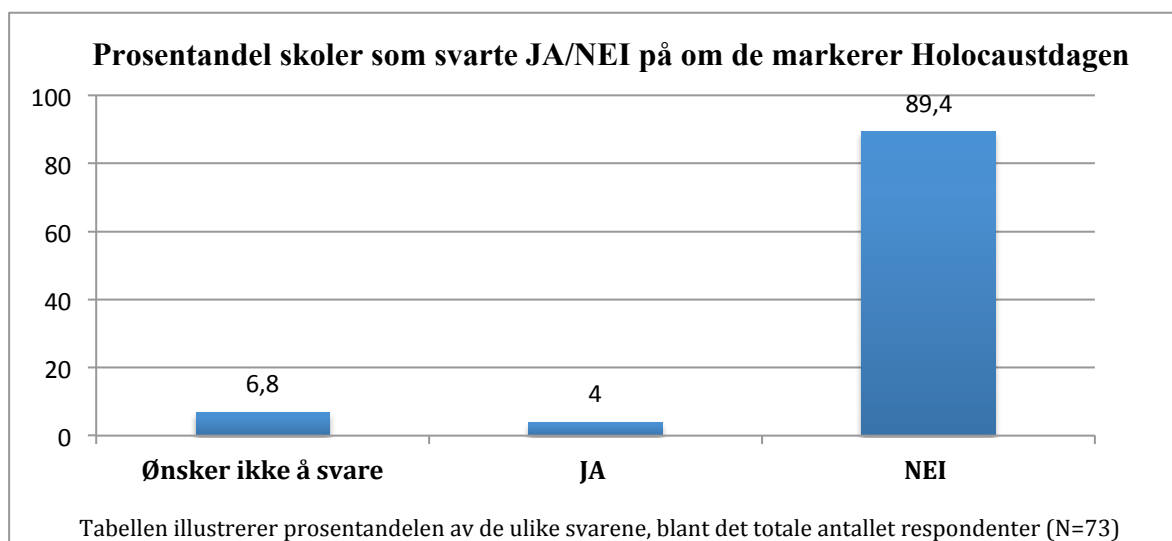
³⁹¹ <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-36-2002-2003-/id586025/?q=holocaust&ch=5> : St.meld. nr. 36 (2002-2003):

³⁹² <https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-50-2002-2003-/id403105/?q=holocaust&ch=3> St.meld. nr. 50 (2002-2003) Nordisk samarbeid, kap. 3

³⁹³ <https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/kilde/krd/pla/2002/0001/ddd/pdfv/157060-handlingsplan.pdf>

antisemittisme i skolen.³⁹⁴ I regjeringens *Handlingsplan mot antisemittisme 2016-2020* er imidlertid ikke Holocaustdagen tilstede, hverken som oppfordring eller obligatorisk minnedag.³⁹⁵

Innenfor rammene av denne oppgaven har jeg ikke hatt anledning til å undersøke hvorvidt markeringen av Holocaustdagen ble gjennomført i norske skoler i den ”obligatoriske” perioden mellom 2002 og 2006, men en forespørsel ble sendt til 117 ungdomsskoler i Oslo, Trondheim og Bergen med anmodning om å svare enkelt JA/NEI på spørsmål rundt hvorvidt minnedagen markeres i dag. Av disse responderte totalt 73, altså litt i overkant av halvparten av skolene. Dette innebærer at det må tas høyde for en viss feilmargin, men trekker man ut Bergen, hvor hele 21 av 25 ungdomsskoler responderte, og 19 av 21 svarte NEI på spørsmålet, bekrefter dette trenden i det totale bildet. Funnene er illustrert i tabellen under.

Til tross for at skolen ved flere anledninger ble trukket frem som sentral i implementeringen av minnedagen, synliggjør tabellen at det er et marginalt antall skoler som i dag har en aktiv relasjon til Holocaustdagen. Hvorfor ikke minnedagen har etablert seg i norske skoler har jeg ikke hatt anledning til å undersøke videre her, men kan tenkes å ha ulike årsaker. Blant annet en endring i pedagogisk og didaktisk tilnærming til læring og dannelse med eksempelvis innføringen av nye lærere reformer, en presset timeplan, et overveldende antall prosjekter og føringer på skolen, eller en forståelse av at dagen som sådan ikke vil kunne ha

³⁹⁴ Eidsvåg, Inge m.fl. ”Det kan skje igjen – rapport fra Kunnskapsdepartementets arbeidsgruppe om antisemittisme og rasisme i skolen” s: 45

³⁹⁵ <https://www.regjeringen.no/contentassets/16f1826b438748f1991b606f0b194ea6/8041-handlingsplan-antisemittisme-7k.pdf> 30.1.2018

de tiltenkte funksjonene. Selv om dagen i liten grad markeres i norske skoler, blir den markert på andre måter i både Oslo, Trondheim og Bergen, og andre steder i landet.

5.2 Markeringen på Akershuskaia i Oslo

Til tross for at markeringene av Holocaustdagen er innført i en ”top-down”-struktur, via det offentlige Norge, har markeringene fått ulik utforming i de forskjellige byene. Siden 2002 har Holocaustdagen blitt markert på initiativ fra den norske regjeringen, via Holocaustsenteret (HL-senteret)³⁹⁶ ved minnesmerket over de deporterte jødene på Akershuskaia.³⁹⁷ Allerede i talen ved den første offisielle markeringen av Holocaustdagen synliggjorde daværende statsminister Kjell Magne Bondevik en samtidig presedens for markeringen både i en nasjonal og global kontekst. Han understreket at ”Forfølgelsene i Nazi-Tyskland er ikke fenomener som begrenser seg til Tyskland eller til midten av forrige århundre. Folkemordene i Kambodsja, Bosnia Herzegovina, Rwanda og Kosovo viser at mennesker ikke uten videre lærer av fortiden.”. Han snakket videre om utfordringer knyttet til rasisme og diskriminering og at dette på langt nær var uttrykket i Norge.³⁹⁸

Med dette synliggjøres de samme forståelsene av minnedagens relevans og verdi i samfunnet som ble trukket frem både i Stockholmserklæringen og den påfølgende stortingsmeldingen hvor kunnskap og minnet om Holocaust skal bidra til å bygge en bedre fremtid. Dette delkapittelet ser nærmere på den offisielle markeringen i hovedstaden.

5.2.1 De første årene på Akershuskaia

I 2004 holdt daværende stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet og leder av forsvarskomiteén, Marit Nybakk, tale på vegne av det offisielle Norge. Nybakk har tidligere uttalt seg på vegne av palestinerne rettigheter og kritisert Israels overgrep mot Palestina og hennes tilstedeværelse som taler på vegne av det offisielle Norge ble i etterkant kommentert og kritisert i Aftenposten.³⁹⁹ Kritikken av markeringen fremkom også i 2007 da daværende

³⁹⁶ HL-senteret ble opprettet på bestilling fra Stortinget i 2001 og skal både forske på, dokumentere og formidle kunnskap om folkemord og minoriteter i dagens samfunn med Holocaust som utgangspunkt <http://www.hlsenteret.no/undervisning/holocaustdagen/> 19.1.2018; Rustad, Hans ”Etablerte Holocaust-dag i kamp mot rasisme”, Aftenposten 28.01.2002.

³⁹⁷ Minnesmerket viser åtte stoler uten seter, vendt mot Oslofjorden og ”der de deporterte reiste på vei til tilintetgjørelsen”. <https://www.hlsenteret.no/gormley/> 1.8.2018

³⁹⁸ https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/tale_ved_holocaust-markering/id265493/ besøkt 19.1.2018

³⁹⁹ Mohn, Christine ”Feilinformasjon mot bedre vitende”, Aftenposten 6.2.2004; Rustad, Hans ”Svakheter ved Holocaust-markeringen”, Aftenposten 8.2.2004

Kritikken kom fra daværende leder i Norsk Forening mot antisemittisme og grunnlegger av muslimfiendtlige og høyrepopulistiske document.no, Hans Rustad. Rustad kritiserte Nybakks politiske standpunkt i forbindelse med konflikten i Midtøsten og argumenterte for at hun på denne måten var uegnet som taler på Holocaustdagen.

finansminister, Kristin Halvorsen,, holdt tale på vegne av regjeringen. I Hatikva ble det trukket frem at flere jøder som hadde deltatt under markeringen syntes at det var ubehagelig at hun skulle tale på deres vegne, med utgangspunkt i hennes standpunkt i Midtøsten-konflikten⁴⁰⁰ I Norge er det likevel bred politisk oppslutning og enighet om å markere Holocaustdagen, uavhengig av politisk standpunkt i Midtøsten-konflikten. Så nær som representanter fra alle sittende regjeringsparti fra høyre til venstre, har vært talere under markeringen på Akershuskaia.⁴⁰¹

Den 8. november 2005 sendte daværende direktør ved HL-senteret, Odd-Bjørn Fure, en konseptskisse for markering av Holocaustdagen til styret ved HL-senteret. Fure trakk frem at gjennomføringen av markeringen så langt hadde vært preget av ”improvisering, med prøving og feiling” og viste blant annet til at det i 2004 hadde blitt rettet ”delvis berettiget” kritikk mot markeringens utforming.⁴⁰² Han beskrev videre to formål med markeringen, hvorav det ene var å minnes ”de som ble drept eller omkom under Shoah (Holocaust) og alle grupper som var ofre for nasjonalsosialismens utryddelsespolitikk”. Det andre formålet for markeringen var å fremheve kritiske refleksjoner rundt de mekanismene og prosessene som dannet utgangspunkt for at Holocaust kunne finne sted.⁴⁰³ Erindringen hadde med dette både en eksistensiell og en politisk funksjon.

Fure understreket videre at den jødiske opplevelsen under Holocaust burde stå i sentrum under markeringen, da det var kun denne befolkningsgruppen som ble deportert fra Norge med tilintetgjørelse som formål. Markeringen av den internasjonale Holocaustdagen fikk dermed en nasjonal forankring, både med utgangspunkt fortellingen om de norske jødene, men også i valget av deportasjonsstedet på Akershuskaia som utgangspunkt for markeringen. Fure understreket videre at også ”[d]e fysiske og psykiske uhelbredelige sykkel og sigøynere” burde være sentrale under markeringen. Noe han begrunnet med at disse minoritetsgruppene også ble drept på rasebiologisk grunnlag under nazistisk herredømme. Utover disse foreslo Fure et rotasjonssystem for følgende grupper: Homoseksuelle, Jehovas

Han kritiserte videre Holocaustdagens kobling til det antirasistiske arbeidet, og synliggjør med dette en ytterliggående stemme mot det som i realiteten er bred konsensusbasert politikk.

⁴⁰⁰ Eks 2007: Hercz, Imre ”Trekk deg, Kristin Halvorsen” Aftenposten: 25.1.2007, Hatikva nr. 1. 2006: 46

⁴⁰¹ Representanter for Høyre, Arbeiderpartiet, SV og Fremskrittspartiet har talt under markeringen. Venstre og Senterpartiet har sittet i regjering etter 2002, men har ikke hatt representanter som har talt under markeringen.

⁴⁰² Dette var blant annet en henvisning til kritikken som ble løftet frem i Aftenposten.

⁴⁰³ Fure, Odd-Bjørn ”Konsept om HL-senterets markering av Den Internasjonale Holocaustdagen – 27. januar” 8.11.2005 (interndokument)

Vitner⁴⁰⁴, de politiske fangene og Romanifolket. Foruten jødene inkluderte han dermed en rekke grupper i minnedagens erindringspraksis, både grupper som ble systematisk forfulgt med utryddelse som formål, men også grupper som av ulike årsaker ble ansett som fiender av det tredje riket.

5.2.2 Minnedagen etableres som tradisjon

De følgende årene etablerte markeringen på Akershuskaia den utformingen som deretter har blitt stående: en statsråd eller stortingsrepresentant holder tale på vegne av det offentlige Norge;⁴⁰⁵ skoleelever som har deltatt på undervisningsopplegget i regi av HL-senteret tenner fakler⁴⁰⁶; barn fra den jødiske skolen i Oslo leser opp navn på noen av dem som ble deportert;⁴⁰⁷ representanter for jøder, rom og funksjonshemmede holder appeller, samt at representanter for de tidligere overnevnte gruppene inviteres til å holde appeller. I tillegg inneholder markeringen som regel et kulturelt innslag eksempelvis sang eller diktopplesning. De siste årene har kantor i DMT avsluttet seremonien med El Maley Rakhamin.⁴⁰⁸ I etterkant av markeringen på kaia blir det holdt en samling i Fanehallen på Akershus Festning med korte foredrag, kunstneriske innslag og servering av suppe.⁴⁰⁹ HL-senteret utvikler også i anledning Holocaustdagen undervisningsopplegg hvor noen skoler i Osloregionen inviteres til å delta på selve dagen. Undervisningsopplegg fra 2015 og fremover, er tilgjengelig via HL-senterets nettsider, slik at også andre skoler skal kunne benytte seg av tilbudet.⁴¹⁰

⁴⁰⁴ Representanter for Jehovas vitner ble i utgangspunktet invitert, men ønsket ikke å delta på markeringen: Epost Kari Amdam 10.7.2018

⁴⁰⁵ 2002: Statsminister Kjell Magne Bondevik, 2003: Jens Stoltenberg, 2004: Stortingsrepresentant Marit Nybakk 2005: Kommunalminister Erna Solberg, 2006: Utenriksminister Jonas Gahr Støre, 2007: Finansminister Kristin Halvorsen, 2008: Minister for forskning og høyere utdanning, Tora Aasland, 2009: statssekretær i justisdepartementet Terje Moland Pedersen, 2010: Justisminister Knut Storberget, 2011: konstituert barne-, likestillings- og inkluderingsminister Tora Aasland, 2012: Statsminister Jens Stoltenberg, 2013: Justis- og beredskapsminister Grete Faremo, 2014: Kunnskapsminister Torbjørn Røe Isaksen, 2015: Kommunal- og moderniseringsminister Jan Tore Sanner, 2016: Statsminister Erna Solberg, 2017: Finansminister Siv Jensen, 2018: Integreringsminister Jan Tore Sanner

⁴⁰⁶ Epost Benjamin Geissert 9.7.2018: Elevene som deltar på undervisningen har siden 2015 også deltatt under markeringen på kaiaen.

⁴⁰⁷ Hatikva nr. 1 2017: 17

⁴⁰⁸ Epost Kari Amdam 10.7.2018

⁴⁰⁹ Odd-Bjørn Fure skriver i "Konsept om HL-senterets markering av Den Internasjonale Holocaustdagen – 27. januar" 8.11.2005 (interndokument) at arrangementet i etterkant av markeringen ble holdt for første gang i 2004 i lokalene til Oslo militære samfund. Eksempel på innslag i Fanehallen: 2013: Foredrag v/ Mads Tangestuen (JMO) og diktlæsning ved Jan Erik Vold <https://www.hlsenteret.no/arrangementer/2013/27-januar.html> (11.7.2018); 2014: Foredrag v/ Håkon Harket <https://www.hlsenteret.no/arrangementer/2014/27-januar.html> (11.7.2018); 2016: Foredrag v/ Bjørn Westlie, sang v/ Dissimilis <https://www.hlsenteret.no/aktuelt/2016/den-internasjonale-holocaustdagen-markeres-for-15.html> (11.7.2018)

⁴¹⁰ <https://www.hlsenteret.no/undervisning/holocaustdagen/> (11.7.2018) Epost Benjamin Geissert 10.7.2018

Kverndokk fant i sin analyse av markeringene av Holocaustdagen i Norrköping i 2003 at minnemarkeringene, som han selv deltok på, var ritualiserte, forutsigbare og emosjonelt sterke. Han avdekket at det verdigrunnet som ble formidlet under markeringen var allment akseptert og utfordret ikke på noen måte deres verdisyn eller virkelighetsoppfattelse. Han stiller i forlengelsen av dette spørsmålsteget ved om markeringen har noen verdioverførende betydning og potensiale for å skape nye handlingsnormer med dette utgangspunktet. Han trekker videre frem at markeringen i seg selv ikke skaper politisk handlekraft fordi denne blir ”reduert til et formidlingspunkt mellom de fortidige erfaringene og de fremtidige forventningene”. Videre kritiserer Kverndokk at svenske myndigheter på ingen måte ble utfordret til politisk endring under markeringen, men at det i større grad var individet som ansvarliggjøres for å bygge en bedre fremtid. Han avsluttet med å konkludere ned at minnedagen her ble redusert til et mål i seg selv, og dermed ikke hadde noen videre funksjon enn å vise frem allment aksepterte verdier.⁴¹¹

Kverndokks kritikk berører spørsmålet om hvilken funksjon Holocaustdagen egentlig skal ha. Innledningsvis synliggjorde jeg at Holocaustdagen oppstod i kjølvannet av en periode med store omveltninger, hvor arbeidet med å etablere et sterkt og sammenknyttet Europa var i gang. Å markere den internasjonale Holocaustdagen skulle i dette arbeidet understreke at europeerne deler en felles fortid, som man forhåpentligvis skulle lære av, for å sammen skape en bedre fremtid. Som diskutert tidligere poengterer Connerton at ritets funksjon er å være en forum for traderingen av den kollektive erindringen. Ritets formaliserte og performative utforming fordrer dermed en bekreftelse og videreføring av allerede eksisterende normer, og bidrar i forlengelsen av dette til å opprettholde og skape solidaritet og fellesskap. Holocaustdagens opprinnelige intensjon var jo, som synliggjort, nettopp å understreke eksisterende, overnasjonale og felles verdigrunnlag. I forlengelsen av dette kan det argumenteres for at markeringen i Norrköping, ut fra Kverndokks analyse, oppfylte denne intensjonen.

For å undersøke hvilke narrativ og budskap som formidles i forbindelse med markeringen av Holocaustdagen på Akershuskaia har jeg gjennomgått talene som er holdt av statsrådene i perioden. Talene holdt i forbindelse med minnemarkeringer havner i den retoriske grunnsjangeren *epideiktisk* tale og videre i kategorien *minnetale*. De har som hensikt å fremheve og rose den eller de som minnes, og det medfølger forventinger om talens innhold, som ikke har til hensikt å være kontroversiell, men heller understreke konvensjoner.

⁴¹¹ Kverndokk i Amundsen m.fl., 2006: 195-197

Den skiller seg dermed fra den *forensiske* talen, som har som hensikt å avdekke ”sannheter” om fortiden, og den *deliberative* talen, som har til hensikt å overbevise.⁴¹² En analyse av talene på Akershuskaia kan dermed synliggjøre talerens opplevelse av hva som er kjernen i erindringen, og hvilke verdier som skal legges i minnet om Holocaust. Med mindre disse talene har skapt store reaksjoner i ettertid, vil det også være naturlig å konkludere med at talerne traff publikums forventninger.

Med utgangspunkt i talene holdt av daværende Utenriksminister Jonas Gahr Støre i 2006, daværende Kommunal- og moderniseringsminister Jan Tore Sanner i 2015 og finansminister Siv Jensen i 2017, vil jeg fremheve gjentakende formuleringer og budskap som har blitt formidlet i denne perioden. Talene ble holdt av representanter for regjeringen med bakgrunn Arbeiderpartiet, FrP og Høyre, altså fra hver fløy i den norske politikken. Selv om det er enkelte tematiske variasjoner er talene påfallende like og det nasjonale Holocaust, og utryddelsen av de norske jødene fremheves i alle talene.

Støre (2006) poengterte videre at ”de som gjennomførte deportasjonen, de som laget listene, de som ordnet rekkene, de som kjørte bilene som hentet dem – de var nordmenn”, og synliggjorde med dette at i tillegg til å ha norske ofre for Holocaust, har den norske fortiden også norske overgripere som var delaktig i dette.⁴¹³ Perspektivet med nordmenn som overgripere har blitt uttrykt i flere av talene norske statsråder har holdt på Akershuskaia, men følger ingen lineær trend hvor perspektivet har blitt mer eller mindre synlig gjennom årene.⁴¹⁴ Hvordan kan fortellingen om norske overgripere i fortiden skape grunnlaget for moralske fellesskap? Som diskutert i teorikapitlet kunne dette ikke bli en del av det tradisjonelle motstandsnarrativet som var en viktig del av gjenoppbyggingsfasen etter krigen.

Likevel vil jeg påstå at perspektivet i disse talene bidrar til konstitueringen av moralske fellesskap ved å fokusere på utfordringer i samfunnet. Utfordringer som må motarbeides nettopp for at ikke dagens nordmenn skal gjøre de samme feilene som fortidens nordmenn gjorde. Støre formulerte dette slik i 2006: “La oss ta dette ansvaret sammen. La oss dele refleksjonene og styrke engasjementet, til minne om ofrene og deres lidelser, til inspirasjon for det utrettelige arbeidet for økt respekt, toleranse og menneskeverd”.⁴¹⁵ Talene har derfor som intensjon å skape et samhold som kan virke forsterkende og solidarisk vet at

⁴¹² Grue, Jan: ”Epidiktisk retorikk”: https://snl.no/epideiktisk_retorikk 20.8.2018

⁴¹³ <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/den-internasjonale-holocaustdagen/id273215/> 15.1.2018

⁴¹⁴ Eksempler på år hvor dette ble trukket frem: 2006, 2012, 2013, 2016

⁴¹⁵ <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/den-internasjonale-holocaustdagen/id273215/2.8.2018>

man kollektivt ”lære[r] av historien”.⁴¹⁶ Sagt med Jensens ord i 2017: ”La oss aldri glemme å kjempe for våre felles verdier, respekt for enkeltmennesket og demokratiet, respekt for ytringsfrihet og religionsfrihet. Holocaust er det mørkeste kapitlet i Europas historie. Vi må bidra til å holde minnene i live og lære av historien”.⁴¹⁷ Talene har til felles at de trekker frem og understreker verdier som må fremelskes og næres, hvor blant annet arbeid mot fremmedfrykt, rasisme og hatefulle ytringer frekkes frem.⁴¹⁸ ”Men i et liberalt samfunn står også vi også opp for de verdiene vi ønsker å bygge samfunnet på, vi går foran som gode eksempler og vi tar til motmæle mot rasisme og hatprat rettet mot minoriteter”.⁴¹⁹ Med dette definerer og fremhever hver enkelt tale positive trekk ved Norge og nordmenn, som bidrar til å forsterke en positiv nasjonal identitet.

5.2.3 Den norske stat beklager Holocaust

Den 6. januar 2012 sendte daværende stortingsrepresentant for Krf, Hans Olav Syversen, et skriftlig spørsmål til daværende statsminister Jens Stoltenberg om Holocaustdagen samme år kunne benyttes til å gi norske jøder en offentlig beklagelse for det norske statsapparatets bidrag til Holocaust.⁴²⁰ Spørsmålet fikk i etterkant en viss dekning i pressen⁴²¹ og Stoltenberg gav sitt skriftlige svar den 13. januar 2012, hvor han understreket at han ville ” snakke om situasjonen for norske jøder under 2. verdenskrig”.⁴²² Under markeringen sa Stoltenberg i sin tale at ”Uten å frata nazistene ansvaret, er det tid for å se at politifolk og andre nordmenn deltok i arrestasjoner og deportasjoner av jøder. Jeg finner det i dag riktig å uttrykke vår dype beklagelse over at dette kunne skje på norsk jord”.⁴²³

Talen ble kommentert i flere norske papiraviser dagen etterpå, og de langt fleste applauderte statsministerens beklagelse.⁴²⁴ Beklagelsen blir av Reitan sett som et ledd i

⁴¹⁶ Uttrykke ”lære av historien” ligger implisitt i alle talene som her er undersøkt og er eksplisitt uttrykk i 2002, 2006,2012,2015,2016,2017

⁴¹⁷ <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/markering-av-den-internasjonale-holocaustdagen/id2537747/ 2.8.2018>

⁴¹⁸ <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/markering-av-den-internasjonale-holocaustdagen/id2537747/ ;>

[https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/markering-av-den-internasjonale-holocaustdagen/id2364180/;](https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/markering-av-den-internasjonale-holocaustdagen/id2364180/)

<https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/den-internasjonale-holocaustdagen/id273215/ 2.8.2018>

⁴¹⁹ <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/markering-av-den-internasjonale-holocaustdagen/id2364180/ 2.8.2018>

⁴²⁰ <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Sporsmal/Skriftlige-sporsmal-og-svar/Skriftlig-sporsmal/?qid=52334> 27.1.2018

⁴²¹ Våge, Ingjerd og Bjåen, Bjørgulv K. ”Ber Jens si unnskyld til jødene”, Vårt Land 11.1.2012; Våge, Ingjerd ”Stoltenberg skriver på jødetale”, Vårt Land: 14.1.2012; Syversen, Hans Olav ”Det norske Holocaust”, Dagen: 27.1.2012

⁴²² <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Sporsmal/Skriftlige-sporsmal-og-svar/Skriftlig-sporsmal/?qid=52334> besøkt 27.1.2018

⁴²³ <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/minnemarkering-pa-holocaustdagen/id670621/> 3.1.2018

⁴²⁴ Se for eksempel: Hegtun, Halvor ”Men det var nordmenn som arresterte. Og det var nordmenn som kjørte bilene”, Aftenposten: 28.1.2012 Møller, Iselin Stalheim ”Glad for beklagelse”, Dagsavisen: 28.1.2012 Weibye,

utviklingen av ”skylddiskursen” hvor det offentlige oppgjøret med den problematiske fortiden fremheves i en beklagelse. Reitan fant videre at Stoltenberg, i talen fra 2012, resirkulerte formuleringer som Jonas Gahr Støre hadde benyttet i forbindelse med åpningen av HL-senteret i 2006. Han sikter med dette blant annet til henvisningen til ”de som kjørte bilene”, en formulering som forøvrig også ble uttrykt av Støre, som vist, i forbindelse med markeringen av Holocaustdagen i 2006. Reitan konkluderte med at gjenbruken av disse formuleringene vitner om ”et stabilt og offisielt norsk hovedbudskap om skyld”.⁴²⁵ Likevel fremkommer det, ved en gjennomgang av talene som er holdt på Akershuskaia på Holocaustdagen, at dette skyldperspektivet langt fra vært en del av det uttrykte narrative gjennom hele perioden. Fortellingen om norske overgripere har vært tilstede ved flere av markeringene, men utgjør på ingen måte ”hovedbudskapet”, og det kan heller ikke spores en lineær utvikling av dette selvkritiske perspektivet, hverken mot mer eller mindre tilstedeværelse av dette narrative.

5.2.4 Oppsummering

I hovedstaden markeres Holocaustdagen i regi av HL-senteret. Til tross for at markeringen ble gjennomført for første gang i 2002 fremstår den 16 år senere som en ritualisert tradisjon og følger en fast struktur med en forutsigbar og lite varierende språkbruk. Markeringen oppstod i et omveltende europeisk landskap med nye utfordringer og behovet for et felles grunnlag og minnekultur, i forlengelsen av dette ligger det internasjonale føringer og incentiver for at markeringen av minnedagen skal gjennomføres. Markeringen videre i overgangen mellom den kommunikative og kulturelle erindringsfasen hvor HL-senteret (som ekspert) har fått ansvaret for å forvalte denne delen av den kollektive erindringen. Markeringene har i liten grad skapt debatt og synliggjør at Holocausts symbolske mening og budskap, slik det har blitt formidlet under markeringen, i stor grad er akseptert og lite utfordret.

Markeringens utspring i de øverste nasjonale og internasjonale myndigheter gir markeringen legitimitet og bidrar til etableringen av moralske fellesskap. Av de markeringene som undersøkes i denne oppgaven, er det først med markeringen av Holocaustdagen på

Tor ”Gir norske jøder dyp beklagelse”, Dagen: 28.1.2012, Hegtun, Halvor ”Holocaust i Norge”, Aftenposten 28.1.2012

Historiker Hans Fredrik Dahl skrev imidlertid i Dagbladet 3. februar at norske medier var for raskt ute til å akseptere statsministerens beklagelse og argumenterte for at beklagelsen ikke kunne sidestilles med en unnskyldning og en aksept for ansvaret: Dahl, Hans Fredrik ”Beklagelse eller unnskyldning til jødene?”, Dagbladet: 3.2.2012

⁴²⁵ Reitan, 2016: 199

Akershuskaia at en eksplisitt moralsk historiebruk i noen tilfeller blir førende. Markeringen følger en fastlagt rytme, og er som sådan ritualisert, selv om deltagerne under denne markeringen ikke bidrar aktivt. Selv om erindringen på den måten ikke uttrykkes fysisk blant deltagerne, skaper markeringen et moralsk erindringsfellesskap som henter sin legitimitet via deltagelsen blant de øverste norske myndigheter.

5.3 Holocaustdagen markeres i Trondheim

I Trondheim ble Holocaustdagen markert for første gang i 2002, altså samme år som markeringen på Akershuskaia startet. Her var det DJST og det nyåpnede Jødisk Museum i Trondheim som tok initiativ til markeringen,⁴²⁶ som også her ble eksplisitt knyttet til drapet på Benjamin Hermansen ett år tidligere.⁴²⁷ I den umiddelbare tiden etter drapet i 2001 ble det organisert flere spontane markeringer og demonstrasjoner rundt omkring i landet og i Trondheim gikk 5000 mennesker i fakkeltog. Dette ble avsluttet med appeller ved Cissi Klein monumentet, hvor det ble trukket en kobling mellom Holocaust, drapet på Cissi Klein i 1943 og drapet på Benjamin Hermansen i 2001.⁴²⁸ Markeringen av Holocaustdagen i Trondheim hadde dermed også opprinnelig en kobling til det antirasistiske arbeidet.

De første årene var markeringene i Trondheim på ingen måte preget av kontinuitet, men synliggjør forsøk på å finne frem til en passende utforming av minnedagen. Ulike formater ble forsøkt,⁴²⁹ og ved flere anledninger utgjorde monumentet av Cissi Klein en ramme for markeringen. I 2006 startet et samarbeid mellom DJST, Jødisk Museum og Falstadsenteret om gjennomføringen av Holocaustdagen. Det følgende delkapittelet undersøker markeringene som har blitt gjennomført i Trondheimsområdet etter dette.

5.3.1 Samarbeid mellom Det Jødiske Samfunn i Trondheim og Falstadsenteret

Falstadsenteret ble opprettet i 2000 og flyttet i 2006 inn i Falstadbygningen⁴³⁰, som under okkupasjonen hadde vært fangeleir for politiske fanger, norske jøder og internasjonale fanger både fra eksempelvis Sovjet, Danmark, Polen og Jugoslavia.⁴³¹ Senteret er i dag ett av

⁴²⁶ Thanem, R. W. "Holocaustdagen", Adresseavisen: 25.1.2002

⁴²⁷ Intervju Rita Abrahamsen og Henriette Kahn 2.6.2018

⁴²⁸ Juvik, Erling Hansen "5000 deltok i sorgens og håpets kveld", Adresseavisen: 2.2.2001

⁴²⁹ 2003: Fotoutstilling i samarbeid med Falstadsenteret, Hovde, Kari "Fotograferte ondskaper", Adresseavisen: 27.1.2003 ; 2004: Markering ved Cissi Klein statuen, med kransenedleggelse og appeller Meland, Svein Inge "Holocaust-dag", Adresseavisen: 27.1.2004; 2005: Utdeling av Benjaminprisen på Jødisk museum i Trondheim og kransenedleggelse ved Cissi Klein Monumentet, Wallum, Stian "Elevene mintes Holocaust", Adresseavisen: 28.1.2005

⁴³⁰ <http://falstadsenteret.no/historie/falstadsenteret/> 24.6.2010

⁴³¹ <http://falstadsenteret.no/historie/falstad-fangeleir/> 24.6.2018

Norges syv freds- og menneskerettighetssentre som får støtte fra Kunnskapsdepartementet for sin virksomhet med demokrati- og menneskerettighetsundervisning.

I perioden 2006-2011 markerte DJST, Jødisk museum i Trondheim og Falstadsenteret Holocaustdagen sammen. Markeringen i 2006, som fant sted på Falstad, varte fire og en halv time og inneholdt blant annet filmvisning, jødisk folkemusikk, tale ved leder av Stortingets Kirke-, utdannings- og forskningskomite, Ina M. Søreide Eriksen, samt kunstneriske innslag. Under markeringen gikk det fakkeltog til Falstadsbogen, hvor det i etterkrigstiden kom opp flere minnesmerker for de drepte fangene fra leiren.⁴³² Året etter ble markeringen, i samarbeid mellom Jødisk Museum og Falstadsenteret, holdt i Trondheim sentrum hvor blant annet Egil Mogstad holdt appell ved Cissi Klein monumentet⁴³³ med påfølgende blomsternedleggelse og foredrag ved Håkon Harket.⁴³⁴

Markeringene i samarbeidsperioden var med dette av svært ulik i karakter.⁴³⁵ Å markere på denne måten, ved å alternere mellom Falstad og Trondheim, ble utfordrende av ulike grunner. Kahn understreker at de to organisasjonene var svært forskjellige, hvor Falstad, finansiert over statsbudsjettet, hadde normal arbeidstid, men Jødisk Museum, da uten ansatte, baserte seg på frivillig kveldsarbeid. Kahn trekker videre frem at det i tillegg ble utfordrende og uforutsigbart for deltagerne å skulle reise til ulike steder hvert år.⁴³⁶ I 2011 ble det dermed arrangert to markeringer i Trondheimsregionen.

5.3.2 Markeringene på Falstad

På Falstadsenteret ble markeringen i 2011 arrangert i samarbeid med Sund Folkehøgskole, en ordning som har vedvart de følgende årene.⁴³⁷ Elevene skulle, i 2011, gjennom et firetimers opplegg, hvor de blant annet arbeidet med spørsmål om Holocaustdagens betydning for dem og samfunnet for øvrig.⁴³⁸ Med andre ord arbeidet elevene med kunnskap om Holocaust, samtidig som de arbeidet med dagens relevans i samtiden på meta-nivå. Erfaringene elevene gjorde seg i løpet av dagen ble bearbeidet og

⁴³² Nestvold, Levin "Bo og føl krigens gru", Adresseavisen: 26.1.2006

⁴³³ Notat "Markerer Holocaustdagen", Trønderavisa: 27.1.2007

⁴³⁴ Hatikva nr 4. 2006 og nr 1.2007 s.19

⁴³⁵ Markeringen på Falstad i 2008 varte kun rundt to timer og inneholdt blant annet høytlesning fra Ruth Maiers dagbok, musikk, fakkeltog og filmvisning (pressemeldingen). I 2009 ble det arrangert konsert i synagogen (Notat, "Konsert Josef Grabowski – en jødisk kantors skjebne", Adresseavisen: 27.1.2009) og i 2010 samtale med overlevende, fakkeltog, appell, filmvisning og musikkinnslag (Kjøreplan fra Falstad).

⁴³⁶ Intervju Rita Abrahamsen og Henriette Kahn

⁴³⁷ <https://www.facebook.com/events/884997361543216/> 20.4.2018

⁴³⁸ Program for markering på Falstadsenteret med Sund fhs

publisert på en egen blogg.⁴³⁹ Etter markeringen 2012 etablerte Falstadsenteret en struktur på dagen som de senere årene noenlunde har holdt seg. Etter en historisk introduksjon arbeider elevene med ulike workshops som de har meldt seg på i forkant. Dagen avrundes deretter med appeller og fakkeltog i Falstadskogen hvor også andre kan delta.⁴⁴⁰ Noen år har det i etterkant av fakkeltog vært påfølgende filmvisning.⁴⁴¹

Workshopene har hatt varierende tematisk innhold og både arbeidet med Holocaust som historisk hendelse, samtidige utfordringer, samt relasjonen mellom fortid og nåtid. Denne utformingen fordrer at Holocaust har en overføringsverdi og relevans i en samtidig kontekst.⁴⁴² I sin analyse av markeringene i Norrköping fant Kverndokk at ”kunnskapsarrangement” i forkant av den ritualiserte markeringen bidro til at deltagerne internaliserte erindringen og formidlet kunnskap om hva som skulle erindres under selve minnemarkeringen. I forlengelsen av dette produserer også workshopene kunnskap som igjen danner grunnlaget for minneseremonien som gjennomføres senere på dagen.

Sebastian Klein, som arbeider i undervisningsavdelingen på Falstadsenteret, fremhever at senterets pedagogiske mål med å gjennomføre markeringen på denne måten er å arbeide mot ”en forståelse for hvordan rasisme og fordommer kan utspille seg samtidig som man øker forståelsen for hvordan menneskeverd og menneskerettigheter kan beskytte utsatte minoriteter”. Han trekker videre frem at de ønsker at dagens undervisning skal bidra til et perspektiv ”vendt mot å utforske konstellasjonene av selv-kritiske og granskende perspektiv på det nasjonale minnet om Holocaust”.⁴⁴³ Workshopene bidrar med dette til å gjøre markeringen relevant i en samtidig kontekst og oppfordrer til refleksjon rundt hvordan minnet om Holocaust påvirker elevene og samfunnet i dag. Markeringen er dermed en kombinasjon av praktisk og kognitivt arbeid, hvor elevene utfordres til å reflektere rundt egen samtid og virkelighet.

Markeringen avsluttes med et fakkeltog, som uttrykker en performativ og ekspressiv erindring. Dette blir også kulminasjonen av den kunnskapen elevene har opparbeidet seg

⁴³⁹ <http://holocaustdagen.blogspot.com/2011/01/> 26.6.2018

⁴⁴⁰ Eks: Program 2012, program 2015, program 2017

⁴⁴¹ Eks: 2015 ”Trikken til Auschwitz”, 2016: ”Over grensen” 2017 ”Havet brenner”

⁴⁴² Eksempel fra 2013 hvor elevene kunne melde seg på følgende workshops: Romfolk, Kunstnerisk tidslinje, Jødisk kulturarv, Aret 1942, Rwanda, Foto og film, Arkivdykk, Dialog for konfliktløsning, Foto og film. (fra elevprogrammet 2013), Eksempel på de ulike workshopene elevene kunne melde seg på i 2015: ”grenser”, ”Flukt og musikk”, ”Brev til forfulgte”, ”Folkemord på indianere/urfolk”, ”menneskerettsoppgåver” og ”Illustrasjon”. (Workshop-utkast)

⁴⁴³ Epost Sebastian Klein 29.8.2018

gjennom dagen og ritet bidrar til å solidifisere erindringsfellesskapet som konstrueres her. Som på Akershuskaia er markeringen lagt til et symboltungt sted, denne gangen retterplassen i Falstadskogen hvor over 200 fanger ble skutt og drept i 1942-43.⁴⁴⁴ Under sin analyse av markeringen i Norrköping tolket Kverndokk bruken av fakler som forlengelsen av tradisjonen med å tenne lys på graver.⁴⁴⁵ I markeringene som er analysert i denne oppgaven blir faklene i stedet trukket frem som symbol for lyset og håpet.⁴⁴⁶ Dette kan eksemplifiseres via den første markeringen av Krystallnatten i 1992 med slagordet: ”det er bedre å tenne et lys, enn å forbanne mørket”.

5.3.3 Markeringene i regi av DJST i Trondheim

Markeringen i regi av DJST i Trondheim sentrum har de senere årene beveget seg bort fra et ritualisert uttrykk. Etter å ha gjennomført markeringen ulike former⁴⁴⁷ har den etterhvert beveget over i en kunnskapsbasert markering⁴⁴⁸ som hverken inneholder blomsternedleggelse, fakkeltog eller andre former for ritualisert minnepraksis. Kent Hirsch, som er ansvarlig for markeringen i regi av DJST, forklarte i et intervju 2. juni 2018 at valget om å tone ned slike rituelle minnepraksiser er gjort bevisst, og fremhever et ønske om å gjøre Holocaust ”relevant i vår tid”.⁴⁴⁹ Markeringen har de siste årene foregått ved foredrag på biblioteket i Trondheim og er dermed også flyttet til en ”nøytral” grunn. I dette uttrykkes ønsket om en transformering av ”budskapet” fra Holocaust fra det spesifikt jødiske og over i en mer universell historieforståelse. Hirsch trekker frem at dagen kan brukes ”for å forstå litt vår egen politiske situasjon i dag og hvilke verdier det er viktig å bygge ut nå. I dag tenker jeg at Holocaust kan på en måte bli en viktig grunnstein i dette her, for å finne et verdifundament i forståelsen av menneskerettigheter og menneskeverd i dag”.⁴⁵⁰

Det var også med bakgrunn i en tanke om at flere blant allmennheten ville delta på arrangementet at markeringen ble flyttet fra synagogen og Cissi Klein monumentet, inn på

⁴⁴⁴ <http://falstadsenteret.no/historie/falstadskogen/> 11.7.2018

⁴⁴⁵ Kverndokk i Amundsen m.fl., 2006: 189-190

⁴⁴⁶ Intervju Rita Abrahamsen og Henriette Kahn 2.6.2018; Intervju Khalid Salimi 13.3.2018

⁴⁴⁷ Eks i 2012 (Bjartvik, Geir Ole ”Markerer holocaust Norge rundt i morgen”, Vårt Land: 26.1.2012), <https://www.facebook.com/events/884997361543216/> 20.4.2018, Lamvik, Jon ”Om markeringen av holocaustdagen”, Adresseavisen: 1.2.2014, NTB ”Fakta om norske markeringer på Holocaustdagen”, NTB: 25.1.2015, intervju Henriette Kahn og Rita Abrahamsen 2.6.2018,

⁴⁴⁸ Eks: 2012: Annonse ”Den internasjonale Holocaustdagen”, Adresseavisen: 27.1.2012, 2016: Bergesen, Norunn ”-Tar fra mennesker en fremtid”, Adresseavisen 28.1.2016, 2017:

<http://www.hlsenteret.no/aktuelt/2016/den-internasjonale-holocaustdagen-markeres-for-15.html> 31.1.2018, 2018: <http://www.hlsenteret.no/aktuelt/2018/holocaustdagen-27.-januar.html> 2.2.2018

⁴⁴⁹ Intervju Kent Hirsch 2.6.2018

⁴⁵⁰ Intervju Kent Hirsch 2.6.2018

biblioteket i Trondheim.⁴⁵¹ Foredragene blir holdt av eksperter på sine felt som også inviteres til å trekke linjer til samtiden og peke på utfordringer som samfunnet stilles ovenfor i dag.⁴⁵² Dette synliggjør et ønske om en universalisering av minnet, hvor det arbeides aktivt for å fremheve den historiske fortidens relevans i samtiden. Markeringen kan dermed ikke klassifiseres som et rite i Connertons forstand, men er like fullt et uttrykk for den kollektive erindringen i Norge. Markeringen produserer og viderefører kunnskap om jødeforfølgelsene og Holocaust, hvor symbolverdien i minnet forsterkes ved at det sees i sammenheng med samtidig virkelighet og utfordringer. Det er imidlertid verdt å merke seg at markeringen i Trondheim kun har hatt uttrykket siden 2016 og er dermed fremdeles svært ung.⁴⁵³

5.3.4 Oppsummering

Markeringene i Trondheimsregionen har med dette utviklet seg i ulike retninger, men de har begge et uttrykt forhold til egen posisjon som produsent og formidler av en kollektiv erindring, hvor de ønsker at markeringen skal kunne bidra til kritisk refleksjon rundt det samfunnet markeringenes deltagerne lever i. I perioden har kritisk refleksjon rundt spørsmål om ”norsk skyld” og norske overgripere vært noe elevene har arbeidet med i workshop på Falstad.⁴⁵⁴ Markeringen på Falstad synliggjør med dette at et selvkritisk blikk mot det nasjonale også er en viktig del av minnet om jødeforfølgelsene og Holocaust. Denne markeringen avsluttes med en ritualisert minneseremoni med fakkeltog til retterstedet i Falstadsbogen. Markeringen er performativ og kroppslige uttrykk for erindringen. I hvilken grad denne delen av markeringen også synliggjør en politisk og eventuelt moralsk historiebruk har ikke vært mulig å vurdere, grunnet manglende tilgang på avholdte taler og appeller.

Både markeringen på Falstad og den i regi av DJST synliggjør hvordan forvaltningen av erindringen når har beveget seg over i den kulturelle sfæren, hvor den ivaretas og formidles via eksperter. Samtidig synliggjør markeringene en universalisering av erindringen, hvor det arbeides aktivt for å synliggjøre hvordan refleksjon rundt fortiden og Holocaust kan bidra i byggingen av en bedre fremtid.

⁴⁵¹ Intervju Kent Hirsch 2.6.2018

⁴⁵² Intervju Kent Hirsch 2.6.2018

⁴⁵³ Program for Holocaustdagen 2016, 2017 og 2018.

⁴⁵⁴ Dette baseres på en gjennomgang av program for perioden med navn på workshops.

5.4 Holocaustdagen markeres i Bergen

I motsetning til Trondheim og Oslo har det ikke blitt arrangert offentlige markeringer av Holocaustdagen i sentrum av Bergen i denne perioden.⁴⁵⁵ Minnedagen markeres imidlertid på Espeland i Arna (Bergen kommune) og Telavåg i Sund. Nordsjøfartmuseet i Telavåg og Stiftelsen Espeland Fangeleir (SEF) i Arna, er to institusjoner som er tydelig forankret i den norske okkupasjonshistorien, men har ingen umiddelbar tilknytning til Holocaust. De har begge likevel påtatt seg ”ansvaret” med å markere Holocaustdagen, en forpliktelse de har løst på ulikt vis. Det følgende er et kort overblikk over markeringene i regi av disse to.

5.4.1 Nordsjøfartmuseet

Nordsjøfartmuseet ble åpnet i 1998 og har sitt utgangspunkt i den norske okkupasjonshistorien, med utstillinger om båttrafikken mellom Norge og Storbritannia og overgrepene som skjedde i Telavåg i 1942. Ingen av beboerne i Telavåg var jødiske, men museet har likevel markert Holocaustdagen siden 2003.⁴⁵⁶ Det kan i den forbindelse også nevnes at museet markerte Krystallnatten i 2001 og 2002 uten at denne markeringen utviklet seg til en kalendarisk erindringstradisjon.⁴⁵⁷ Holocaustdagen blir markert ved å invitere 7. trinn fra omliggende kommuner: Fjell, Sund, Øygarden og etter hvert også Askøy og Austevoll til å besøke museet. Museet gjennomfører et undervisningsopplegg over flere dager, med til sammen rundt 450 deltagende elever årlig.⁴⁵⁸ Blant markeringene som undersøkes i dette kapittelet er denne dermed blant de best besøkte.

Under markeringen i regi av Nordsjøfartmuseet i perioden 2004-2017 stod Anne Frank i sentrum.⁴⁵⁹ Elevene fikk lære om henne, hennes liv og Holocaust. Jenny Heggvik, daglig leder ved Nordsjøfartmuseet, forklarer at valget av Anne Frank som gjennomgangsfigur ble gjort med tanke på at dette var et navn og en historie elevene, med sin unge alder, gjerne kjenner.⁴⁶⁰ Som tidligere nevnt tok minnet om Anne Frank utgangspunkt i ei ”vestlig” og sekularisert jente, som i større grad åpnet for identifikasjon også blant ikke-jøder. I tillegg ble fortellingen om hennes liv i videre universalisert via dramatiseringen og filmatiseringen av dagboken, hvor hennes jødiske ”trekk” ble nedtonet. Gjennkjenningsprinsippet er tuftet på den samme tanken om emosjonell tilknytning og identifisering, ettersom elevene kanskje

⁴⁵⁵ Dette baserer seg på en gjennomgang av papirpressen for Bergen i perioden 2002-2018

⁴⁵⁶ E-post Jenny Heggvik 12.2.2018

⁴⁵⁷ Gurandsrud, 2005: 84

⁴⁵⁸ E-post Jenny Heggvik 12.2.2018

⁴⁵⁹ Lunde, Ådne ”Konsentrasjon om Holocaust”, Bergens Tidende: 30.1.2004; Ask, Øyvind ”Tente lys for Anne Frank og den andre Holocaust-ofrene”, Bergens Tidende: 28.1.2006; E-post Jenny Heggvik 12.2.2018

⁴⁶⁰ Epost Jenny Heggvik 27.6.2018

kjenner til historien på forhånd er det lettere for dem å sette seg inn i den i løpet av den tiden de tilbringer på museet. Elevenes alder og Anne Franks alder har nok hatt sentral betydning i dette tilfellet.

I 2007 ble markeringen utvidet med teaterstykket ”Sarah med J”, som handler om arrestasjonen av jødene fra Bergen, men på grunn av store kostnader med gjennomføringen ble dette imidlertid avvirket i etterkant av markeringen i 2017.⁴⁶¹ I 2018 viste i stedet museet filmen ”Ninas barn” og fortalte historien om de østeriske og tsjekkosllovakiske jødiske flyktningbarna som kom til Norge i 1938 og 1939.⁴⁶² Som med Anne Frank tok dermed også denne markeringen utgangspunkt i historien til andre barn, som i alder ligner elevene.

I perioden 2004-2017 deltok elevene under markeringen i en lystningsseremoni hvor de ble oppfordret til å ”tenne lys for Anne Frank og alle jødane som vart drept under 2. verdenskrigen”.⁴⁶³ Elevene gjennomførte prosessen to-og-to, noe som tyder på at dette var en formalisert handling. Som kulminasjon av dagen bidrar ritet til å forsterke tilknytningen til den historiske fortiden, med særlig fokus på Anne Frank, blant de elevene som har deltatt gjennom dagen. Dette blir særlig fremtredende da ritet legger føringer for hvilke tanker elevene skal ha i gjennomføringen av minneseremonien. Fokuset på individet Anne Frank, både i undervisningen og under ritet, bidrar til en personifisering av fortiden og forsterker nok ytterligere elevenes tilknytning til fortellingen som har blitt formidlet i løpet av dagen.

Markeringen ble skrevet om av museumspedagog ved Nordsjøfartmuseet i en artikkel fra 2015, og den ble henvist til som et av Nordsjøfartmuseets holdningsskapende arbeid ”for demokrati, og mot undertrykkjng og diskriminering”.⁴⁶⁴ Markeringen tilhører dermed tradisjonen som også er blitt etablert på Falstadsenteret og det universaliserte perspektivet og narrativet som også er en del av markeringen i regi av DJST og på Akershuskaia, hvor målet er å bidra til byggingen av en bedre fremtid.

5.4.2 Stiftelsen Espeland Fangeleir

Stiftelsen Espeland Fangeleir (SEF) har, i likhet med Nordsjøfartmuseet, en sterk tilknytning til okkupasjonshistorien og holder til i et bevart fangeanlegg fra andre verdenskrig i Arna utenfor Bergen, hvor de driver et lite museum. Av leirens 2026 fanger under

⁴⁶¹ Brev til Sund Kommune ”Invitasjon til Holocaustmarkeringa 2017 på Nordsjøfartmuseet”, 26.9.2016, mottatt på epost: 14.3.2018

⁴⁶² Brev til deltagende skoler ”program”

⁴⁶³ Lunde, Ådne ”Konsentrasjon om Holocaust”, Bergens Tidende: 30.1.2004

⁴⁶⁴ Haugland, May Britt Wiel ”Rørende og sterk skuleframsyning om Holocaust”, VestNytt 27.1.2015

okkupasjonstiden, var kun en av jødisk opprinnelse.⁴⁶⁵ Stiftelsen og leiren har dermed, i likhet med Nordsjøfartsmuseet, ingen umiddelbar tilknytning til Holocaust. I 2013 markerte SEF, til tross for dette, Holocaustdagen for første gang.⁴⁶⁶ Stiftelsens styre hadde oppdaget at Bergen Kommune ikke organiserte offisielle markeringer av Holocaustdagen og så det som sitt ”samfunnsansvar” og ta denne oppgaven.⁴⁶⁷ Markeringen er, i likhet med den i regi av DJST, hverken ritualisert eller repetitiv, men består av et kunnskapsbasert foredrag. Markeringen i regi av SEF skiller seg imidlertid tematisk fra DJSTs markeringer da de foreløpig kun har hatt et historisk og lokalt perspektiv. Med andre ord har foredragene handlet utelukkende om okkupasjonstiden og Holocaust, med geografisk utgangspunkt i Bergen eller Vestlandet.⁴⁶⁸ De inviterte foredragsholderne har i denne sammenheng vært historikere, eller andre, med dyptgående kunnskap om det lokale Holocaust og okkupasjonstiden.

Markeringen i regi av SEF har dermed ikke tatt sikte på å trekke linjer fra fortiden til samtiden. Erindringen får med dette et utelukkende eksistensielt uttrykk med rasjonale om at erindringen og kunnskapen er viktig for erindringens skyld alene. Markeringens relevans i samtiden blir dermed i beste fall implisitt. Ut fra markeringenes tematiske innhold blir det dermed utfordrende å avgjøre hvorfor SEF ser det som sitt ”samfunnsansvar” å markere dagen. Stiftelsen har imidlertid et ønske om å gjøre koblingen til samtiden og samtidige utfordringer mer eksplisitt, og det arbeides med å få på plass et tilbud for skoleelever i forbindelse med markeringen av dagen.⁴⁶⁹

5.4.3 Oppsummering

Markeringene i Bergensregionen har blitt initiert og gjennomføres av to institusjoner med dyp forankring i okkupasjonshistorien uten umiddelbar tilknytning til Holocaust. De skiller seg med dette fra markeringene både i Oslo og Trondheim, hvor både Holocaustsenteret, Falstadsenteret og DJST har eksplisitte bånd til Holocaust. De to organisasjonene utenfor Bergen ser likevel markeringen av Holocaustdagen som et ansvar og

⁴⁶⁵ Stokke og Rødland, 2011: 80 Boris Resnik var ukrainsk lege og jødisk. Han ble senere overført på Grini og skutt på Trandum på grunn av sin opprinnelse

⁴⁶⁶ Annonse ”Holocaustdagen 27. januar – markering i Espeland Fangeleir”, Bygdnytt 25.1.2013

⁴⁶⁷ Epost Erling Mjelde

⁴⁶⁸ Jeg har ikke tittelen på foredraget som ble holdt av Hanne Sophie Greve i 2013. De øvrige foredragsholdere har vært 2014: Gunnar Wiederstrøm ”Da Holocaust kom til Møhlenpris” (årsmelding 2014), 2015: Per Kristian Sebak ”De kom aldri tilbake”, 2016: Torgeir Skorgen ”Holocaust i en vestlandsbygd – historien om Abraham”, 2017: Jacob Lothe ”Fortelje for ikkje å gløyme: tidsvitne frå nazistanes konsentrasjonsleirar”, 2018: Gunnar Wiederstrøm ”Da Holocaust kom til Møhlenpris”

⁴⁶⁹ Undertegnede har hatt verv styret i SEF siden juni 2016, og har fått ansvaret for gjennomføringen av Holocaustdagen 2019.

som ledd i arbeidet mot en fremtid hvor Holocaust aldri vil kunne skje igjen. Pressen har tidvis rapportert fra begge markeringene, og beskrivelsene av arrangementene synliggjør at det har etablert seg innenfor en lite kontroversiell og etablert tematisk ramme for traderingen av den kollektive erindringen om Holocaust. Som i Trondheim er det profesjonelle med høy faglig kunnskap som holder foredrag i Espeland Fangeleir og begge markeringene synliggjør at vi nå er inne i en periode hvor erindringen i langt større grad blir overlatt til eksperter.

Markeringen på Nordsjøfartmuseet har et vesentlig yngre publikum enn de øvrige markeringene, og bidrar til at en rekke elever i grunnskolen får en relasjon til Holocaustdagen. Skolene som deltar er ikke i Bergen Kommune og faller som sådan utenfor min undersøkelse av markeringene i skolen. Det er imidlertid et interessant perspektiv at elevene ved denne markeringen kun gjennomfører denne en gang (det året de går i 7. klasse). Foruten workshopene i regi av Falstadsenteret, skiller markeringen på Nordsjøfartmuseet seg fra de andre markeringene i denne oppgaven da disse er åpne slik at man er velkommen til å komme igjen år etter år. Markeringen på Nordsjøfartmuseet blir dermed ikke nødvendigvis en del av en kalendarisk erindring som etableres blant elevene, de kan bare delta en gang, og må dermed oppsøke andre offentlige arrangement dersom de ønsker å markere Holocaustdagen påfølgende år.

5.5 Oppsummering

Holocaustdagen som minnedag i Norge er i utgangspunktet innført på bestilling fra norske myndigheter. Gjennom politiske vedtak ble det tidlig på 2000-tallet bestemt at dagen skulle markeres, en forpliktelse som også ble videreført ved Norges medlemskap i IHRA i 2003. Markeringen av dagen fikk også en nasjonal forankring og legitimitet da den ble initiert i forlengelsen av det rasistisk motiverte drapet på Benjamin Hermansen den 26. januar 2001. Koblingen mellom Holocaustdagen og det antirasistiske arbeidet gjøres også eksplisitt ved at Benjaminprisen deles ut denne dagen.

Til tross for at minnedagen er innført via internasjonal storpolitikk er det kun i hovedstaden at minnedagen markeres i et tydelig ovenfra-og-ned perspektiv, og blir direkte ivaretatt av norske myndigheter. Hverken SEF eller Nordsjøfartmuseet får offentlig støtte til gjennomføringen av markeringen,⁴⁷⁰ og både i Bergen og Trondheim er det aktører som på

⁴⁷⁰ Hverken Nordsjøfartmuseet eller SEF får offentlige midler til gjennomføringen av Holocaustdagen. DJST gjennomførte de første markeringene uten støtte, men får nå penger øremerket markering av Holocaustdagen. Falstadsenteret driftes via Kunnskapsdepartementet.

grasrotnivå har tatt oppfordringen og initiativ til å markere dagen, og som gjør dette uavhengig av incentiver fra staten. Ved disse tilfellene har organisasjonene i stor grad utformet markeringene etter eget ønske, noe som har ført til at de varierer både i form og innhold.

I motsetning til Krystallnatten er det imidlertid her svært få tilfeller hvor Holocaustdagens narrativ har gitt grobunn for en politisk debatt om erindringens symbolverdi, innhold og budskap, med henblikk til konflikten i Midtøsten. Dette var kun tilfelle i hovedstaden i 2004 og 2007, men da i svært liten skala. De manglende kontroversene synliggjør en bred politisk enighet om dagens relevans i samtidens Norge og konsensusen i det norske politiske landskapet bidrar til at markeringen forsterker et nasjonalt fellesskap med bakgrunn i et felles verdigrunnlag. Samtidig plasserer markeringen av Holocaustdagen Norge i et overnasjonalt kollektivt erindringsfellesskap.

Markeringen har også blitt benyttet til å rette et kritisk blikk mot egen nasjonale fortid, noe som ble spesielt tydelig i 2012 da statsministeren beklaget på vegne av regjeringen at Holocaust fant sted med bidrag fra nordmenn. Reitan har argumentert for at denne ”skylddiskursen” er et grunnleggende narrativ i den kollektive erindringen om jødeforfølgelsene og Holocaust i Norge. I forlengelsen av dette er det aktuelt å stille spørsmål ved om man kan definere fokuset på norske overgrep som en skylddiskurs. I den universaliserte historieforståelsen av Holocaust skal denne historiske fortiden stå som et avskrekkende eksempel, hvor kunnskap og minnet om dette vil bidra til at dette ikke vil kunne skje i fremtiden. I refleksjonen rundt de prosessene som førte til at Holocaust var mulig vil det naturligvis inngå en refleksjon rundt hvordan overgriperne kunne bli en del av dette drapsmaskineriet. Flere av initiativtakerne bak markeringene synliggjør en opplevelse av å ha et ”ansvar” om å minne om Holocaust. Dette ansvaret er imidlertid ikke hovedsakelig pekt mot fortiden, men har utgangspunkt i en forståelse av at minnet om fortiden skal forhindre slike overgrep i fremtiden.

I kapittel to synliggjorde jeg at Lagrou argumenterte for at behovet for et patriotisk narrativ var forankret i at å kunne si noe positivt om den nasjonale fortiden var sentralt i etableringen av solidaritet og samhold i samfunnet. Jeg vil likevel argumentere for at også det selvkritiske narrativet, som synliggjør at ikke alle fortidens nordmenn var helter, også kan ha en samlende solidarisk effekt. Dette fokuset bekrefter nemlig at dagens samfunn og dagens nordmenn kollektivt må arbeide for at denne delen av fortiden ikke forsvinner i glemsel.

Fortiden virker med dette som et avskrekkende eksempel i arbeidet mot en bedre fremtid, tuftet på felles grunnleggende verdier som fremelskes under markeringene. Minnedagens narrativ forteller dermed historien om et samfunn med grunnleggende gode moralske verdier, som videreføres i minnet om at man gjennom historien ikke alltid har vært like perfekt.

Flere av markeringene synliggjør et ønske om at markeringen og minnet om Holocaust skal bidra til en fremtid uten forutsetningene for et ”nytt” Holocaust. Dette ønsket er også, i overført betydning, ikke bare et ønske om en fremtid hvor systematisk utryddelse på ”rasebiologisk” grunnlag ikke kan skje igjen, men en fremtid uten blant annet diskriminering, rasisme, fremmedfiendtlighet og hatefulle ytringer. I forlengelsen av dette blir ikke Holocaust ”bare” forstått som systematisk masse mord, men som de prosessene som leder frem til at mennesker kan utføre slike ondskapsfulle handlinger mot hverandre.

6. Konklusjon og videre forskning

6.1 Konklusjon

Denne oppgaven er et bidrag til forskningen på hvordan, og med hvilket narrativ og symbolverdi, Holocaust og jødeforfølgelsenes har blitt integrert i den kollektive erindringen i etterkrigstidens Norge. I oppgaven har jeg undersøkt hvordan markeringer og minnedager som erindrer jødeforfølgelsene og Holocaust oppstod i Norge, og systematisk analysert hvordan fortellingen om denne fortiden har blitt formidlet via kalendariske minnemarkeringer. Formidlingen av, og fortellingen om, jødeforfølgelsene og Holocaust i den kollektive erindringen har tidligere blitt analysert med ulike innfallsvinkler og med ulikt kildegrunnlag. Likevel har minnedagene og markeringenes plassering og funksjon i traderingen av den kollektive erindringen fått marginal oppmerksomhet, til tross for at disse, ulikt de mange andre elementene som til sammen utgjør den kollektive erindringen, krever at publikum aktivt *deltar* i erindringsfellesskapets uttrykk.

Oppgaven har synliggjort at innenfor de jødiske menighetene oppstod kalendariske og ritualiserte erindringspraksiser allerede umiddelbart etter okkupasjonstiden, noe som understreket et akutt behov for å minnes og hedre menighetsfellene som brutalt ble revet bort. I denne erindringen ble minnet om de drepte inkorporert i allerede eksisterende religiøse tradisjoner, og praksisene med dette etablert i et allerede eksisterende fellesskap. Fremsigelsen av Kaddish-bønnen, som vanligvis sies individuelt, blir gjennomført i fellesskap, og synliggjør med dette at drapet på menighetsfellene under Holocaust er en kollektiv sorg for dagens medlemmer av de to menighetene. Ritene eksemplifiserer med dette en eksistensiell og kommemorativ erindring, hvor erindringens funksjon er minnet og sorgen over dem som ble drept, og bidrar samtidig til å forsterke opplevelsen av tilhørighet, da denne er noe man kollektivt deler.

Disse ritene har foregått innenfor rammene av synagogen og aldri blitt annonsert i norsk presse, dermed har man måttet være inkludert i menighetsfellesskapet og det interne erindringsfellesskapet for å vite at markeringene skal finne sted. Oppgaven har imidlertid avdekket at minneseremonien på gravlunden i Oslo i større grad har invitert til deltagelse blant ikke-jøder, selv om også denne hovedsakelig har deltagere fra DMT. Markeringen på gravlunden har også religiøse overtoner, men inneholder samtidig taler og appeller. Et spennende funn var at denne markeringen synliggjør hvordan den jødiske menigheten de senere årene har inkorporert minnet om Holocaust inn i et overordnet, nasjonalt og

universalisert narrativ, hvor samtidens utfordringer kan sees i forlengelsen av Holocaust, og omvendt. Markeringen på gravlunden skiller seg dermed ikke vesentlig fra de fleste andre markeringene som har blitt analysert i denne oppgaven, selv om deltagerne i denne markeringen har historien om Holocaust som egen erfarte fortid.

Et annet påfallende funn har vært at så nær sagt alle markeringene, som har blitt analysert, legitimeres med en samfunnsfunksjon, universaliserende relevans og et ansvar om å kjempe mot urettferdighet i samtiden. Oppgaven har synliggjort at denne innfallsvinkelen til formidlingen av minnet om Holocaust er forankret i en bred politisk konsensus i Norge, hvor representanter for både høyre- og venstrefløy har vært bidragsytere under de ulike markeringene. Ved en gjennomgang av implementeringen av Holocaustdagen både fra nasjonalt og overnasjonalt hold ble det videre tydelig hvordan minnet om Holocaust er ansett som et grunnlag for en felles europeisk identitet og fortid, hvor også et selvkritisk blikk på de enkelte nasjoners egne bidrag i tilintetgjørelsen, er ansett som sentralt for å bygge et overnasjonalt europeisk fellesskap.

Opgaven avdekket at markeringene av Krystallnatten ofte har hatt en begrenset tilknytning til de historiske hendelsene den 9. november 1938, men heller vært formet som politiske demonstrasjoner i kampen mot blant annet rasisme. Disse "demonstrasjonene" har synliggjort debatt og uenighet rundt hvordan minnet om jødeforfølgelsene og Holocaust skal forstås, tolkes og brukes politisk i forbindelse med konflikten i Midtøsten. Av denne grunnen har markeringene av Krystallnatten ofte blitt både betente og kontroversielle. Kontroversene har omhandlet spørsmål rundt hvorvidt personer og organisasjoner som har uttrykt seg kritisk til staten Israel har legitimitet til å gjennomføre og tale under slike markeringer. På motsatt side har andre organisasjoner truet med boikott dersom det pro-Israelske budskapet inkluderes i markeringene. Med dette har altså både en pro-Israel og en pro-Palestina side benyttet markeringen av Krystallnatten til å argumentere for egne politiske standpunkter i den betente konflikten. Det ble samtidig klart at slike politiske debatter omkring Holocaust og konflikten i Midtøsten også har vært tilstede i forbindelse med andre minnedager, men da i langt mindre skala.

Et fellestrekk ved markeringene er at de, som nevnt, ofte legitimeres ved en samfunnsfunksjon hvor de skal bidra til et samfunn uten rasisme, diskriminering og hatefulle ytringer. En slik tilnærming til fortiden synliggjør en universalisert historieforståelse hvor det trekkes paralleller mellom den historiske hendelsen og det samtidige samfunnet. Levy og

Sznaider har analysert hvordan erindringen om Holocaust de siste årene har blitt universalisert på fire måter.⁴⁷¹ Den første måten er ved å inkludere også andre offergrupper i tillegg til jødene, i fortellingen om Holocaust. Slike tendenser fremkommer tydelig i analysen av markeringen av Holocaustdagen i Oslo, hvor arrangørene arbeider aktivt for at også andre grupper, som av ulike årsaker ble forfulgt av nazistene, inkluderes i markeringens narrativ. Analysen av de ulike markeringene har videre avdekket at denne inkluderingen også skjer i et samtidig perspektiv hvor situasjonen til utsatte, forfulgte og diskriminerte grupper blir satt i sammenheng med de overgrepene som ble utført mot jødene under Holocaust. Det blir med andre ord trukket paralleller mellom jødene, som utsatt gruppe i fortiden, og andre utsatte grupper i samtiden.

Den andre måten Holocaust blir universalisert på er, ifølge Levy og Sznajder, ved å inkludere og trekke frem andre overgripere enn nazistene. Som diskutert i kapittel 2 ble kunnskapen om, og fokuset på, nordmenn som overgripere i større grad en del av den kollektive erindringen utover 1990-tallet, og dette har også blitt trukket frem særlig i forbindelse med markeringene av Holocaustdagen, selv om kunnskapen om dette har vært tilstedeværende utgjør dette narrativet imidlertid ingen grunnfortelling i erindringen om Holocaust som synliggjøres via minnemarkeringene.

Levy og Sznajder trekker videre frem at minnet om Holocaust blir universalisert i et framtidig perspektiv, hvor erindringen skjer med bakgrunn i et håp om at noe slikt aldri må skje igjen. Det er påfallende at i en norsk kontekst er alle markeringene, med unntak av markeringen på Akershuskaia 26. november og de jødiske religiøse ritene, differensierte uttrykk for en slik forståelse. Denne forståelsen transformeres til opplevelsen av et *ansvar* for å minnes jødeforfølgelsene og Holocaust, fordi dette minnet og kunnskapen om denne fortiden er fundamental i kampen mot rasisme, hatefulle ytringer og diskriminering. Ved flere av markeringene er også vernet om de universelle menneskerettighetene sentralt. I den siste varianten av universalisering blir fortiden, i følge Levy og Sznajder fremstilt på en slik måte at hvem som helst kan internalisere erindringen om Holocaust under forståelsen av at "it can happen to anyone, at anytime, and everyone is responsible".

Reitan konkluderte sin avhandling fra 2016 med at narrativet i den kollektive erindringen rundt Holocaust i Norge hadde beveget seg mot en internalisert og bredt akseptert nasjonal skylddiskurs, med fokus på å avdekke egen problematiske fortid og "skyld" i

⁴⁷¹ Levy og Sznajder, 2002: 101

Holocaust, hvorpå politikere og andre aktører uttrykte et sterkt behov for å beklage dette. Basert på pressens dekning av markeringene, og tidligere forskning, fremkommer det at det kun er i forbindelse med Holocaustdagen at et slikt selvkritisk narrativ har blitt trukket frem i sammenheng med minnedager og -markeringer. Under markeringene av Holocaustdagen, både i Oslo og Trondheim, har dette selvkritiske perspektivet samtidig kun vært en del av minnedagens totale budskap og utgjør dermed ingen grunnfortelling i narrativet som formidles om Holocaust. Markeringene fokuserer i langt større grad på et kollektivt arbeid mot rasisme, diskriminering, hatefulle ytringer og kritisk refleksjon rundt det samfunnet vi lever i.

Reitan konkluderte videre med at med utgangspunkt i Karlsson og Zanders typologi for historiebruk synliggjør den kollektive erindringen om Holocaust i etterkrigstiden den eksistensielle, den moralske og den politiske historiebruken. Som synliggjort gjennom denne oppgaven er dette også i stor grad tilfelle i minnemarkeringenes eksempel, men med et svært nedtonet moralsk innslag. Innledningsvis skisserte jeg et forslag til to grunntyper av den kalendariske erindringen via minnemarkeringer, hvorav den ene synliggjorde en eksistensiell historiebruk hvor minnet om den historiske fortiden var viktig i seg selv, og den andre i stor grad tok utgangspunkt i minnet om fortiden for å oppnå politiske mål. Oppgaven har synliggjort at minnemarkeringene i Norge har foregått i spennet mellom disse to erindringsformene. Markeringene har foruten dette hatt varierende grad av aktiv deltagelse og ritualisering, hvor noen har vært utformet som ren kunnskapsformidling, og dermed ikke kan analyseres via Connertons riteteori, men som likevel er viktig i traderingen og formidlingen av den kollektive erindringen.

Et interessant funn var at de fleste markeringene i etterkrigstiden har oppstått i krysningen mellom den kommunikative og kulturelle erindringen, mellom 50 og 70 år etter den aktuelle hendelsen. Med unntak av de markeringene som er svært ritualiserte, eksempelvis de religiøse ritene i synagogene og opplesning av navn på Akershuskaia den 26. november, synliggjør markeringene også en utvikling hvor erindringen i langt større grad har beveget seg over til å bli ivaretatt av profesjonelle institusjoner og eksperter. Dette gjelder også den tidligere svært så kontroversielle markeringen av Krystallnatten som de senere årene i større grad har distansert seg fra emnet Midtøsten-konflikten, og synliggjort en bredere politisk oppslutning, hvor også statsministeren de siste to årene har vært hovedappellant.

Minnemarkeringene for jødeforfølgelsene og Holocaust bidrar med dette i konstruksjonen av moralske fellesskap. De legitimerer sin eksistens ved at minnet om denne fortiden vil bidra til å bygge en bedre fremtid uten rasisme, diskriminering og hatefulle ytringer, og formidler samtidig en fortelling om et norsk fellesskap tuftet på gode verdier. I Norge var jødeforfølgelser og Holocaust en del av krigsopplevelsen til en liten minoritet blant befolkningen. Til tross for dette er det, i Trondheim, Bergen og Oslo, etablert flere kalendariske erindringsdager for å minnes dette. Dette synliggjør at minnet om Holocaust er en viktig del av historiekulturen i Norge. Samtidig bidrar universaliseringen av minnet om Holocaust til at dette ikke bare blir viktig og relevant for den jødiske minoriteten som har dette som erfart fortid, men for alle i Norge som ønsker å bidra til et bedre samfunn.

6.2 Videre forskning

Funnene som har blitt gjort i arbeidet med denne masteroppgaven indikerer at dette er et område som med fordel kan utforskes mer. Oppgaven er en start på arbeidet med å avdekke hvilke narrativ og budskap som synliggjøres via minnemarkeringene, men for å få et helhetlig bilde kreves et langt mer omfattende kildeinnsamlingsarbeid enn det som har latt seg gjøre innenfor rammene av denne oppgaven. En helhetlig oversikt over taler og appeller holdt under blant annet markeringene av Krystallnatten vil gi grunnlag for en dypere analyse av relasjonen og dynamikken mellom opplevde samtidige utfordringer og den formidlede historiske fortiden.

Oppgaven synliggjorde at den samtidige debatten om konflikten i Midtøsten ved flere anledninger har blitt en del av debatten rundt de enkelte markeringene, uansett om dette var ønsket eller ikke av arrangørene. I forlengelsen av dette vil det være spennende med en grundigere analyse av Holocaust som argument i denne debatten i en norsk kontekst.

I kapittel 5 ble det synliggjort at markeringene av Holocaustdagen i hovedsak ikke markeres i skolen, dette til tross for at slike markeringer var ”obligatorisk” i perioden 2002-2006 og at det i en rapport fra 2011 ble oppfordret til at dagen skulle gjeninnføres som obligatorisk minnedag i skolen, som et ledd i kampen mot antisemittisme og rasisme. I forlengelsen av dette ville det vært spennende å undersøke Holocaustdagens historiografi i norske skoler, om dagen overhode har blitt markert i denne perioden, og eventuelt på hvilken måte. Videre ville det også vært formålstjenlig å undersøke hvorfor denne minnedagen forsvant fra skolens forpliktelser, og vurdere hvordan skolene ellers arbeider med å formidle og aktualisere Holocaust for norske elever.

7. Kilder og litteratur

Kilder

Presse:

Adresseavisen (1948-2018)

Aftenposten (1948-2018)

Bergensavisen (2002-2018)

Bergens Tidende (1948-2018)

Bygdanytt (2013)

Dagbladet (1961 – 2012)

Dagen (2012)

Dagsavisen(2004-2012)

Klassekampen (2004)

NTB (1981-2001)

Svenska Dagbladet (1997)

Trønderavisa (2007)

Vestnytt (2015)

VG (1991- 2012)

Vårt Land (2012)

Andre trykte kilder:

Hatikva (1992-2016)

Jødisk Menighetsblad (1980-1988)

SAMORA (1997)

Ehrenpreiss M: ”Brinnande Synagogor” i Brumma, Hugo Valentin 1951-1963 *Judisk Tidsskrift* 11. årgang, nr. 11, nov 1938.

Myrdal, Arne J. *Sannheten skal frem* Oslo: Lunderød Forlag. 1991

Upubliserte kilder

DJSTs Program for Holocaustdagen (2016-2018)

DMT, Y – 0003, Diverse 1946 – 1965. Jødisk Museum Oslo

Falstadsenterets digitale arkiv om markeringene på Holocaustdagen (2006-2018)

Fure, Odd-Bjørn ”Konsept om HL-senterets markering av Den Internasjonale Holocaustdagen – 27. januar” 8.11.2005 (interndokument)

Handlingsplan SOS Rasisme (1993-1995)

Innkalling til årsmøte i SOS Rasisme Bergen (13.3.1993)

Invitasjoner og program for ”Kulturaften” på Jødisk Museum i Oslo 2006-2017

Invitasjoner og program for Krystallnatten på Antirasistisk Senter 1992-2005 (mangler)

Styreberetning 13.03.1994-18.03.1995, SOS Rasismes lokallag i Bergen

Årsmeldinger Stiftelsen Espeland Fangeleir 2013-2015

Nettbaserte Kilder

(De aktuelle og gjeldende hyperlinkene er festet i notene)

17. mai program for Trondheim:

<https://drive.google.com/drive/folders/1SvVMxlm55sxLazjER8by93-DTluMr7b9> (Besøkt 30.3.2018)

Aftenposten: www.aftenposten.no

AntirasisteN (SOS Rasismes medlemsblad) 1999-2010: <https://sos-rasisme.no/antirasisten/>

Antirasistisk Senter: <https://antirasistisk.no>

Benjamins minnefond: <http://www.benjaminsminnefond.no/benjamin>

Dagbladet: <https://www.dagbladet.no>

Facebook: <https://www.facebook.com>

Falstadsenteret: <http://falstadsenteret.no>

FN: <https://www.un.org>

Eidsvåg, Inge mfl. ”Det kan skje igjen – rapport fra Kunnskapsdepartementets arbeidsgruppe om antisemittisme og rasisme i skolen”:

<https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/kilde/krd/pla/2002/0001/ddd/pdfv/157060-handlingsplan.pdf> (30.1.2018)

Europarådet: <https://www.coe.int/en/web/portal/home>

”Handlingsplan mot Antisemittisme 2016-2020”

<https://www.regjeringen.no/contentassets/16f1826b438748f1991b606f0b194ea6/8041-handlingsplan-antisemittisme-7k.pdf> (30.1.2018)

HL-senterets nettsider: <http://www.hlsenteret.no>

Jødisk Museum i Oslos nettsider: <http://www.jodiskmuseumoslo.no>

IHRA: <http://2015.holocaustremembrance.com/> & <https://www.holocaustremembrance.com/>

Laksovprisen: <http://laksovprisen.no/> 10.1.2018

Levande Historia: <https://www.levandehistoria.se>

Lokalhistoriewiki ”Kalvskinnet skole”: https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Kalvskinnet_skole
(Besøkt 4.2.2018)

Markeringen av Holocaustdagen på Falstadsenteret 2011-2015:

<http://holocaustdagen.blogspot.com>

Norsk Folkehjelp Ungdom <http://nfu.origo.no>

NRK: www.nrk.no

Nye SOS Rasisme: <https://nyesos.no>

Pettersen, Arnfinn "I skyggen av Akershus festning" Humanist:

<https://humanist.no/2015/12/i-skyggene-av-akershus-festning/> (Besøkt 13.1.2018)

Regjeringen: <https://www.regjeringen.no>

SOS Rasisme: <https://sos-rasisme.no>

SOS Rasismes Arbeidsplan for landsmøteperioden 2001-2003:

<https://web.archive.org/web/20010420062500/http://www.sos-rasisme.no:80/organisasjon/arbplan.htm> (10.2.2018)

SOS Rasisme "Ei Hvitbok om hva som skjedde på Krystallnatta i Oslo i 2004":

<http://docplayer.me/8535502-Ei-hvitbok-om-hva-som-skjedde-pa-krystallnatta-i-oslo-2004.html> 10.2.2018

St.meld. nr. 50 (2002-2003) "Nordisk samarbeid"

<https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-50-2002-2003-/id403105/> (Besøkt 24.8.2018)

St.meld. nr. 36 (2002-2003) "Noregs deltaking i Europarådet"

<https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/stmeld-nr-36-2002-2003-/id586025/?q=holocaust&ch=5> (Besøkt 24.8.2018)

Stockholmdeklarasjonen:

http://www.d.dccam.org/Projects/Affinity/SIF/DATA/2000/conference_2000.html

Stortinget: <https://www.stortinget.no>

Utrop: <https://www.utrop.no/>

Vepsens monitorarkiv: <http://www.vepsen.no/monitorarkiv/demokrystall.pdf> (Besøkt 29.7.2018)

Informanter og bidragsytere

Abrahamsen, Rita & Kahn, Henriette: Korrespondanse vår 2018 og intervju 2.6.2018

Amdam, Kari: Korrespondanse 2016-2018

Buchmann, Ralph: Korrespondanse vår 2018 og intervju 2.6.2018

Eriksen, Rolf: Korrespondanse vår 2016

Fleten, Nils: Korrespondanse 2016-2018

Goldstein, Paul: Korrespondanse vinter 2018

Heggvik, Jenny: Korrespondanse 2017-2018

Hercz, Robert: Korrespondanse vinter 2018

Hirsch, Kent: Korrespondanse 2017-2018 og intervju 2.6.2018

Hitchman, Elin: Korrespondanse vinter 2018

Kohn, Ervin: Korrespondanse og telefonsamtaler 2016-2018

Klein, Sebastian: Korrespondanse sommer 2018

Linløkken, Mari: Korrespondanse og intervju 13.3.2018

Melchior, Joav: Korrespondanse våren 2018 og telefonsamtale 16.3.2018

Melchior, Michael: Korrespondanse vår 2018

Mjelde, Erling: Korrespondanse og samtaler 2016-2018

Mogstad, Egil: Korrespondanse vinter 2018

Rødland, Kjartan: Samtale 26.1.2018 (ikke transkribert)

Salimi, Khalid: Intervju 13.3.2018

Strand, Knut Erik: Korrespondanse vinter 2018

Wiederstrøm, Gunnar: Korrespondanse 2016-2018

Andre Kilder:

Lørdagsrevyen NRK: 9.11.1991

Nyhetene kl. 21 Tv2: 9.11.2004, 10.11.2004

Litteratur

Aagedal, Pål Ketil Botvar, Ida Marie Høeg (red.): *Den offentlige sorgen. Markeringer, ritualer og religion etter 22. juli* Oslo: Universitetsforlaget. 2013

Alexander, Jeffrey C.: "On the Social Construction of Moral Universals. The 'Holocaust' from War Crime to Trauma Drama" i *European Journal of Social Theory*. Vol 5, nr. 1. 2002

Alexander, Jeffrey C.: "Culture trauma, morality and solidarity: The social construction of 'Holocaust' and other mass murders" i *Thesis Eleven, Critical theory and historical sociology*. Vol 132, nr. 1. 2016

Anderson, Benedict: *Forestilte fellesskap – refleksjoner omkring nasjonalismens opprinnelse og spredning* Oslo: Spartacus Forlag. 1996

Amundsen, Arne Bugge; Hodne, Bjarne & Ohrvik, Ane: *Ritualer – Kulturhistoriske studier* Oslo: Universitetsforlaget AS. 2006

Assmann, Aleida: "Canon and Archive" i Erll, Astrid, and Nünning, Ansgar (red): *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/Boston: De Gruyter. 2010

Assmann, Aleida: "Transformations between History and Memory" i *Social Research*, Vol 75, nr 1. 2008

Assmann, Jan: "Communicative and Cultural Memory" i Erll, Astrid, and Nünning, Ansgar (red): *A Companion to Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/Boston: De Gruyter. 2010

Assmann, Jan og Czaplicka, John: "Collective Memory and Cultural Identity" i *The New German Critique* nr. 65. 1995

Bauerkämper, Arnd; Fure, Odd-Bjørn; Hetland, Øystein & Zimmermann, Robert (red): *From patriotic memory to a universalistic narrative? Shifts in Norwegian memory culture after 1945 in comparative perspective* Essen: Klartext Verlag. 2014

Brakstad, Ingjerd Veiden: "Jødeforfølgelsene i Norge. Omtale i årene 1942-1948. Framstilling og erindring av jødeforfølgelsene i Norge under andre verdenskrig, i et utvalg aviser og illegal presse." (Masteroppgave i Historie), Universitetet i Oslo. 2006

Bruland, Bjarte: *Holocaust I Norge, registrering – deportasjon – tilintetgjørelse*
Dreyers Forlag. Oslo: Dreyers Forlag. 2017

Bruland, Bjarte og Tangestuen, Mats: "The Norwegian Holocaust – Changing Views
and Representations" i *Scandinavian Journal of History* Vol 36, nr. 5. 2011

Connerton, Paul: *How Societies Remember*, Cambridge: Cambridge University Press.
1989

Corell, Synne: *Krigens ettertid – okkupasjonshistorien i norske historiebøker* Oslo:
Scandinavian Academic Press/Spartacus Forlag. 2010

Eriksen, Anne: *Det var noe annet under krigen – 2. verdenskrig i norsk
kollektivtradisjon*. Oslo: Pax Forlag A/S. 1995

Grimnes, Ole Kristian "Hvor star okkupasjonshistorien nå?" I *Nytt Norsk Tidsskrift*
Vol 25, nr. 3-4. 2009

Gurandsrud, Erik "Telavåg I tid og rom – erindringen om et krigsherjet
fiskerisamfunn" (Masteroppgave i historie) Høgskolen i Bergen & Universitetet I Bergen.
2005

Halbwachs, Maurice: *The Collective Memory*. New York: Harper and Row,
Publishers, Inc. 1980

Hansteen, Hans Marius; Linneberg, Arlid; Nielsen, Ingrid & Viken, Øyunn: *Tekst og
Kultur – en innføring* Oslo: Spartacus. 2007

Harper, Christopher S. *Rettsoppgjørets behandling av deportasjonen av jødene fra
Norge under okkupasjonen 1940-1945* HL-senterets temahefte nr. 16, Oslo: HL-
senteret/Akademika Forlag. 2012

Hoffmann, Christhard "History versus Memory: Heinrich Heine and the Jewish past" i
Hermand, Jost & Holub, Robert C (red): *Heinrich Heine's contested identities: politics,
religion, and nationalism in nineteenth-century Germany* New York: P. Lang. 1999

Geverts, Karin Kvist & Holmila, Antero: "On Forgetting and Rediscovering the
Holocaust in Scandinavia: introduction to the special issue on the histories and memories of
the Holocaust in Scandinavia" i *Scandinavian Journal of History* Vol. 36, nr. 5. 2011

- Groth, Bente: *Jødedommen* Oslo: Pax Forlag A/S. 2000
- Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf: *Echoes of the Holocaust: Historical cultures in contemporary Europe* Lund: Nordic Academic Press. 2003
- Kverndokk, Kyrre: "De kjempet, de falt, de gav oss alt" Hovedoppgave i folkloristikk Institutt for kulturstudier. Universitetet i Oslo. 2000
- Lagrou, Pieter: "Introduction" i *Studies in the social and cultural history of modern warfare: The legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe 1945-1965* Cambridge, Cambridge University Press. 1999
- Lagrou, Pieter: "Victims of Genocide and National Memory: Belgium, France and the Netherlands" i *Past & Present* nr 154. 1997
- Lenz, Claudia: "Fra matauk til menneskerettigheter - Fortelling og fortolking av krigsminner i norske familier gjennom tre generasjoner", i "Fortid" nr. 2. 2007
- Lenz, Claudia & Nilsen, Trond Risto (red.): *Fortiden i Nåtiden – nye veier i formidlingen av andre verdenskrigs historie* Oslo: Universitetsforlaget. 2011
- Levin, Irene: "Taushetens tale", i *Nytt Norsk Tidsskrift* (18), nr. 4, s. 371-382. 2001
- Levy, Daniel & Sznajder, Natan: "Memory Unbound The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory" i *European Journal of Social Theory* Vol. 5, nr. 1. 2002
- Lunde, Henrik: *Aller ytterst – de rasistiske grupperinger i dagens Norge* Oslo: Antirasistisk Senter. 1993
- Mendelsohn, Oskar: *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år, bind 2* Drammen: Universitetsforlaget. (2. utg.) 1987
- Mendelsohn, Oskar: *Jødenes historie i Norge gjennom 300 år, bind 1* Gjøvik: Universitetsforlaget. (2. utg.) 1987
- Novick, Peter: *The Holocaust and collective memory – the american experience* London: Bloomsbury publishing. 2001
- Reitan, Jon: *Jødene fra Trondheim* Trondheim: Tapir Akademisk forlag. 2. opplag 2012

Reitan, Jon: *Møter med Holocaust. Norske perspektiver på tilintetgjørelsens historiekultur* (Doktorgradsavhandling), Trondheim: NTNU. 2016

Santino, Jack "Performative Commemoratives, the Personal, and the Public: Spontaneous Shrines, Emergent Ritual, and the Field of Folklore (AFS Presidential Plenary Address, 2003)" i *The Journal of American Folklore*, Vol. 117, Nr. 466. 2004

Sebak, Per Kristian: "...vi blir neppe nogensinne mange her" *Jøder i Bergen 1851-194*, Bergen: Vigmostad & Bjørke AS. 2008

Stokke, Michael & Rødland, Kjarten *Helter – Svikere – Mordere* Bergen: Stiftelsen Espeland Fangeleir. 2011

Tosh, John. *The Pursuit of History*. 6th edition Oxon: Routledge. 2015

Yerushalmi, Yosef Hayim *Zachor – Jewish History and Jewish Memory* (3. utg.) Seattle: University of Washington Press. 1996

Zerubavel, Eviatar: "Easter and Passover: On Calendars and Group Identity" i *American Sociological Review* Vol 47, nr. 2. 1982

Zerubavel, Eviatar: *Hidden Rhythms – Schedules and Calendars in Social life* Los Angeles: University of California press. 1981

Nettbasert litteratur

Berenbaum, Michael "Kristallnacht" i Encyclopedia Britannica
<https://www.britannica.com/event/Kristallnacht> (Besøkt 26.8.2018)

Boxt, Rosalie: "Songs and Prayers for observing YomHashoa, Holocaust Remembrance Day" i Reform Judaism <https://reformjudaism.org/jewish-holidays/yom-hashoa/songs-and-prayers-observing-yom-hashoa-holocaust-remembrance-day> (Besøkt 19.7.2018)

Det Mosaiske Trossamfunn: "Begravelse"
<http://www.dmt.oslo.no/no/jodedom/livslopet/begravelse/Begravelse.9UFRjW1C.ips> (besøkt 23.2.2018)

Det Mosaiske Trossamfunn: ”Yom Kippur”

http://www.dmt.oslo.no/no/jodedom/helligdager/yom_kippur/Yom+Kippur.9UFRjS1G.ips

4.2.2018

Goldstein, Zalman :”Yizkor – The Memorial Prayer” i Chabad

https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/371509/jewish/Yizkor-The-Memorial-Prayer.htm (Besøkt 5.2.2018)

Groth, Bente: ”Kaddish” i Store norske leksikon <https://snl.no/Kaddish> (Besøkt 20.2.2018)

Grue, Jan: ”Epideiktisk retorikk”: https://snl.no/epideiktisk_retorikk (Besøkt 20.8.2018)

HL-Senteret: ”Holocaust”

<http://www.hlsenteret.no/kunnskapsbasen/folkemord/folkemord-under-nazismen/holocaust/holocaust> (Besøkt 19.10.2016)

Landeszentrale für politische Bildung Baden-Württemberg: ”Reichspogromnacht am 9. November 1938” <https://www.lpb-bw.de/reichspogromnacht.html> (besøkt 20.09.17)

Stortinget ”Regjeringens publikasjoner” <https://www.stortinget.no/no/Stortinget-og-demokratiet/Arbeidet/Om-publikasjonene/Regjeringens-publikasjoner/> (Besøkt 24.8.2018)

Stortinget ”Representantforslag” <https://www.stortinget.no/no/Stortinget-og-demokratiet/Arbeidet/Om-publikasjonene/Representantforslag/>

Yad Vashem: ”The Holocaust: Definition and Preliminary Discussion”

http://www.yadvashem.org/yv/en/holocaust/resource_center/the_holocaust.asp#!prettyPhoto
(besøkt 19.10.2016)

